

PhraCon – Előfordul ilyen frazematípus a magyarban?*

1. Bevezetés. Dolgozatunkban olyan frazeológiai fogalomról lesz szó, amelynek megnevezésére a hazai frazeológiai kutatásban egyelőre nincs magyar terminus. Ugyanakkor a német és az angol nyelvű vonatkozó szakirodalomban közel 20 különböző olyan terminus ismert, amelyek vagy szinonimnak tekinthetők a vizsgálandó frazeológiai fogalom megnevezésére, pl. *Modellbildungen* (ČERNYŠEVA 1975, BURGER 2010), *Phraseoschablonen* (FLEISCHER 1997), *Phrasem-Konstruktionen* (DOBROVOL'SKIJ 2011) vagy fölérendelt kategóriát neveznek meg, pl. *Wortverbindungsmuster* (STEYER 2014), *Muster* (BURGER 2015), *lexically open idioms* (FILLMORE–KAY–O'CONNOR 1988), *schematic idioms* (CROFT–CRUSE 2004), *partially lexically filled phrasal patterns* (GOLDBERG 2006) stb.

A terminusok megalkotóinak, illetve használóinak neve, de akár maguk a terminusok is utalnak arra, hogy azok részben a német nyelvű frazeológiai kutatásból, részben pedig az angol nyelvű konstrukciós grammatikai kutatásokból eredtethetőek. A dolgozatunk tárgyát képező fogalom idegen nyelvű frazeológiai vizsgálatának fellendülésében ugyanis jelentős szerepet játszott a konstrukciós grammatika. Ugyanakkor valószínűsíthető, hogy a fent szemléltetett terminológia sokfélesége is abba az irányba motiválta a kutatókat, hogy tegyenek rendet a terminológiai zűrzavarban.

A 21. század 10-es éveitől kezdődően a vizsgálatunk tárgyát alkotó frazeológiai jelenség kutatása egyre intenzívebbé vált, elsőként a német (pl. DOBROVOL'SKIJ 2011) és az orosz (pl. PAVLOVA 2020), majd a spanyol (pl. MELLADO BLANCO 2023) és az olasz (pl. SCHAFROTH 2020) nyelvben is. Továbbá ezen nyelvek viszonylatában több bilingvális összehasonlító vizsgálat is született német–orosz (pl. PAVLOVA 2022a, 2022b), német–spanyol (pl. MELLADO BLANCO 2019), orosz–spanyol (pl. DOBROVOL'SKIJ – MELLADO BLANCO 2021) és olasz–német (pl. MOLLIKA–SCHAFROTH 2018) viszonylatban. Több kutatás jelentős nemzetközi tudományos projekt terméke (pl. FRASESPAL¹; I. MELLADO BLANCO – MOLLIKA –

* Jelen tanulmány a COST (European Cooperation in Science and Technology) által támogatott COST Action PhraConRep – A Multilingual Repository of Central and Eastern European Languages CA22115 elnevezésű kutatási projekt keretében született.

¹ Lásd <https://frasespal.com>, CONSTRIDIOMS FFI2019-108783RB-100.

SCHAFROTH 2022). A kutatások eredményeit a szerzők napjainkra a témának szentelt több gyűjteményes kötetben (pl. STEYER Hrsg. 2018, MELLADO BLANCO ed. 2022, MELLADO BLANCO – MOLLICA – SCHAFROTH 2022) és tudományos folyóirat különszámában (pl. ZIEM Hrsg. 2018) ismertetik.

Mindössze egyetlen magyar vonatkozású tanulmányról tudunk a témában: THOMAS HERBST, EVELIN BALOG és ARMINE GARIBYAN *The complexities of constructions in contrast – the way to making one’s own bed in English, German, Hungarian and Russian* című esettanulmányukban (2022) az angol „way-konstrukció” (*NP make/find PERS PRONgen way PP*, pl. *Robin Penrose is making her way to lecture room A*) és az „own-ACTION-konstrukció” (*NP V PERS PRONgen own N*; pl. *They make their own beds*) lehetséges ekvivalenseit vizsgálják többek között a magyar nyelvben is.²

A magyar vonatkozásban is jelentős, legújabb nemzetközi tudományos projektet az EU COST finanszírozza, és a Multilingual Repository of Phraseme Constructions in Central and Eastern European Languages, röviden PhraConRep címet viseli.³ A PhraConRep fő célja, hogy a kutatók, nyelvtanulók, tanárok és hivatásos fordítók számára a PhraCon-ok többnyelvű repozitóriumát hozza létre a német nyelvű PhraCon-okból kiindulva. A CA22115 PhraConRep munkacsoportban jelenleg több mint 20 európai országból, többek között Magyarországról⁴ is, összesen 130 nyelvész, fordító és lexikográfus vesz részt. Visszautalva a terminológiai problémára megjegyzendő, hogy a projekt egyik első fontos célja éppen a PhraCon-ok definíciós jegyeinek megállapítása és rögzítése.

A projekt keretében a vizsgált jelenség megnevezésére DOBROVOL’SKIJ (2011) német terminusának (*Phrasem-Konstruktion*, l. fenn) angol nyelvű fordítása, vagyis a *Phrasem Construction* kifejezés, röviden *PhraCon* vált elfogadottá. Magyar terminus hiányában a dolgozatban is ezt a megnevezést fogjuk használni, továbbá bevezetjük a *Phrasem-Konstruktion* magyarra fordított változatát, a *frazémakonstrukció* terminust is, és a két terminust szinonimaként fogjuk használni.

A magyar frazeológiai kutatás nem jegyzi a *PhraCon* terminussal jelölt frazeológiai jelenséget. A hazai frazeológiai vizsgálatokban a konstrukciós grammatikai szemlélet sem érvényesül. Dolgozatunkban ezért (elsősorban) német példákon keresztül elsőként leírjuk, hogy milyen nyelvi jelenséget takar a *PhraCon* terminus, továbbá azt, hogy azokat mely vizsgálati keretek között írták le a vonatkozó német és angol nyelvű szakirodalomban. Ezután azt bizonyítjuk, hogy *PhraCon*-ok a magyar nyelvben is vannak, és amellet érvelünk, hogy vizsgálatuknak van létjogosultsága a magyar frazeológiában (is).

2. A vizsgált nyelvi jelenség: a PhraCon. A *PhraCon* első, német nyelvű definícióját DOBROVOL’SKIJ (2011: 114) alkotta meg a konstrukciós grammatika

² A magyar vizsgálat alapjául a HuTenTen12 (Corpus of the Hungarian Web, <https://sketchengine.eu/hutenten>) szolgált.

³ Lásd a <https://www.phraconrep.com> oldalon.

⁴ A projektben az Eötvös Loránd Tudományegyetemet RADA ROBERTA és GYURICZA KATALIN (Germanisztikai Intézet) képviseli.

elméleti keretében.⁵ A PhraCon-ok e definíció szerint olyan konstrukciók, amelyek szintaktikai szerkezetében bizonyos lexikális elemek kötöttek, míg mások kitöltendő réseket (slot) képviselnek, amelyek bizonyos szemantikai korlátozások mellett szabadon egészíthetők ki lexikális tartalommal (filler).

Azóta már több különböző definíció is napvilágot látott a vonatkozó szakirodalomban. Itt most PAVLOVA (2022a, 2022b) és ZIEM (2018) munkáira, valamint a COST-projekt eredményeire alapozva adunk áttekintést a PhraCon-ok főbb jellemzőiről.

1. Konstrukciók: Konstrukciós grammatikai értelemben vett forma-funkció-párok, vagyis „learned pairings of form with semantic and discourse function” (GOLDBERG 2006: 215).

2. Sematikusság: Több elemből álló szintaktikai sémák, mintázatok, amelyekben rögzített a séma elemeinek szintagmatikus sorrendje. Az elemek közül némelyek lexikailag kötöttek/rögzültek (horgonyok), míg más elemek „üres helyeként”, *slot*-okként működnek, amelyeket a beszélő a konkrét nyelvhasználat során tölt meg lexikális tartalommal, *filler*-nek nevezett nyelvi elemekkel. A német *X an X* (pl. *Stein an Stein* ’kő kő mellett’⁶) PhraCon-ban *X* jelöli a megtöltendő slotokat, míg a lexikálisan kötött elemet az *an* előljárószó alkotja. Az egyes PhraCon-ok-sematikusságának mértéke különböző. A többi frazémátípustól eltérően tehát a PhraCon-ok specifikumát az üres, kitöltendő helyek, a slotok alkotják. Ez a fajta slot nem azonos a régensértékű frazémák valenciájával, azaz üres, kitöltendő vonzataival (vö. FORGÁCS 2007: 64), bár számos PhraCon esetében a slot és a valencia elkülönítése nem problémamentes.

3. A slot megtöltése és a fillerek:⁷ A slotok kitöltése variábilis, és a fillerek különböznek egymástól a prototipikusság tekintetében. Bizonyos PhraCon-ok esetében léteznek (proto)tipikus, előre meghatározható, sőt akár elvárt és ezért gyakran előforduló fillerek. Korpuszvizsgálatok alapján a fent említett ném. *X an X* PhraCon leggyakoribb fillere a *Tür* (’ajtó’) főnév, azaz *Tür an Tür* (’ajtó ajtó mellett’) (l. ZIEM 2018: 9). A fillerek gyakorisága arányos a PhraCon idiomaticitásának fokával. Vagyis minél gyakoribb egy filler, annál állandósultabbnak tekinthető a konstrukció.

⁵ „Konstruktionen, die als Ganzes eine lexikalische Bedeutung haben, wobei bestimmte Positionen in ihrer syntaktischen Struktur lexikalisch besetzt sind, während andere Slots darstellen, die gefüllt werden müssen, indem ihre Besetzung lexikalisch frei ist und nur bestimmten semantischen Restriktionen unterliegt.” (Saját fordításban: „Konstrukciók, amelyek egészükben lexikalizált jelentéssel bírnak, és amelyek szintaktikai szerkezetében bizonyos lexikális elemek kötöttek, míg mások slotokat képviselnek, amelyek bizonyos szemantikai korlátozások mellett szabadon egészíthetők ki lexikális tartalommal.”)

⁶ A dolgozatban kurziváljuk mind magát a frazémakonstrukciót, mind pedig az ezt példaként illusztráló kifejezéseket. Mivel eddig még a szakirodalomban nem foglalkoztak a német nyelvű PhraCon-ok magyar ekvivalenseivel, ezért a dolgozatban szereplő német példákat mi fordítottuk le magyarra. A német példák magyar fordításait féldíszjelbe tesszük, az angol példákat ellenben nem fordítjuk le magyarra.

⁷ Mivel a magyar frazeológiai szakirodalomban a *frazémakonstrukció* új kategória, ezért a jellemzésénél jelen tanulmányban a kutatási projektben elterjedt *slot* és *filler* kifejezéseket használjuk, és ezeket nem fordítjuk le magyarra egyelőre.

4. Restrikciók (constraints): A slotok lexikai elemekkel történő kitöltése során bizonyos grammatikai, szemantikai, pragmatikai és esetenként fonológiai restrikciók érvényesülnek. Az említett *X an X* német PhraCon esetében a két slot helyén kizárólag ugyanaz a morfoszintaktikai elem, jelesül névelő nélküli főnév állhat, pl. *Tisch an Tisch* ('asztal asztal mellett') vs. **der Tisch an dem Tisch* (*'az asztal az asztal mellett'). Az ilyen főnév szemantikai szempontból kötelező jelleggel konkrét fogalmat jelöl, a restrikciók azonban vonatkozhatnak magának a PhraCon-nak a használatára is (pl. stílusregiszter, szövegtípusok).

5. Konstruktív jelentés: Minden PhraCon esetében felismerhető egy állandósult, többé-kevésbé absztrakt jelentés vagy funkció, amely a horgonyokból és slotokból álló szintaktikai mintázat mint forma egészéhez tartozik, és amely definiálható és leírható. A legtöbb PhraCon absztrakt jelentése leginkább pragmatikai, illokutív funkcióként vagy diszkurzív funkcióként ragadható meg. A német *Was SUBJ nicht alles V!* (*Was du nicht alles weißt!* 'Hogy te mi mindent tudsz!') csodálkozást fejez ki, míg a szintén német *NI Sg der NI* PhraCon (pl. *Blume der Blumen* 'virágok virága') funkciója a nagyítás, a túlzás. A konstruktív jelentés jellemzően idiomatikus, nem kompozicionális.

6. Szociális és kognitív rögzültség (entrenchment): A szintaktikai séma és a hozzá tartozó konstruktív jelentés mint forma-funkció pár állandósult és konvencionalizált. Ez azt eredményezi, hogy a PhraCon-ok egységes egészként, kognitív egységként tárolódó nyelvi elemek. Nem szükséges a konstrukció szétbontása szemantikai és/vagy formai elemeire ahhoz, hogy értsük és használni tudjuk. A PhraCon-ok konstruktív jelentése különböző mértékben lehet transzparens és motivált, tehát idiomatikus.

7. Produktivitás: Mint konstrukció, a PhraCon produktív. A produktívitas a fillerek variálhatóságát, vagyis a lehetséges és megengedett különféle filler mennyiségét jelenti. Minél nagyobb számban választhatóak különböző fillerek, annál nagyobb a PhraCon produktívitas. Nem tekinthető produktívnek egy PhraCon akkor, ha a slotot kizárólag egyetlen fajtájú filler töltheti ki. A produktívitas és rögzültség megragadása korpuszokban ugyan lehetséges, de annak a pontos meghatározása, hogy egy konstrukció pontosan mikor(tól) számít rögzültnek és produktívnek, már problémás.

8. A PhraCon-okat a nagyfokú expresszivitás jellemzi, és általában a köznyelv, az informális nyelvhasználat részei.

3. PhraCon-ok és a germanisztikai frazeológiai kutatás. A PhraCon-okhoz elsősorban szerkezeti jellemzőjük alapján hasonló frazeológiai jelenségek rövid leírása az 1970-es évektől jelenik meg a hagyományos germanisztikai frazeológiai kutatásban. IRINA ČERNYŠEVA (1986: 213) szovjet germanista, lexikológus említi elsőként az ún. modellerte Bildung ('modellalapú kapcsolat') kategóriát. A kategória lényege a szerialitás. A modellalapú kapcsolatok olyan szintaktikai mintázatokat, modelleket reprezentálnak ugyanis, amelyek alapján bizonyos morfológiai, lexikai és pragmatikai feltételek teljesülése mellett új frazeológiai egységek jöhetnek létre. Ebbe a fölérendelt kategóriába ČERNYŠEVA olyan frazématípusokat⁸

⁸ A magyar szakirodalomban, csakúgy, mint nemzetközileg, számos terminus használatos ezen típusú szókapcsolatok jelölésére: *frazeológiai egység*, *frazeologizmus*, *frazéma*, *állandósult*

sorol, mint a) hasonlatok,⁹ pl. minta: *Adj. wie SUB., frech wie Oskar* (szó szerint ‘szemtelen, mint Oszkár’, ‘nagyon szemtelen’), b) ikerformulák, pl. minta: *mit SUB und SUB, mit Ach und Krach* (‘üggyel-bajjal’), valamint c) a funkciói-gés kapcsolatok (Funktionsverbgefüge), pl. minta: *in SUB^{deverbal} V^{Funktionsverb}* (Funktionsverbgefüge), pl. *in Bewegung setzen* (‘mozgásba hoz’). Továbbá ide tartoznak még d) az ún. Modellbildungen, azaz modellértékű kapcsolatok is, mint pl. *X um X* (pl. *Glas um Glas*, ‘egyik poharat a másik után’) vagy *A ist A* (pl. *Urlaub ist Urlaub*, ‘A nyári szabadság az nyári szabadság’).

WOLFGANG FLEISCHER (1997: 130–133) már nem egy főlérendelt kategória elemeiként tekint a ČERNYŠEVÁnál felsorolt hasonlatokra, ikerformulákra, funkciói-gés kapcsolatokra és modellértékű kapcsolatokra. Külön kategóriaként kezeli egyrészt a hasonlatokat és az ikerformulákat, amelyeket „különleges szerkezettípusoknak” (besondere Strukturtypen) nevez, másrészt a funkciói-gés kapcsolatok, harmadrészt pedig modellértékű kapcsolatok. A modellértékű kapcsolatok megnevezése helyett pedig a *Phraseoschablone*, azaz *frazeosablon* terminust vezet be. A frazeosablonokat a frazeológia és a szintaxis határterületén helyezi el, és olyan szintaktikai szerkezeti modellekként (a németben jellemzően predikatív szókapcsolatok vagy mondatszerkezetek) fogja fel, amelyeknek bizonyos lexikális elemei variábilisak, ám amelyeket egyfajta szintaktikai idiomaticitás jellemez. A szintaktikai szerkezeti modellhez tartozó rögzült jelentés ugyanis idiomatikus. FLEISCHER tehát hangsúlyozza, hogy ezen típusú frazémák szerkezeti modelljükben slotokat, üres helyeket is tartalmaznak.

Hasonlóképpen jár el HARALD BURGER (2010: 43) is, aki ČERNYŠEVA *modellértékű kapcsolat (Modellbildung)* terminusát veszi át. E terminus alatt olyan szerkezeti sémák mentén létrejött állandósult szókapcsolatokat ért, amelyekben a séma többé-kevésbé szabadon tölthető ki lexikai elemekkel. A szerkezeti sémához mindig állandó(sult) szemantikai értelmezés rendelődik. Ugyanakkor BURGER a modellértékű kapcsolatok speciális csoportjaiként tekint a hasonlatokra és az ikerformulákra, mert ezek nélkülözik a slotokat.

Az eddig említett germanisztikai frazeológiai kutatásokban a modellértékű kapcsolatokat, illetve frazeosablonokat (de az ikerformulákat és a hasonlatokat is) különleges státuszú, speciális frazematípusokként fogták fel, és marginálisnak tekintették őket (l. FLEISCHER 1997: 193).

BURGER (2015: 54–60) egyik újabb frazeológiai munkájában azt a korábbi felismerést gondolja tovább, miszerint a frazémák körében több olyan mintázat létezik, amely szerkezetileg hasonló frazémák kialakulását eredményez(het)i. Ezen vezérelv alapján a Muster (‘minta’) főlérendelt fogalom alatt nemcsak rendszerezi a német nyelv modellértékűnek tekinthető frazematípusait, de hangsúlyozza azt is, hogy

szókapcsolat (FORGÁCS 2007: 15). Jelen dolgozatban a nemzetközi szakirodalomban is általánosan elterjedt *frazeologizmus*, illetve *frazéma* terminusok használatát helyezzük előtérbe.

⁹A magyar frazeológiai kutatásban főleg FORGÁCS TAMÁS munkáiban (pl. FORGÁCS 2007) találkozhatunk néhány a következőkben említendő német nyelvű terminus magyar fordításával, ezért ezekre támaszkodunk. Ahol nem találtunk ilyen magyar fordítást, ott a német nyelvű terminusokat magunk fordítottuk le. A német nyelvű példákat pedig szó szerinti fordításban adjuk meg, a német példa után zárójelben, félidőzőjelek között.

a német nyelvben bizony jó néhány olyan frazéma létezik, melynek bizonyos lexikális elemei csak csekély mértékben vagy egyáltalán nem rögzültek és állandósultak.

A szerkezeti mintázaton alapuló frazematípusokat BURGER szerint részben a már korábban említett slotokkal rendelkező modellértékű kapcsolatok, illetve frazeosablonok, továbbá az ikerformulák, a hasonlatok és a funkcióiágis kapcsolatok alkotják. Részben pedig új frazematípusokat határoz meg, jelesül az ún. *idiomatische Sätze*, azaz idiomatikus mondat(mintázat)ok kategóriáját, pl. *Das ist (ja/doch) zum + KONV* (pl. *Das ist ja zum Verrücktwerden!*, ‘Ettől meg kell örülni’, ‘Ettől az ember megőrül!’), valamint a *Sprichwortmuster*, azaz közmondásmintázatok típusát, pl. *Erst X, dann Y*. (pl. *Erst die Arbeit, dann das Vergnügen*, azaz ‘Előbb a munka, aztán a szórakozás’).

Az eddig bemutatott mintázat alapú frazematípusok FLEISCHER (1997: 194) nyomán két nagy csoportba sorolhatóak. Az egyik csoportot (Modelle der Analyse) azok alkotják, amelyek szerkezetazonos és lexikálisan teljesen kötött, lexikalizált szókapcsolatokat foglalnak magukba, mint a hasonlatok, az ikerformulák és a funkcióiágis kapcsolatok. A bennük realizált szerkezet modellként értelmezhető, és alapját képezheti új frazémáknak. Míg a másik csoportba (Modelle der Synthese) azok sorolhatóak, amelyek a több-kevesebb kötött, állandósult lexikai elem mellett variábilis lexikai elemet is tartalmaznak, gyakori használatuk miatt mint sémák és mintázatok állandósultak a nyelvhasználatban. Ide tartoznak a modellértékű kapcsolatok, illetve frazeosablonok, valamint az idiomatikus mondat(mintázat)ok és a közmondásmintázatok. A szerkezeti mintázat – lexikai megtöltésének (részbeni) variábilisége ellenére is – invariábilis, és állandósult jelentéssel bír. A PhraCon-ok, jellemzőik alapján, a frazeológiai mintázatok ezen második csoportjával hozhatók összefüggésbe.

A német frazeológiai szakirodalom azon felismerése, hogy egy produktív, sematikus szerkezethez mint formához állandósult, egységes jelentés tartozik, korrelál azzal, amit a konstrukciós grammatikában konstrukciónak nevezünk (pl. GOLDBERG 2006, I. a dolgozat 1. fejezetében).

4. PhraCon-ok és a konstrukciós nyelvtan. A hely szűke miatt itt nem térhetünk ki a konstrukciós nyelvtan mint grammatikaelmélet részletes leírására (első magyar nyelvű ismertetésére I. KÁLMÁN 2001). Annak csak bizonyos tételeit emeljük ki, hogy bemutassuk, miben áll a frazeológiai egységek, idiómák konstrukciós grammatikai megközelítése, és miért váltak érdekessé a PhraCon-ok a konstrukciós grammatikai kutatásokban. Továbbá nem térünk ki a frazémák konstrukciós grammatikai megközelítésével generált kérdésekre és problémákra sem (vö. pl. ZIEM 2018).

A konstrukciós grammatikában (kialakulása óta) központi helyet foglalnak el a frazeologizmusok, különösen az idiómák. „Nem túlzás azt állítani, hogy a konstrukciós grammatika abból a törekvésből nőtt ki, hogy helyet találjon az idiomatikus kifejezések számára a beszélő nyelvtani ismeretrendszerében”¹⁰ (saját fordítás; CROFT–CRUSE 2004: 225).

¹⁰ „It is not an exaggeration to say that construction grammar grew out of a concern to find a place for idiomatic expressions in the speaker’s knowledge of a grammar of their language.”

Eltérően a túlnyomórészt szintaxisorientált nyelvtani modellektől, a konstrukciós nyelvtanban az idiomatikus, irreguláris nyelvi jelenségeket nem tekintik sem marginálisnak, sem pedig automatikusan a lexikonhoz tartozónak. Több idiomatikus, irreguláris struktúrát, főleg a szintagmatikusan komplex és sematikus struktúrákat ugyanis nem is lehet minden további nélkül a lexikon egységeként kezelni. A konstrukciós grammatika egyik legfontosabb tétele pedig éppen az, hogy egy grammatikaelméletnek képesnek kell lennie leírni és megmagyarázni a nem-kompozicionális, idiomatikus nyelvi egységeket is. FILLMORE (1988: 36) javaslata ezért az volt, hogy pontosan ezek az irreguláris nyelvi elemek alkossák a konstrukciós grammatika mint grammatikaelmélet kiindulópontját. FILLMORE ezen javaslata alapján az 1980-as évektől kezdődően fogalmazták meg azt az alapvetést, miszerint a nyelv építőelemeinek az ún. konstrukciók tekinthetők. A konstrukciók a nyelvhasználatból alakultak ki, azaz a kommunikáció során konvencionalizálódott, különböző mértékben absztrakt forma- (fonológia, szintaxis) és funkciópárok (szemantika, pragmatika) összességéből állnak. A konstrukciók tehát szimbolikus egységek, bennük a szintaktikai és a szemantikai leírás összekapcsolódik. A konstrukciók segítségével a nyelv egésze egységesen és maradéktalanul leírható. Minden konstrukció elhelyezhető egy lexikon-grammatika kontinuumban, vagyis lexikon és grammatika között nincs éles határ. GOLDBERG (2006) ezt a kontinuumot angol nyelvű példákkal szemlélteti.

A lexikailag teljesen rögzült szerkezetek, így a morfémák (*anti-*, *-ing*), a lexémák (*avocado*, *and*), a szóösszetételek (*sunflower*, *haircut*) és az idiómák (*going great guns*) a lexika-grammatika tengely lexikai pólusán helyezkednek el. A teljesen sematikus, a legmagasabb fokú absztrakcióval és produktivitással rendelkező konstrukciók, pl. *Subj Obj OBL_{AP/PP} (PP)* (*Joe painted the barn red*) vagy *Subj Aux VP_{PP} (PP_{by})* (*The armadillo was hit by a car*) pedig a tengely grammatikai pólusán találhatóak. A két pólus között helyezhető el a lexikailag csak részben rögzült, lexikális tartalommal részlegesen megtöltött szintaktikai szerkezeti mintázatok is, pl. *Why not INF?* (*Why not try it?*). Ilyenek a PhraCon-ok.

A PhraCon-ok tehát jól példázzák, hogy az állandósult szókapcsolatokat és a szintaktikai szerkezeteket nem lehet élesen elválasztani egymástól. A PhraCon-ok lexikális részspecifikusságuk miatt lexikográfiailag nem rögzíthetőek a lexikon egységeiként. A mintázat rögzült lexikai elemei és kitöltésének lexiko-szemantikai, pragmatikai, morfoszintaktikai stb. restriktói miatt nem tekinthetők pusztán nyelvtani egységeknek, azaz (morfo)szintaktikai elemzések tárgyának sem. A PhraCon-ok azt bizonyítják, hogy a lexikonon kívül is rögzíthetőek olyan forma-funkció párok, amelyek egyszerre rendelkeznek grammatikai és lexikális tulajdonságokkal. Nem véletlen tehát, hogy PhraCon-ok különösen vonzóznak bizonyultak a konstrukciós grammatikai vizsgálatok számára (l. DOBROVOL'SKIJ 2011; ZIEM 2018; ZIEM–LASCH 2013).

A leglényegesebb különbség a PhraCon-ok frazeológiai és konstrukciós grammatikai megközelítése között az, hogy az előbbi elsősorban a konkrét frazémák szisztematikus osztályozásának és dokumentálásának szempontjaira összpontosít, míg az utóbbi elsősorban az egyes PhraCon-ok megvalósíthatóságának strukturális, szemantikai és pragmatikai korlátaira fókuszál (vö. ZIEM 2018: 7).

5. A frazémakonstrukció kategóriája a magyar nyelvben. Mint említettük, a PhraCon fogalma ugyan egyelőre nem ismert a magyar nyelvű frazeológiai szakirodalomban, azonban a magyar nyelvű kutatásokban is előfordul olyan jellegű frazeologizmusok bemutatása vagy említése, amelyek összefüggésbe hozhatók a PhraCon fogalmával. A dolgozat alábbi fejezetének célja ezért az, hogy megvizsgálja, hogy a magyar nyelvű frazeológiai szakirodalomban milyen hasonló jellegű kategóriákkal találkozhatunk, illetve ezek milyen viszonyban állnak a vizsgálat tárgyát jelentő PhraCon fogalmával. Emellett a tanulmány ezen fejezete a vonatkozó szakirodalomból vett konkrét, magyar nyelvű kifejezések elemzéséből kiindulva megpróbálja kimutatni, hogy a magyar nyelvben előfordulnak-e olyan nyelvi elemek, amelyeket a frazémakonstrukció tulajdonságai jellemeznek.

5.1. Különbéle megközelítések a magyar frazeológiai kutatásokban. A magyar nyelvészeti szakirodalomban számos frazeológiai munka foglalkozik a különféle szókapcsolatok jellegzetességeinek leírásával. A szólások és közmondások gyűjtése, az etimológiai kérdések vizsgálata régóta közkedvelt kutatási terület a magyar szakirodalomban (pl. BARANYAI DECSI János 1598-as közmondás- és szólásgyűjteménye, I. PACZOLAY 2000). Emellett pedig számos elméleti jellegű munka tárgyalja a frazeologizmusok különféle kérdéseit, amelynek során nagyrészt a művelődéstörténeti és a történeti megközelítés (pl. FORGÁCS 2007), a fordítástudományi szempontú vizsgálatok és a kontrasztív szempontú (pl. FÖLDES 2000; BÁRDOSI 2010, 2016) megközelítések tekinthetők hangsúlyosnak. Ezzel szemben a lexikográfiai munkákban inkább az ott kiemelten vizsgált frazeológiai egységek tipológiájára és egymástól való elhatárolására koncentrálnak (pl. O. NAGY 1954; T. LITOVKINA 2005). Mivel az alakilag rögzült frazeologizmusok könnyebben szótározható kifejezések, valamint a szótárak jellemzően az idiomatikus jellegű frazeologizmusok rendszerezésével foglalkoznak, ezért a PhraCon kategóriája e szótárak esetében eleve nem játszik szerepet.

Fontos kiemelni, hogy a jelen dolgozat nem kíván átfogó képet adni e szerteágazó kutatási terület bőséges magyar szakirodalmáról (ehhez l. pl. O. NAGY 1977; FORGÁCS 2007), csupán a kérdésfeltevés szempontjából releváns kategóriák bemutatására koncentrálnak. Ennek megfelelően a frazéma fogalmának és körülhatárolásának kérdései, valamint a frazémák osztályozási lehetőségei kerülnek előtérbe.

A frazeologizmus fogalmának meghatározásakor a különféle definíciókban általánosan releváns elemként jelenik meg, hogy e fogalom egyrészt szókapcsolatokat, tehát egynél több szóból álló kifejezéseket jelöl, másrészt, hogy e kifejezések valamilyen szinten állandósult nyelvi elemeknek tekinthetők. Jól tükrözi ezt FORGÁCS frazeologizmusdefiníciója, amely szerint a frazéma „több, legalább két szóból áll, és elemei nem pusztán egy alkalomra álltak össze szókapcsolattá”, hiszen a frazeologizálódási folyamat során egyes „szabad szókapcsolatok alakilag és/vagy jelentéstanilag rögzülnek, ezáltal a szókincs elemeivé válnak” (FORGÁCS 2007: 15). A frazéma értelmezésénél JUHÁSZ definíciójában a szerkezeti állandósultságot és a frazeológiai jelentés globális jellegét is kiemeli. E szerint a frazéma esetében „egyértelműen megfigyelhető a lexikális építőanyag és a szintaktikai szerkezeti forma állandósult volta, amellyel vitathatatlan a szóban forgó szókap-

csolatok és mondatok jelentésének belső egysége és ennek az egységnek globális jellege, vagyis elemekre nem bontható volta” (JUHÁSZ 1996: 83).

A frazéma definíciós meghatározása mellett az elméleti munkák a frazeologizmusok különféle jellemzőit is részletesen tárgyalják, így a fenti definícióban már említett polilexikalitás és a különféle szempontú rögzültség mellett érdemes kiemelni, hogy az idiomatikus jelleg különösen fontos szerepet játszik a frazeologizmus fogalmának differenciálásában.

5.2. A frazeologizmusok típusai a magyar szakirodalomban. A vonatkozó szakirodalomban részben FORGÁCS munkájában (2007), részben pedig SZATHMÁRI egyik tanulmányában (1996) találhatóak olyan hosszabb-rövidebb leírások, amelyek a frazémakonstrukciókhoz hasonló frazeologizmusokra, illetve frazematípusokra vonatkoznak, ugyanis ezek a leírások figyelembe veszik a frazémák szerkezettípusait is.

A frazeologizmusok osztályozási lehetőségeivel kapcsolatban FORGÁCS áttekintő frazeológiai munkája (2007) számos klasszifikációs szempontot tartalmaz, amelynek következményeként a csoportosítás rendkívül sokrétű. A különféle frazeológiai osztályok között viszont találunk olyanokat, amelyek a PhraCon kategóriájával hasonlóságot mutatnak. FORGÁCS e munkájában HARALD BURGER (1998) frazémaklasszifikációjára hivatkozva (FORGÁCS 2007: 51), a frazémák kommunikációs funkcióiból kiindulva mutatja be a frazémák főbb típusait, majd szintaktikai, szemantikai és pragmatikai kritériumok szerint különíti el részletesen a különböző típusú frazémákat. Az osztályozás első szintjén ennek megfelelően a kommunikációban ellátott szerepük alapján megkülönböztethetők a referenciális, a kommunikatív és a strukturális frazémák. A referenciális frazémák fikatív vagy valós tényállásokra vonatkoznak (pl. *puskaporos hordó*), míg a kommunikatív frazémák a beszédcselekvésekkel kapcsolatban látnak el meghatározott funkciókat (pl. *Jó napot!*). A strukturális frazémák nyelvtani viszonyokat jeleznek, e csoportba sorolhatók például a páros kötőszók (pl. *nemcsak..., hanem... is*). A referenciális frazémák szerkezetük szerint tovább csoportosíthatók, egyfelől a mondatot alkotó, mondatértékű, propozicionális szókapcsolatok (pl. *Nem mind arany, ami fénylik*), valamint a mondat szintjét el nem érő, mondatrésztértékű, nominatív szókapcsolatok (pl. *a sportok királynője*) elkülönítésével. E két referenciális frazematípus megnevezésére FORGÁCS munkájában a *mondatlexéma* és a *szócsoporthexéma* terminusokat használja (FORGÁCS 2007: 54). Ugyanakkor FORGÁCS (2007: 73) a frazémák osztályozásakor egy ún. szerkezeti-szemantikai keverékosztályozásról (speciális frazematípusok) is beszél, amellyel kapcsolatban rámutat, hogy a frazémák osztályozásakor szerkezeti szempontok is érvényesülhetnek.

FORGÁCS tipológiájában a sokféle csoport többsége nem játszik szerepet a jelen kutatásban, ugyanis ezek mind lexikálisan, mind szintaktikailag teljesen rögzült frazeológiai szerkezetek.

A frazémakonstrukciókkal a sematikusság, a slotok és a sajátosságos frazeológiai jelentés alapján valamiféle hasonlóságot mutató, ezáltal részletesebben bemutatásra kerülő frazémacsoportok FORGÁCS alapján a következők: a) páros kötőszók, b) (bizonyos) kommunikatív frazémák, c) páros frazeologizmusok és d) szólás-

hasonlatok. Első lépésben megvizsgáljuk, hogy a felsorolt típusok mennyiben hasonlítanak a frazémakonstrukciókra, majd a következő lépésben arra keresünk választ, hogy az esetlegesen kimutatott hasonlóság alapján frazémakonstrukció-e a felsorolt típus. Az elemzés során a példaként szereplő szerkezetek és jellemzőik kerülnek bemutatásra, s nem a szerkezet konkrét szövegkörnyezetbeli előfordulását és annak aktuális tulajdonságait vizsgáljuk. Ahogyan azt ugyanis JUHÁSZ 1996-os tanulmányában hangsúlyozza, a frazéma modellje a nyelv rendszeréhez, lexikális tartalommal való megtöltése pedig a beszédhez, a szövegalkotáshoz tartozik (JUHÁSZ 1996: 91).

A páros kötőszók (pl. *nemcsak..., hanem... is*) az osztályozás szerint (FORGÁCS 2007: 51) a strukturális frazémákhoz tartoznak, hiszen nyelvtani viszonyokat kifejező elemek, azonban a frazémakonstrukciókhoz hasonlóan szabadon kitölthető elemeket feltételeznek, ezért a rögzült elemek mellett slotokat is tartalmazó szerkezetekként interpretálhatóak. E kifejezések jelentését megvizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy olyan, nem autoszemantikus nyelvtani elemek, amelyek szorosan kapcsolódnak a slotokban előforduló lexikális elemekhez konkrét, szó szerinti jelentésben, az azok közötti viszonyokat kifejezve. A szerkezetet elemezve egyfelől felismerhető, hogy mintaszerű, az elemek sorrendje rögzült, azonban a szerkezet konstrukciós jelentése a frazémakonstrukció jellemzőitől eltérően nyelvtani jelentés. FORGÁCS is hangsúlyozza a páros kötőszók grammatikalizáltságát, ám rámutat arra is, hogy a páros kötőszavak elemei a mondatban gyakran egymástól elég messze állnak. Ezen jellemzőjük miatt pedig kérdéses, hogy egyáltalán állandósult szókapcsolatnak tekinthetőek-e (FORGÁCS 2007: 53–54).

A kommunikatív frazémák osztályán belül bizonyos metakommunikatív nyelvi elemek esetében is hasonlóság merülhet fel a frazémakonstrukciókkal, és pedig elsősorban slotok miatt; pl. *ami azt illeti, ...; tudni illik, ...*. Szerkezetileg egy új tagmondatot vezetnek be, ez azonban nem feltétlenül tekinthető slotnak, hiszen itt nem bizonyos lexikális elemekkel töltjük ki a szabad helyeket, hanem egy új tagmondat következik, vagy egy megkezdett mondat folytatódik a közbeékelődő egység után. Ebből következik, hogy a *tudni illik* önálló kommunikatív frazéma, amely nem alkot frazeológiai egységet a szerkezetet követő tagmondat lexikális elemeivel, így nem tekinthető frazémakonstrukciónak.

A páros frazeologizmusok esetében FORGÁCS hangsúlyozza, hogy a szókapcsolat egyértelműen sematikus jellegű. Ez a frazémaosztály a szerző megjegyzése szerint magában foglalja a nemzetközi, például a német szakirodalomban használatos modellértékű kapcsolatnak, illetve ikerformuláknak nevezett frazémacsoportokat (FORGÁCS 2007: 95). Mivel a mai magyarban csak kevés valódi ikerformula (l. pl. FORGÁCS 2007: 95) található (pl. *tetőtől talpig, cseberből vederbe*), ezért a modellértékű kapcsolat jellemzőivel érdemes foglalkozni.

A modellértékű kapcsolat (Modellbildung) megnevezéssel jelölt szerkezetek „szabad lexikai elemekkel bővíthető sémák”, amelyek más szókapcsolat mintái lehetnek, pl. *házról házra, percről percre* (FORGÁCS 2007: 95–96). A szerző ide-sorolja a jelentésfokozó szerkezeteket is, például *kérve kér, nőtön nő*. Megállapítja, hogy a modellértékű kapcsolatok vizsgálata egyértelműen a frazeológia kérdései közé sorolható, kiemeli azonban, hogy a magyar nyelv agglutináló jellegét

figyelembe kell vennünk. A magyar nyelv agglutináló jellege miatt ugyanis sok olyan kifejezés, amely a német nyelvben egyértelműen frazéma, nem feltétlenül minősül a magyar nyelvben is annak. Így például egy német prepozíciós szerkezet (pl. *von Stadt zu Stadt*) a magyar nyelvben esetragokkal fejezhető ki (*városról városra*). Ez a frazémakonstrukciók elemzése¹¹ és kontrasztív vizsgálata esetében különösen releváns szempontnak tekinthető.

A *kérve kér* példát részletesebben megvizsgálva felmerül a kérdés, hogy milyen mintázatot reprezentál, továbbá mely elem minősíthető kötöttnek, és a szerkezet hogyan formalizálható. A szintaktikai szerkezet leírható mint valamely ige melléknévi alakjához kapcsolódó ugyanazon ige. Ez a szerkezet kötött, amelyben az igei lexéma, a konkrétan vizsgált kifejezésben a *kér* lexéma minősül slotnak. A szerkezet pragmatikai jelentéssel rendelkezik, hiszen funkciója a fokozás. Természetesen releváns az is, hogy ez a szerkezet a slot kitölthetősége szempontjából mennyiben produktív. Hiszen ha csak néhány igei lexéma funkcionálhat filler gyanánt, akkor aligha tekinthető PhraCon-nak. Ezt azonban egy gyakoriságot vizsgáló, részletes esettanulmányban lehetne megfelelően kimutatni. A *kérve kér* példa elemzésében a slottal kapcsolatban felmerült kérdés kiterjeszthető a frazéma, illetve a frazémakonstrukció vizsgálatának elméleti szintjére, mégpedig hogy a magyar nyelvben gyakori képzős és esetragos szerkezetek mennyiben tekinthetők slottal rendelkező konstrukciónak.

A hagyományos értelemben vett szóláshasonlatok vagy komparatív frazémák szerkezetüket tekintve két részre bonthatóak. Első tagjuk többnyire ige vagy melléknév, második tagjuk pedig rendszerint a *mint* kötőszóval bevezetett, gyakran hiányos szerkezetű hasonlító mellékmondat; pl. *büszke, mint a páva; nyúlik, mint a rétestészta* (FORGÁCS 2007: 74). A szóláshasonlatok ezért a frazémakonstrukciókhoz hasonlóan több elemből álló szintaktikai mintaként értelmezhetőek, ahol az elemek sorrendje meghatározott, ám FORGÁCS értelmezésében lexikálisan teljesen kötött szókapcsolatokról kell beszelnünk. A frazémakonstrukciók esetében viszont a lexikálisan kötött elemek mellett, az aktuális beszédhelyzet során szabadon kitölthető egység is szerepel a kifejezésekben. Ugyanakkor maga FORGÁCS is tárgyalt számos olyan szóláshasonlatot, amely úgy szintaktikai szerkezetében, mint frazeológiai jelentésének jellegében eltér a hagyományos szóláshasonlattól: *Olyan hideg van, hogy a kutyát is ölben viszik ki ugatni; Akkora tuskó, hogy a láncfűrész lefullad a fejében / hogy Moszkváig lehet vele fűteni a gőzmozdonyt; stb.*

Részletesen tárgyalja az ilyen típusú szóláshasonlatokat SZATHMÁRI (1996) is, és a következőképpen definiálja őket: „hiányos szerkezetű és számos altípust felmutató hasonlító mellékmondatot tartalmazó összetett mondatok” (SZATHMÁRI 1996: 460). Rámutat, hogy ezek a mai nyelvhasználatban igen gyakoriak, mert a nyelvi humor és kreativitás kifejezésére különösen alkalmasak, pl. *Annyi az esze, mint gránátoskockában a robbanótöltet* (‘nagyon buta’; SZATHMÁRI 1996: 458). Ebben a példában, ahogy a szerző megállapítja, az *annyi* mutatószóval kezdődő,

¹¹ Hasonló jellegű kérdés merül fel a frazeológiai kutatáson kívül a magyar konstrukciós nyelvtanban is; KÁLMÁN az idiómacsoportokkal kapcsolatban reflektál a szerkezetekben előkerülő ún. „üres helyek” kérdésre (KÁLMÁN 2001: 69).

állítványi alárendelő összetett mondatban szerepel a hasonlító, *mint* kötőszós formájú hasonlat. SZATHMÁRI az *annyi* mellett produktívna látja az *akkora, úgy, olyan* stb. mutatószóval kezdődő szóláshasonlatokat is. Érdekességként megjegyzi, hogy „bizonyos tulajdonságnak stb. nyomatékosítására nagyon sok szóláshasonlat keletkezik” (SZATHMÁRI 1996: 461); pl. *Kevés, mint Balaton szeletben a hullámlás / mint törökmézben a janicsár*; hasonlóan *Annyi az esze, mint mackósajtban a brummogás* (SZATHMÁRI 1996: 461). A frazémakonstrukció jellemzőivel összehasonlítva feltűnik, hogy az ilyen szóláshasonlatokban az *Annyi az esze, mint...*, illetve *Kevés, mint...* szerkezet esetleg állandósult elemnek tekinthető, hiszen egy sor hasonló szóláshasonlatban is előfordul.

SZATHMÁRI ezen tanulmányában a szóláshasonlatok mellett a magyar nyelv számos más szólástípusát is bemutatja, és azokat grammatikai felépítésük szerint írja le. Ezek között véleményünk szerint a szólássá vált teljes egyszerű mondatok és az összetett mondatok bizonyos alfajai mutatnak hasonlóságot a PhraCon-okkal.

A teljes egyszerű mondat alakú szólások kategóriájával, pl. *Lila a feje. Van lövésed a grafikonokhoz?* kapcsolatban SZATHMÁRI megjegyzi, hogy az ilyen szerkezetű szólásokban vannak „olyan szavak, amelyek másokkal felcserélhetők”; pl. *Benne van a kakaóban/pácban/lekvárban* (SZATHMÁRI 1996: 461). A szerkezet *Benne van a/az X-ben* tehát egyértelműen azonosítható, ám kérdéses, hogy variációról vagy slotokról van-e szó.

Az összetett mondat szerkezetű szólásoknak két típusa is tárgyalandó. Egyrészt a feltételes szerkezetű szólások, amelyekben „a főmondat állandósult s valamilyen túlzó képpel nyomatékosítja a mellékmondatban kifejezett cselekvés bekövetkezésének bizonytalan voltát” (SZATHMÁRI 1996: 460); pl. *Megeszem a kalapom, ha megcsinálod egy nap alatt*. Másrészt pedig az eredetileg alanyi mellékmondatból önállósult tiltó mondatok; pl. *Aztán/Na nehogy már a méz nyalja a medvét*. Ezek jelentésükben részben hitetlenkedést fejeznek ki, részben pedig azt, hogy a beszélő a szóban forgó jelenséget lehetetlennek tartja (uo.). Az idézett szólások esetében egyértelmű a szerkezetazonosság: *(aztán) nehogy már...*, és frazeológiai jelentésük jellege is hasonlóságot mutat a PhraCon-okkal.

Számos eddig tárgyalt szólás esetében felmerül az a kardinális kérdés, hogy egy szólás variációiról vagy slotokról beszélhetünk-e. Ha variációt feltételezünk, akkor kell lennie egy kiinduló, a legkorábban lexikalizálódott szólás(hasonlat)nak, amelynek bizonyos elemeit stilisztikai okokból variálják a beszélők. De vajon van-e ilyen? Ha nincs, akkor viszont logikusnak látszik a *Benne van a/az ...-ban/ben; Aztán nehogy már...; Annyi az esze, mint ...; Kevés, mint...* típusú frazémák esetében PhraCon-okról beszélni.

6. Következtetések. A dolgozatunkban megfogalmazott kérdéssel kapcsolatban, vagyis hogy a nemzetközi frazeológiai kutatásokban megjelenő és egyre inkább előtérbe kerülő frazémakonstrukció vizsgálata releváns lehet-e a magyar nyelvben is, a tanulmány eredményei a következőket mutatják.

A dolgozatban bemutatott vizsgálati eredményekből kitűnik, hogy a magyar nyelvben is vannak olyan frazeológiai egységek, amelyek a frazémakonstrukció

definíciójának megfelelnek, vizsgálatuk tehát releváns lehet a magyar frazeológia esetében is.

A magyar nyelvű szakirodalom vizsgálatakor azt tapasztaljuk, hogy a magyar nyelvű frazeológiai kutatás egyelőre nem említi ezt a kategóriát, és nem rendszerezi a mintaszerű, szabad lexikális elemekkel kitölthető, slotokat tartalmazó frazeológiai szerkezeteket, így a magyar frazeológiai szakirodalomban jelenleg tehát újdonságnak számít a PhraCon fogalma és vizsgálata. FORGÁCS (2007) alapján egyetlen frazematípus esetében jelenthetjük ki teljes bizonyossággal, hogy teljesíti a PhraCon minden jegyét, ez pedig a páros frazeologizmus. Ezek alapján tehát joggal tekinthetnénk a PhraCon fogalmát feleslegesnek. Ugyanakkor FORGÁCS és SZATHMÁRI szóláshasonlat-, illetve szóláspéldáit vizsgálva úgy tűnik, hogy bizonyos szerkezet típusú szólások is interpretálhatóak PhraCon-ként.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a frazémakonstrukció fogalmával nem egy új frazematípussal szeretnénk bővíteni a sokrétű és részletes szakirodalmi tipológiát, hanem egy újfajta, konstrukciós grammatikai megközelítésben szeretnénk vizsgálni a frazémakonstrukció jellemzőit mutató frazeológiai szerkezeteket.

Dolgozatunkban kizárólag szakirodalmi példákat vizsgáltunk. Az első fontos kérdés természetesen az, hogy a most bemutatott példákon kívül vannak-e a magyar nyelvben olyan frazémák, amelyek megfeleltethetőek PhraCon-oknak.

A frazémakonstrukció fogalmának bevezetésével kapcsolatban számos elméleti és elemzési, módszertani kérdés merül fel, amelyek megválaszolása részletesebb vizsgálatokat tesz szükségessé. Az azonban már a jelenlegi dolgozat eredményeiből is látható, hogy a frazémakonstrukciók vizsgálata a magyar frazeológia szempontjából is releváns és aktuális kutatási területnek tekinthető.

Kulcsszók: frazeológia, frazémakonstrukció (PhraCon), konstrukciós nyelvtan, szerkezeti mintázat, szóláshasonlat, páros frazeologizmus.

Hivatkozott irodalom

- BÁRDOSI VILMOS 2010. *Francia-magyar tematikus szólásszótár. Szólásmagyarázatok és gyakorlatok megoldókulccsal*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS szerk. 2016. *Frazeológia. Az emberi világgép tükrözője*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 185. Modern Filológiai Társaság – Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BURGER, HARALD 1998. *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Erich Schmidt, Berlin.
- BURGER, HARALD 2010. *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. 4. neu bearbeitete Auflage. Erich Schmidt, Berlin.
- BURGER, HARALD 2015. *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. 5. neu bearbeitete Auflage. Erich Schmidt, Berlin.
- CROFT, WILLIAM – CRUSE, ALAN D. 2004. *Cognitive Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- ČERNYŠEVA, IRINA 1986. *Phraseologie*. In: STEPANOVA, MARIA – ČERNYŠEVA, IRINA Hrsg., *Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache*. Vyssaja skola, Moskau. 198–261.

- DOBROVOL'SKIJ, DMITRIJ 2011. Phraseologie und Konstruktionsgrammatik. In: LASCH, ALEXANDER – ZIEM, ALEXANDER Hrsg., *Konstruktionsgrammatik III. Aktuelle Fragen und Lösungsansätze*. Stauffenburg, Tübingen. 111–130.
- DOBROVOL'SKIJ, DMITRIJ 2022. Deutsche Phrasemkonstruktionen [X hin, X her] in kontrastiver Sicht: ein korpusbasierte Analyse. In: MELLADO BLANCO, CARMEN – MOLLIKA, FABIO – SCHAFROTH, ELMAR Hrsg., *Konstruktionen zwischen Lexikon und Grammatik. Phrasem-Konstruktionen monolingual, bilingual, multilingual*. De Gruyter, Berlin–Boston. 227–246. <https://doi.org/10.1515/9783110770209-009>
- DOBROVOL'SKIJ, DMITRIJ – MELLADO BLANCO, CARMEN 2021. Von Jahr zu Jahr. Das Pattern [von Xsg zu Xsg] und seine Entsprechungen im Russischen und Spanischen: eine Korpusstudie. *Aussiger Beiträge* 15/2021. Sonderheft: Phraseologie im digitalen Zeitalter – Neue Fragestellungen, Methoden und Analysen. 113–138.
- FILLMORE, CHARLES J. 1988. The Mechanism of 'Construction Grammar'. In: AXMAKER, SHELLEY – JAISSE, ANNIE – SINGMASTER, HELEN eds., *Proceedings of the Fourteenth Annual Meeting. February 13–15, 1988*. Berkeley Linguistics Society, Berkeley. 35–55. <https://doi.org/10.3765/bls.v14i0.1794>
- FILLMORE, CHARLES J. – KAY, PAUL – O'CONNOR, MARY CATHERINE 1988. Regularity and Idiomaticity in Grammatical Constructions: The Case of *Let Alone*. *Language*, 64: 501–538. <https://doi.org/10.2307/414531>
- FLEISCHER, WOLFGANG 1997. *Phraseologie der deutschen Sprache*. Niemeyer, Tübingen.
- FORGÁCS TAMÁS 2007. *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 69. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- FÖLDES CSABA 1987. *Magyar–német–orosz beszédfordulatok. A három nyelv azonos jelentésű állandósult szókapcsolatai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- GOLDBERG, ADELE E. 2006. *Constructions at Work. The Nature of Generalizations in Language*. Oxford University Press, Oxford.
- HERBST, THOMAS – BALOG, EVELIN – GARIBYAN, ARMINE 2022. „The complexities of constructions in contrast – the way to making one's own bed in English, German, Hungarian and Russian”. In: MELLADO BLANCO, CARMEN – MOLLIKA, FABIO – SCHAFROTH, ELMAR Hrsg., *Konstruktionen zwischen Lexikon und Grammatik. Phrasem-Konstruktionen monolingual, bilingual und multilingual*. De Gruyter, Berlin–Boston. 247–281. <https://doi.org/10.1515/9783110770209-010>
- JUHÁSZ JÓZSEF 1980. A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína. In: RÁCZ ENDRE – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 79–97.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ 2001. *Konstruktív nyelvten*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 8. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- T. LITOVKINA ANNA 2005. *Magyar közmondástár*. A magyar nyelv kézikönyvei 10. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MELLADO BLANCO, CARMEN 2019. Phrasem-Konstruktionen kontrastiv Deutsch–Spanisch: ein korpusbasiertes Beschreibungsmodell anhand ironischer Vergleiche. *Yearbook of Phraseology* 10: 65–88. <https://doi.org/10.1515/phras-2019-0005>
- MELLADO BLANCO, CARMEN 2023. From idioms to semi-schematic constructions and vice versa. The case of [a un paso de X]. In: HENNECKE, INGA – WIESINGER, EVELYN

- eds., *Constructions in Spanish*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 103–128. <https://doi.org/10.1075/cal.34.05mel>
- MELLADO BLANCO, CARMEN 2024. *Phrasem-Konstruktionen: Typologie, Charakterisierung und interlinguale Äquivalenz*. Előadás a CA22115 Multilingual Repository of Phraseme Constructions in Central and Eastern European Languages projekt Enhancing the theory of phraseme constructions című workshopján. Universität Halle, 2024. március 8.
- MELLADO BLANCO, CARMEN ed. 2022. *Productive Patterns in Phraseology and Construction Grammar. A Multilingual Approach*. De Gruyter, Berlin–Boston. <https://doi.org/10.1515/9783110520569>
- MELLADO BLANCO, CARMEN – MOLLIKA, FABIO – SCHAFROTH, ELMAR Hrsg. 2022. *Konstruktionen zwischen Lexikon und Grammatik. Phrasem-Konstruktionen monolingual, bilingual und multilingual*. De Gruyter, Berlin–Boston. <https://doi.org/10.1515/9783110770209>
- MOLLIKA, FABIO – SCHAFROTH, ELMAR 2018. Der Ausdruck der Intensivierung in komparativen Phrasem-Konstruktionen im Deutschen und im Italienischen: eine konstruktionsgrammatische Untersuchung. In: STEYER, KATHRIN Hrsg., *Sprachliche Verfestigung. Wortverbindungen, Muster, Phrasem-Konstruktionen*. Narr, Tübingen. 103–136.
- O. NAGY GÁBOR 1954. Mi a szólás? *Magyar Nyelv* 50: 110–126, 396–408.
- O. NAGY GÁBOR 1977. *A magyar frazeológiai kutatások története*. Nyelvtudományi Értekezések 95. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PACZOLAY GYULA 2000. János Baranyai Decsi and his Adagia. *Acta Ethnographica Hungarica* 45: 271–294. <https://doi.org/10.1556/aethn.45.2000.3-4.3>
- PAVLOVA, ANNA 2020. Und ob es Phraseologie ist! In: ENGEL, CHRISTINE – POHLAN, IRINA – WALTER, STEPHAN Hrsg., *Russland übersetzen / Russia in Translation / Россия в переводе*. Festschrift für Birgit Menzel. Frank&Timme, Berlin. 117–132.
- PAVLOVA, ANNA 2022a. „Im Leben nicht!?”: Prosodie in deutscher und russischer Phraseologie. In: GONDEK, ANNA – JURASZ, ALINA – KALASZNIK, MARCELINA – SZCZEK, JOANNA Hrsg., *Aktuelle Trends in der phraseologischen und parömiologischen Forschung weltweit*. Band II. Dr. Kovač, Hamburg. 355–375.
- PAVLOVA, ANNA 2022b. Mehrsprachige Datenbank der Phrasem-Konstruktionen. In: KLOSA-KÜCKELHAUS, ANNETTE – ENGELBERG, STEFAN – MÖHRS, CHRISTINE – STORJOHANN, PETRA eds., *Dictionaries and Society. Proceedings of the XX. EURALEX International Congress*. IDS-Verlag, Mannheim. 594–604. <https://doi.org/10.7203/QF.29.28715>
- SCHAFROTH, ELMAR 2015. Italian phrasemes as constructions: How to understand and use them. *Journal of Social Sciences*, 11: 317–337. <https://doi.org/10.3844/jssp.2015.317.337>
- STEYER, KATHRIN 2014. *Usuelle Wortverbindungen. Zentrale Muster des Sprachgebrauchs aus korpusanalytischer Sicht*. Narr, Tübingen.
- STEYER, KATHRIN Hrsg. 2018. *Sprachliche Verfestigung. Wortverbindungen, Muster, Phrasem-Konstruktionen*. Narr, Tübingen.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1996. Újabb szólásainkról. *Magyar Nyelv* 92: 458–461.
- ZIEM, ALEXANDER ed. 2018. Construction Grammar meets Phraseology. *Linguistik online* 90.

ZIEM, ALEXANDER 2018. Construction Grammar meets Phraseology: eine Standortbestimmung. *Linguistik online* 90: 3–18. <https://doi.org/10.13092/lo.90.4316>

ZIEM, ALEXANDER – LASCH, ALEXANDER 2013. *Konstruktionsgrammatik. Konzepte und Grundlagen gebrauchsbasierter Ansätze*. De Gruyter, Berlin–Boston. <https://doi.org/10.1515/9783110295641>

PhraCon: Is Phraseme Construction a relevant category in Hungarian?

In the present paper, we seek to answer the question whether the study of so-called Phraseme Constructions (PhraCon), which is increasingly coming to the fore in international phraseological research, can be relevant to the Hungarian language as well. Accordingly, as a first step, a review of the international literature on, and a detailed description of the characteristics of, PhraCon are necessary. According to the first German definition, a PhraCon is defined as a construction which, in its stable syntactic structure, contains lexically bound elements as well as slots to be filled in and which has a lexicalised meaning as a whole. The second part of the paper aims to examine similar categories that can be found in the Hungarian phraseological literature, focusing on the classification of phraseology and the analysis of examples in Hungarian. Based on the results of the analysis, the paper presents a new phraseological category and at the same time a new and relevant research perspective in the field of Hungarian phraseology.

Keywords: phraseology, phraseme construction (PhraCon), construction grammar, phrasal patterns, phraseological comparison, pair formula.

RADA ROBERTA – GYURICZA KATALIN
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

A diskurzus fogalmának újszerű megközelítéséhez

Német és magyar sajtódiskurzus összehasonlítása kapcsán

1. Bevezetés. A jelen cikkben egy esettanulmányt mutatok be a Covid19 járvány első hulláma során megjelenő tudományképek diszkurzív konstruálásáról a német és a magyar médiában. Az elemzésekhez elsősorban a WARNKE–SPITZ-MÜLLER (2008) által kidolgozott DiMeAn-modellt alkalmazom összehasonlító, interkulturális perspektívából. A konkrét elemzésen túlmenően azonban az esettanulmány segítségével vázolom – amennyire a terjedelmi korlátok engedik – a német nyelvtudományban elterjedt diskurzusnyelvészet alapvető célkitűzéseit és módszereit is, valamint ezek viszonyát az aktuális magyar nyelvészeti kutatásokhoz. A tanulmány nem médiatudományi vagy szociológiai, hanem nyelvtudományi alapú, az elméleti kontextust is felvázoló empirikus elemzés, melynek bázisa egy német és egy magyar szöveg, amelyek FIX (2015) kritériumai alapján alkalmasak a két nemzeti diskurzusban eltérő tudományképek reprezentálására. Ezáltal azt is bemutatom, hogy egyes kiválasztott szövegek összehasonlító kvalitatív elemzése során is alkalmazhatók a diskurzusnyelvészet módszerei, illetve az ilyen elemzések bizonyos korlátok között alkalmasak a teljes diskurzusra vonatkozó általánosításokra is.

A kutatás újdonsága egy konkrét társadalmi válsághelyzet két nemzeti diskurzusának összehasonlítása, továbbá az egy diskurzus átfogó elemzésére kidolgozott DiMeAn-modell adaptálása interkulturális összehasonlító kutatásokra. A mostanában formálódó összehasonlító diskurzusnyelvészet fő feladata, hogy nyelvészeti elemzések segítségével feltárja az egyes társadalmakban uralkodó szemléletmódok, értékrendek és mentalitások hasonlóságait és különbözőségeit, ezáltal a tudomány eszközeivel segítse a különböző kultúrák kölcsönösen jobb megértését és megismerését.¹ A jelen kutatás főbb eredményei a következők: a metaforák új típusú kulturális értelmezése a német és a magyar diskurzusban, a diskurzusaktörők struktúrájának újraértelmezése, valamint a tudománykép eltérő mentalitásbeli háttereinek diszkurzív rekonstrukciója.

2. Elméleti alapvetés: A diskurzusnyelvészet elhelyezése a rokon nyelvészeti paradigmák között. Nyugat-Európában, ezen belül is elsősorban a német nyelvterületen a 2000-es évek óta felívelőben van egy újszerű paradigma, amelyet németül általában *Diskurslinguistik* névvel illetnek, megkülönböztetve ezáltal az angolszász eredetű *Diskursanalyse* fogalomtól, míg angolul *discourse studies*-nak neveznek, szemben a korábbi *discourse analysis*-szal. Történeti

¹ Ebben a szellemben alakult meg 2022 szeptemberében a „Network comparative discourse studies” nevű kutatóhálózat, amelynek jelen tanulmány szerzője is alapító tagja (<https://www.comparative-discourse-studies.net>).

szempontból egyrészt MICHEL FOUCAULT (1972) szociálfilozófiai diskurzuselméletére, valamint JÜRGEN HABERMAS (1981) társadalomtudományi szempontú kommunikatív cselekvés elméletére nyúlik vissza, másrészt a 20. század végi német szövegnyelvészet és pragmatika eredményeit is integrálja. Az ezredforduló után jelennek meg a konstruktivista alapon álló irányzatok (vö. BUSSE 2007; FELDER 2013), amelyek a diskurzust nyelvileg konstruált tudás- és valóságformáló folyamatként értelmezik.

A mai magyar nyelvtudományban ugyan kimondott diskurzusnyelvészeti megközelítésekkel nem találkoztam, de a kognitív nyelvtudományi munkák számos területen érintkeznek a német diskurzusnyelvészet paradigmájával. Közös vonás bennük a társadalmilag releváns, az adott kommunikációs helyzetben aktivált tudás és a nyelv viszonyának, valamint a tudás nyelvi reprezentálásának kutatása. Rá kell mutatni azonban néhány különbségre is.

A kognitív nyelvtudomány elsősorban a nyelv mögötti mentális reprezentációk, konceptuális struktúrák vizsgálatára fókuszál, és ezek alapján dolgoz ki leíró elméleteket és grammatikákat. A nyelvi szerkezetek mögött rejlő fogalmi konstruálásokat kutatja. „A mindenkori beszélő és hallgató nézőpontjából funkcionálisabban fogalmazva: a nyelvi szerkezetek azokat a fogalmi/szemantikai szerkezeteket teszik mások számára hozzáférhetővé, amelyek a világ egyes dolgait, viszonyait és folyamatait fogalmi konstruálások (elméleti feldolgozó műveletek) révén képezik le” (TOLCSVAI NAGY 2021: 16). A „mindenkori beszélő és hallgató” az interakcióban részt vevő tetszőleges egyéneket takarja, vagyis az embert mint a nyelvhasználat alanyát. A hazai funkcionális-kognitív irányzatok ezen belül is nagy hangsúlyt fektetnek a megnyilatkozó és befogadó konkrét cselekvéseire, a közös figyelmi jelenetre és kontextuális adaptációra (vö. TÁTRAI 2011: 70; TOLCSVAI NAGY 2017: 26–29). Ezáltal nemcsak az általánosságban vett mentális-konceptuális struktúrák, hanem a konkrét szituáció résztvevői és közös figyelmi jelenetük is a vizsgálatok középpontjába kerül. A kutatás alapvetően általában az emberre, annak tudására, gondolkodására és interakciós tevékenységére, konkrét szituációk elemzésekor pedig az interakcióban részt vevő egyénekre irányul.

TÁTRAI (2009) ennek megfelelően a diskurzus fogalmát a megnyilatkozás funkcionális kereteként definiálja, amelyben a megnyilatkozó célzottan befolyásolja a többi résztvevő mentális irányultságát, ráirányítja a figyelmüket egy jelenetre. A közös figyelmi jelenet és ennek reprezentációja során létrejön, majd folyamatosan bővül a diskurzusvilág, tehát a diskurzus résztvevőinek az adott diskurzusban releváns közös tudása. Az Osiris Nyelvtan a diskurzus fogalmát a szöveg fogalmának kiváltására is használja, jelezve ezzel a megnyilatkozás környezetének dinamikus, folyamatosan változó és a résztvevők cselekvéseire kötődő voltát (vö. TOLCSVAI NAGY–KUGLER 2017: 495). A diskurzusnak ezen kognitív értelmezését tovább tágítja KUNA (2019) a meggyőzés műveleteinek leírásával kapcsolatban. A meggyőzés komplex folyamat, amely nem kötődik egy közös figyelmi jelenethez, hanem megnyilatkozások egész során át valósul meg, és általában túlmutat a hagyományos szöveghatárokon, hiszen időben, térben is széthúzódhat, de megszakítja a többi résztvevő aktivitása is. Így a dis-

kurzus nagyobb kommunikációs egység lesz, amelybe számos szöveg, illetve diskurzusrészlet tartozik.²

A német diskurzusnyelvészet magáévá teszi mind a kognitív nyelvészet mentális-konceptuális hagyományait (frame-ek, metaforák és konstrukciók vizsgálata), mind pedig a megnyilatkozás pragmatikai, szituatív és diskurzusszabályozó dimenziójának fókuszba helyezését. Ezeket azonban egy sajátos célnak veti alá. Fő érdeklődése a nyelvhasználat társadalomformáló erejére irányul: a diskurzus résztvevőinek egymáshoz való viszonyát, önmaguk és a többi résztvevő diszkurzív pozicionálását, értékeik és érdekeik diszkurzív eszközökkel való megvalósítását, esetenként ütköztetését, „harcát”, a diskurzus során létrejövő hierarchiák, autoritások és hatalmi viszonyok kialakulását, a hatalomgyakorlás diszkurzív módozatait kívánja feltérképezni. Ezáltal a nyelvhasználat nem pusztán emberi és társas tevékenységként jelenik meg, hanem mint társadalmi struktúrákat formáló és fenntartó jelenség. Mégsem azonosítható a szociolingvisztikával,³ mert nem a társadalom rétegzettségének vagy egyes társadalmi csoportok nyelvhasználatának sajátosságai, nyelvi variánsaival foglalkozik, hanem a nyelvhasználat társadalomformáló erejével.

3. A diskurzus fogalmának újradefiniálása a nyelv, a tudás és az aktorok erőterében. FOUCAULT (1972) szerint a diskurzus a társadalom létrehozó és összetartó eleme, amely mintegy hidat alkot a társadalom intézményei és az egyén között. A társadalomban az emberi kommunikáció szükségszerűen intézményesített keretek között történik. Senki sem mondhat bármit, vagy viselkedhet akár-hogyan egy adott szituációban, mert az egyén egy szerep képviselőjében lép fel. Az intézmény meghatározza és egyben kontrollálja a kommunikáció kereteit és szabályait (gondoljunk például egy egyetemi keretben történő kommunikációra, például egy szemináriumi órára). Az egyén oldaláról ugyan ez bizonyos kötöttséget jelent, azonban egyben védelmet is nyújt: amennyiben nem lép ki szerepének a határai közül, magabiztosan mozoghat, és az adott keretek között megvalósíthatja saját elképzeléseit. A diskurzus során társadalmilag ellenőrzött és szociálisan megosztott tudás jön létre. Ez a tudás a diskurzus szövegeinek összességében

² Más hazai munkákban a diskurzus fogalmát inkább a beszélt nyelvhez (vö. HÁMORI 2017) vagy a beszélt és az írott nyelv határterületén mozgó kommunikációs szituációkhoz kötik, és az ezekben előforduló grammatikai, lexikai és szemantikai szerkezetek nyelvi környezetének megragadására, valamint az alkalmazott kommunikációs stratégiák pragmatikai elemzésére használják (pl. KESZLER 2009; SCHIRM 2009, 2011; MODRIÁN-HORVÁTH 2009; HAVASI 2018; VARGA 2018; DÉR 2020; BOZSIK 2023).

³ A diskurzus társadalmi aspektusaival a magyar nyelvészetben elsősorban a kritikai szociolingvisztikában foglalkoznak, amelynek célja a nyelvi ideológiák elemzésével a társadalmi struktúrák és egyenlőtlenségek feltárása (BODÓ–HELTAI 2018), valamint ezek enyhítésére irányuló pedagógiai módszerek kidolgozása (BARTHA 2023). Ezáltal az angolszász nyelvterületen a kilencvenes években elterjedt CDA (Critical Discourse Analysis) paradigmáját követi, amely elsősorban hatalmi struktúrák és ideológiák kritikájára fókuszált (vö. VAN DIJK 2001: 235), és amely a diskurzusnyelvészet egyik előzményének is tekinthető. A mai diskurzusnyelvészet azonban ideológiamentesen törekszik a diskurzusnak mint társadalmi jelenségnek a megértésére (vö. FELDER–MÜLLER Hrsg. 2009).

manifesztálódik, az egyén annyiban részesül belőle, amilyen mértékig részt vesz a diskurzusban, vagyis amennyi szöveggel konfrontálódik akár aktív szereplőként, akár passzív befogadóként.

A FOUCAULT utáni diskurzusnyelvészet a nyelv, a tudás és az aktorok dinamikus kölcsönhatását vizsgálja. A diskurzus ezen három meghatározója kölcsönösen feltételezik egymást, egymás nélkül nem értelmezhetők. Bár a diskurzus is jelekből, mégpedig döntően nyelvi jelekből áll, ezeket azonban a diskurzus résztvevői nem pusztán dolgok jelölésére használják, vagyis nemcsak meglévő tudásukat reprezentálják vele, hanem azáltal, hogy a meglévő tudást kontextualizálják, mindig új és új perspektívából láttatják, egyben új tudást is generálnak vagy a meglévőt újrafogalmazzák.

A diskurzusnyelvészetben tehát diskurzuson lényegében egy a szöveg szintje fölötti nyelvi reprezentációs szintet értünk, amely szövegek virtuális halmazában ölt testet. Ezek a szövegek valamilyen hasonló, társadalmilag releváns téma, illetve kérdéskör köré épülnek, időben közel állnak egymáshoz, és általában egy meghatározott társadalmi közösséghez kötődnek (vö. HABSCHIED 2009: 79). Nem statikus halmazt képeznek, hanem folyamatos dinamikát mutatnak, amennyiben maguk is aktorok cselekvései során jönnek létre, a tudásalkotás folyamatának részei és a tudás hordozói. A szövegek egymáshoz való viszonya természetesen rendkívül bonyolult, hiszen egy szövegen belül több releváns kérdéskör is felvetődhet, ezért az adott szöveg több diskurzushoz is sorolható. Lehetséges az is, hogy a szövegnek csak egy részlete tartozik egy adott diskurzushoz. Ilyen értelemben beszélhetünk diskurzusfragmentumokról, amelyek lehetnek teljes szövegek, de szövegrészek is (vö. JÄGER 2006: 97). Ugyanígy nem mindig vonható meg élesen a diskurzus határa sem, sem időben, sem térben, sem pedig a hozzá tartozó szövegek számát illetően. Mivel azonban a diskurzus mégis kötődik egy társadalmi-kulturális helyzethez, ezáltal egy történelmi kor részét képezi, amelynek természetesen szintén elmosódnak az időbeli határai.

A diskurzus aktorait ugyan egyének vagy egyének csoportjai testesítik meg, azonban a diskurzusnyelvészet szempontjából nem az egyéni viselkedésük a mérvadó. A diskurzusba minden egyén bizonyos társadalmi determináltsággal lép be, megnyilvánulásaival mindig képvisel valakiket vagy valamit, például társadalmi csoportot, intézményt, értékrendet vagy ideológiát. Ahogy SPITZMÜLLER–FLUBACHER–BENDL (2017: 8) programatikusan megfogalmazzák: „Mert azt, hogy az interakcióba nem teljesen szabadon cselekvőképes egyénként, hanem társadalmi személyként lépünk be, alig tartjuk megkérdőjelezhetőnek.”⁴ Mindenki, aki bármilyen módon belép a diskurzusba, szükségszerűen pozicionálja önmagát, vagyis meghatározza a saját társadalmi csoportbeli, ideológiai vagy egyéb szempontú hovatarozását a diskurzus más résztvevőivel szemben. Ezáltal pedig a diskurzus többi résztvevőjének is szerepet oszt. Más szóval a diskurzuson belüli pozíciókról egy diszkurzív alku kezdődik. Ennek során a diskurzus résztvevői egymásnak

⁴ „Denn dass wir als soziale Personen und nicht als komplett frei handlungsfähige Individuen in Interaktionen eintreten, halten wir für kaum bestreitbar.” – Az idegen nyelvű szövegekből származó idézeteket itt és a továbbiakban magyarul saját fordításomban közlöm (P. A.)

alá és fölé is rendelődnek, sőt a diskurzus egyben a hatalomgyakorlás eszközévé is válik (vö. FOUCAULT 1969). SPITZMÜLLER egy kerekasztalbeszélgetésben még egyértelműbben fogalmaz: „mert a diskurzusokban mindig egészen alapvetően arról van szó, hogy kialakulnak bizonyos pozíciókat, autoritásokat, társadalmi hierarchiákat, valamint társadalmi pozicionálásokat. [...] Aktorok alatt alapvetően diszkurzívan kialakult szerepeket értek”⁵ (KELLER–SPITZMÜLLER–LANDWEHR–LIEBERT–SCHNEIDER 2015: 189).

Mindebből az is következik, hogy az aktorok fogalma nem szűkíthető le a mindenkori megnyilatkozóra és a befogadóra. A megnyilatkozó ugyanis önmagát is csak úgy tudja pozicionálni, hogy a diskurzus más résztvevőire hivatkozik. Ezek lehetnek személyek, társadalmi csoportok, intézmények, de lehetnek emberek meghatározatlan csoportjai is (egyesekek, némelyek, mindenki stb.). Egy hasonlattal szemléltetve: a diskurzus egy nagy közös színpad, ahol mindenki valamilyen szerepet játszik. A résztvevő egyén természetesen saját egyéniségét is belevonja a szerepébe, mint ahogyan a nagy színészek is egyedi módon játsszák el ugyanazt a jól ismert szerepet. A darab szempontjából mégsem a színész személye áll az előtérben, hanem a szerepe. A színházzal ellentétben azonban ennek a darabnak nincsen előre megírt forgatókönyve, hanem a szereplők maguk hozzák létre az interakciók folyamatos dinamikája által. Maguk a szerepek sem állandóak, hanem a cselekménnyel együtt változnak. Az aktorok struktúrájának elemzése ezért az egész diskurzus megértése szempontjából rendkívül fontos, mivel levezethető belőle az aktoroknak mint diszkurzív szerepeknek az egymáshoz való viszonya, valamint az általuk képviselt perspektívák, értékek, illetve érdekek.

Ehhez a német nyelvészetben elterjedt diskurzusfelfogáshoz a magyar nyelv-tudományban talán a KUNA-féle értelmezés (2019) áll legközelebb. A diskurzus-nyelvészet paradigmáját teljesen magáévá tevő megközelítést azonban a magyar szakirodalomban nem nyelvészeti, hanem egy politika- és vezetéselméleti folyóiratban találtam meg. VIRÁG (2014) Diskurzuselemzés a politika- és vezetés-tudományban című cikkében a diskurzust nem csupán nyelvi jelenségként, hanem társadalmi és kulturális konstrukcióként definiálja. A diskurzus egyrésztől bizonyos társadalmi szerepekkel bíró résztvevők nyelvi tevékenysége során jön létre, másrésztől azonban körkörös folyamat, amely meg is határozza ezen nyelvi tevékenységek, valamint az egyes társadalmilag releváns témákról való közös társadalmi gondolkodás kereteit és korlátait. FOUCAULT-ra hivatkozva állítja, hogy a diskurzus összefügg a hatalommal, amennyiben normatív kereteket szab a gondolkodás és a cselekvés számára, ezáltal fenntartja vagy éppen módosítja a hatalmi struktúrákat. A magyar olvasók ezt a diskurzusfelfogást elsősorban magyar germanisták írásaiból ismerhetik. Így RADA (2022) német szerzők alapján részletesen bemutatja az ún. leíró nyelvészeti diskurzuselemzés alapkategóriáit, PÉTERI (2023) pedig a FOUCAULT nyomán kialakult diskurzusfogalom keretébe helyezi el az episztémikusság kategóriáját.

⁵ „weil es in Diskursen immer ganz fundamental darum geht, dass irgendwelche Positionen, Autoritäten, soziale Hierarchien sowie soziale Positionierungen ausgehandelt werden. [...] Unter Akteuren verstehe ich grundsätzlich diskursiv ausgehandelte Rollen.”

4. Módszertani alapvetés: a DiMeAn-modell. A diskurzusok elemzésére a német nyelvészetben legelterjedtebb modellt a WARNKE és SPITZMÜLLER által kidolgozott az ún. DiMeAn-modell (*Diskurslinguistische Mehrebenenanalyse* ‘diskurzusnyelvészeti többszintű elemzés’, vö. WARNKE–SPITZMÜLLER 2008: 23–45). Eszerint a diskurzus szövegeit egyesével⁶ vizsgáljuk három alapvető szinten, amelyek további alszintekre oszlanak. Fontos azonban (ebben tér el a diskurzus elemzése a hagyományos szövegelemzéstől), hogy nem a szöveg összes jellegzetességét írjuk le, hanem csak a diszkurzív szempontból releváns vonásokat. Ezeknek a kiválasztására egy intuitív lépést javasolnak, a szöveg ún. első olvasatát. Annak ellenére, hogy minden szöveg egyedi, ezért nem létezik átlagos szöveg, mindannyian rendelkezünk egy bizonyos elképzeléssel az átlagos szövegről. Ezt a látens tudást referenciakompetenciának nevezik. Amikor valaki olvas vagy hall egy szöveget, intuitív módon összehasonlítja a saját, referenciaként szereplő tudásával. A szövegben az fog feltűnni, amely ettől a referenciatudástól eltér. Ennek alapján mondjuk például, hogy egy adott német szövegben feltűnően sok passzív szerkezet van (ez azt mutatja, hogy van elképzelésünk arról, hogy milyen gyakoriak a passzív szerkezetek egy „átlagos” német szövegben).

Az első olvasat során tehát az elemzők összegyűjtik a szöveg jellegzetességeit. A szerzők hangsúlyozzák, hogy nem elég egy személy referenciakompetenciája, hanem minden szöveget legalább két olvasó értékeljen, de legjobb, ha ezt a lépést munkacsoport keretében végezzük. Az egyéni különbségektől eltekintünk, és azokra a sajátosságokra koncentrálunk, amelyekre többen felfigyeltek.

Az elemzés ezután három fő szinten és ezek számos alszintjén folyik. Az első, ún. intratextuális elemzési szint alapvetően a leíró nyelvészeti eszköztárakat használja (morfológiai, lexikológiai, szintaktikai, szövegnyelvészeti, stilisztikai, retorikai stb. elemzési módszerek). A leíró nyelvészet lehetővé teszi egy olyan operacionalizált elemzési rendszer kidolgozását, amely „a szöveg felszínén és maguknál a nyelvi jeleknél fog hozzá a munkához, hogy a diszkurzívan megfogalmazott vitás kérdéseket láthatóvá tegye. A vizsgálat ezáltal a kimondott dolgokra, és nem a vélelmezett gondolatokra irányul”⁷ (FELDER 2013: 18).

Az elemzés ugyanakkor nem állhat meg a nyelvi szerkezetek leírásánál, mert akkor szem elől téveszti saját célját, a diskurzus dinamikájának, a nyelv–tudás–aktor összefüggéshalmaznak a megragadását. A második nagy elemzési szintet az aktorok szintjei jelentik, amelyeken az elemző a diskurzus szereplőit veszi szemügyre. Ezen a szinten azokat a perspektívákat, érdek- és értékrendeket vizsgálja, amelyekkel a megnyilatkozó azonosul és/vagy a potenciális befogadónál felté-

⁶ Természetesen a diskurzusnyelvészetben használnak kvantitatív, korpuszalapú módszereket is, vö. BUBENHOFER (2009: 101). Ezek nagymértékben hasonlítanak a SIMON–MODRIÁN–HORVÁTH–KUGLER (2024: 13) tanulmányában leírt korpuszalapú funkcionális-kognitív módszerekhez. Azonban a diskurzusnyelvészet sajátos érdeklődése miatt ezeket mindig ki kell egészíteni exempláris mintákon végzett kvalitatív elemzésekkel, mert a vizsgált diszkurzív mintázatok sokszor csak hosszabb szövegrészekben értékelhető struktúrákban realizálódnak (vö. PÉTERI 2023).

⁷ „an den Textoberflächen und den Zeichen selbst ansetzt, um die diskursiv formulierten Streitpunkte sichtbar zu machen. Somit wird das Gesagte selbst und nicht das vorgeblich Gemeinte untersucht.”

telez, valamint amelyekkel szemben pozicionálja saját szerepét. Itt vetődik fel a diskurzusrésztevők társadalmi rétegződésének, alá-fölérendeltségének, a hatalom létrejöttének, gyakorlásának, a tekintély szerepének, az érdekszövetségeknek vagy éppen érdekellentéteknek a kérdése.

A harmadik szinten, az ún. transztextuális szinten az elemző túllép az egyes szöveg határain, és a szövegnek a diskurzushoz, tehát a többi szöveghez való viszonyát vizsgálja. Ehhez a szinthez sorolja WARNKE és SPITZMÜLLER elsősorban az intertextualitás vizsgálatát, a történelmi beágyazottságot és az ilyen jellegű hivatkozásokat (historicitás), a társadalmi szimbolika, az ideológiák és mentalitások elemzését. Végső soron a sikeres diskurzuselemzésből tehát egy társadalomkép bontakozik ki, legalábbis a társadalom vagy annak egy szegmensének egy adott diskurzustémához való viszonya, valamint az arról alkotott közös, szociálisan megosztott tudása tekintetében.

5. Elemzési rész: Tudománykép a német és magyar sajtódiskurzusban a Covid19 járvány kezdetén. Ezen elméleti bevezetés után egy német és egy magyar sajtószöveg diskurzusnyelvészeti elemzését mutatom be a DiMeAn-modell segítségével, amely részét képezi egy átfogóbb kutatásnak, melynek témája a tudomány szerepéről és lehetőségeiről szóló diskurzusok összehasonlítása a koronavírus-járvány ideje alatt. A szövegek kiválasztásánál ügyeltem a FIX (2015) által meghatározott reprezentativitásra, valamint az összehasonlíthatóságra.

A két szöveg történetesen egy napon, 2020. május 30-án jelent meg a Der Spiegel című hírmagazinban, illetve a Népszava Szép szó című heti mellékletében. A német cikk, melynek címe Der Sündendoc, szerzői a Der Spiegel hat levelező tudósítója, 2886 token terjedelmű. A Népszava cikke Boldogkői Zsolt szegedi mikrobiológus publicista tollából származik, Tudományellenesség – fenyegető világjárvány címmel jelent meg, és csak kicsivel rövidebb, 2311 tokent foglal magába.⁸ Mindkét szöveg magát liberálisként jellemző, intellektuális közönségnek szóló sajtóorgánumból származik.⁹ Konstans értékeként rögzíthetők, és ezáltal az összehasonlítás alapjául szolgálnak a szövegek hasonló vonásai: a sajtóorgánumok önbesorolása, az intendált olvasóközönség, a témaválasztás, a szövegek terjedelme és részletessége (a szokásos újságcikkekhez képest mindkettő meglehetősen hosszú), valamint a közös történelmi háttér, a világjárvány megérkezése Németországba és Magyarországra, illetve az ezáltal létrejött válsághelyzet.

5.1. Intuitív szakasz: első olvasat. Az első, intuitív lépést részben magam hajtottam végre, saját intuíciónkat pedig nyelvészeti szemináriumokon német szakos egyetemi hallgatók bevonásával ellenőriztem. Ennek eredményeképpen különösen három aspektusra koncentrálok: a tudós, illetve a tudomány fogalmának, valamint az ezen fogalmakhoz kapcsolódó kifejezések kollokációs mintázataira, a szövegekben használt metaforákra és a hivatkozott diskurzus-aktorokra.

⁸ Der Spiegel 2020/23: 8–13; https://nepszava.hu/3079841_tudomanyellenesség-fenyegeto-vilagjarvany (2025. 01. 16.)

⁹ A liberális orgánumok választásának oka az, hogy a konzervatív sajtóban sem a német, sem a magyar oldalon nem találtam olyan szövegeket, amelyek ebben az időben a tudomány szerepét, működését, a tudománnyal szembeni elvárásokat helyezték a figyelem középpontjába.

Jelen cikk terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé a két szöveg átfogó bemutatását. Annyit azonban előre kell bocsátani, hogy bár a felvetett probléma ugyanaz, a megközelítés igen különböző: Míg a német szövegben a tudomány és a közélet, illetve politika viszonya kerül előtérbe a demokrácia összefüggésében, addig a magyar szöveg a tudományt alapvetően az áltudományos gondolkodás terjedésével állítja szembe. Az eltérő megközelítések a tudomány működésének, szerepének különböző láttatásához vezetnek.

A német címben szereplő főnév (*Sündendoc*) egy ad hoc szóképzési konstrukció a *Sünde* 'bűn', valamint a *Doktor* szavakból, azonban a hasonló alakú *Sündenbock* 'bűnbak' kifejezésre emlékeztet. A címlapon a cikk főszereplője, Christian Drosten virológus professzor képe látható, aki ebben az időben a szövetségi kancellár, Angela Merkel tanácsadója volt. A fénykép a professzort meglehetősen fáradt, túlhajszolt állapotban ábrázolja, fésületlen hajjal, borostás arccal, de határozott, elszánt tekintettel. A kép aláírása: *Verehrt und verhasst* 'Tisztelve és gyűlölve'. A magyar cikk címe önmagáért beszél, a szöveg előtt egy karikatúra látható egy kísérletező tudóssal, akinek a kísérletére nem kíváncsi senki, a másik oldalon pedig egy kalapból nyulat előhúzó varázslóval, akinek a varázslatát nagy közönség figyeli. Már a bevezető képek is ráirányítják a figyelmet a hasonlóságokra és különbségekre. Mindkét szöveg alproblémája a tudomány és a tudós helyzete a modern társadalomban, különösen a válság idején. Ugyanakkor a *Der Spiegel* képe a tudóst inkább a túlzott társadalmi elvárások kereszttüzeiben, míg a *Népszava* képe a tudománnyal szembenálló populista ideológiák környezetében ábrázolja.

5.2. Szóorientált elemzés: kulcsszók kontextualizálása kollokációs mintázataik alapján. Mivel a két szöveg a tudomány, illetve a tudós szerepét vizsgálja, kézenfekvő volt ezen a szinten a *tudós/kutató/tudomány/tudományos* szavak kontextualizálásának vizsgálata kollokációs mintázataik alapján, amelyet az AntConc konkordanciaprogram segítségével végeztem el. A vizsgálat során előkerültek ezen fogalmakhoz tematikusan kapcsolódó egyéb kifejezések is (*tudás, ész, racionális, megismerés* stb.), amelyek különösen a magyar szövegben nagy gyakorisággal és bizonyos szabályszerűségek mentén fordulnak elő.

A német szövegnél a *wissenschaft*|forsch** keresőszó megadásával, maximum 5 szó távolságban álló kollokátorkifejezéseket kerestem, a Collocate measure meghatározásához pedig a t-teszt alapú statisztikai mértéket állítottam be. Csak olyan kollokátorokat vettem figyelembe, amelyek ismétlődően, tehát legalább kétszer előfordultak, valamint figyelmen kívül hagytam a segédigéket. Ezek szerint az igei kollokátorok a statisztikai jelentőségük sorrendjében a következők: *vertrauen* 'megbízik', *anzweifeln* 'kétkelkedik', *wachsen* 'növekszik', *überschätzen* 'túlbecsül', *warten* 'vár', *veröffentlichen* 'publikál', *versprechen* 'megígér', *missbrauchen* 'visszaél'. A főnévi kollokátorok pedig ugyanilyen sorrendben: *Politik* 'politika', *Podcast* 'podcast', *System* 'rendszer', *Vorstellung* 'elképzelés', *Virologe* 'virológus', *Verantwortung* 'felelősség', *Ungewissheit* 'bizonytalanság', *Unabhängigkeit* 'függetlenség', *Symbolfigur* 'szimbolikus figura', *Spannung* 'feszültség', *Zweifel* 'kétség'. A melléknévi kollokátorok ritkábbak, és csak a lista vége felé jelennek meg: *verschieden* 'különböző', *unbekannt* 'ismer-

retlen', *transparent* 'transzparens', *schuldig* 'hibás', *überzeugt* 'meggyőződéses'.
Néhány konkrét példa (kiemelések tőlem, P. A.):

- (1) ...*der auch den Wissenschaften vertraut* 'aki szintén bízik a tudományban'.
Als ehemalige Wissenschaftlerin vertraute sie den Zahlen 'Mint egykori tudós (nő) megbízott a számokban'.
Obwohl es nunmehr keine wissenschaftlichen Zweifel gibt 'Habár most már nem áll fenn tudományos kétség'.
Ungewissheit ist dort ein Anreiz weiter zu forschen 'A bizonytalanság ott további kutatásokra ösztönöz'.
Ein Wissenschaftler, der von seiner Sache überzeugt ist 'Egy tudós, aki a dolgáról meg van győződve'.
Wenn er [d. h. Drosten] offen, klar und transparent mit seinen wissenschaftlichen Ergebnissen umgeht, [...] wird er das überleben 'Amennyiben Drosten tudományos eredményeivel nyílt, világos és transzparens módon bánik, [...] túl fogja élni'.

A tudomány fogalma a tudás, bizalom, elvárások előterében, vagyis egy episztemikus háttér előtt konceptualizálódik. A kontextualizációs mintákból egy társadalmi vita körvonalai bontakoznak ki, ahol a tudomány fogalma egyszerre kapcsolódik a bizalom és a kétség fogalmához. A tudományos tevékenység emberi dolog, amiben bízni vagy kételkedni lehet. Az ideális tudós nem mindent tudó és tévedhetetlen, hanem becsületes és meggyőződéses ember, aki eredményeit transzparens módon hozza nyilvánosságra, de ha kell, kételkedni is tud bennük. Ezen kívül a tudomány és a politika kapcsolata is gyakran felvetődik a szövegben.

A magyar szöveg elemzése egészen más eredményt ad. A *tudós**|*tudomány**|*kutat** keresőszó esetében ugyanazon beállítások mellett a kollokátorok listájának első felében kizárólag főnevek jelennek meg: *virológus, diktatúra, centrum, alapelv, összefüggés, összefoglalás, gondolkodás, összeesküvés, árnyékvilág, áltudomány, értelem*. A névszói stílus szakszerűséget, tényszerűséget jelez, ahol a vita, a bizonytalanság, a változás dinamikája nem játszik döntő szerepet. A kifejezések egy része pozitív töltetű, és a racionális gondolkodásra utal, más része negatív, és az áltudományos nézeteket jeleníti meg. Néhány példa:

- (2) ... *tudománya révén pedig megteremtette tudásunk és gondolkodásunk egzakt kereteit*.
A tudomány alapelve egyszerű: A tudomány a racionális gondolkodás legegzaktabb formája.
... *akik bíznak a tudományban és az értelem erejében, ragaszkodnak a tényekhez, a tudáshoz és a szakértelemhez*.
A tudomány mellett azonban egy szellemi árnyékvilág is hódít napjainkban, melyet kiválóan jelez az áltudományok újjáéledése.

A magyar szövegben összességében kevesebb az ismétlődő kollokátorok száma, azonban gyakoriak egyes szerkezetek, például a tudomány fogalmát megjelenítő szavak környezetében az adverzatív jelentésű, szembeállító kötőszók vagy névutók:

(3) *A tudomány mellett **azonban**...*

***Míg** a korábbi áltudományos elképzelések [...] a korabeli ismeretek fejletlensége miatt léteztek, **addig** a mai verzióik a modern **tudománnyal** egyidejűleg vannak jelen.*

*A **tudomány ellenében** dolgoznak az igazolatlan vagy igazoltan hamis teóriákon alapuló gyógyhatást ígérő megközelítések is...*

*Az alternatív medicina globális támadás a **tudományos** orvoslással szemben.*

Végigvonul a szövegen emellett az olyan jelzős szerkezetek ellentéte, amelyek valamilyen módon a gondolkodás és a tudás fogalmára utalnak, és egyrésről a helyes (4), más részről a hamis tudást (5) jelentik meg:

(4) *az ész uralma, tudásunk és gondolkodásunk egzakt keretei, a tudományos és racionális gondolkodás tekintélye, az igazság és igazságosság fogalmi, a tudományos és racionális gondolkodás legegzaktabb formája, modern tudomány, szakmai konszenzus, józan ész (helyes tudás)*

(5) *feléledt csoportosztón, téves elképzelés, szellemi árnyékvilág, ismeretek fejletlensége, bizarr elképzelések, abszurd elképzelések, hamis teóriák, átvett áldozatok, sötét oldal, tragikus példa, irracionális GMO-fóbia, inkompetens vélemény, képzetlen elme, szélsőséges eszmék, extrém nézetek*

Érdekes, hogy a helyes tudást kifejező jelzős szerkezetek gyakran komplexebbek, birtokos jelzőket is tartalmaznak, míg a hamis tudást minden esetben egyszerű, kétszavas minőségjelzős szerkezetek fejezik ki. Ezáltal is kifejezésre jut a racionális tudományos gondolkodás komplexitásának és a leegyszerűsítő, érzelmi alapú vagy érdekek vezérelte hamis tudásnak az ellentéte.

5.3. Propozícióorientált elemzés: metaforák. A DiMeAn-modellben az intratextuális elemzési szinten a lexéma határait túllépő kifejezések elemzését propozícióorientált elemzésnek nevezik. Ilyen alakzatok például a szintaktikai szerkezetek, retorikai figurák, prezuppozíciók és implikatúrák. Az első olvasat során különösen feltűnt mindkét szöveg metaforákban való gazdagsága, ezért az elemzés következő lépésében REIJNIERSE–BURGERS–KRENNMAYR–STEEN (2018) tanulmányából kiindulva az általuk *potentially deliberate metaphor*-ként azonosított kategóriát veszem szemügyre. A szerzők a metaforákat három dimenzióban szemlélik: 1. a fogalmi–konceptuális („metaphor in thought”), 2. a nyelvi („metaphor in language”) és 3. a kommunikációs („metaphor in communication”) szinten. A jelen tanulmány csak a kommunikációs szintet vizsgálja, mert itt jelenik meg az a stratégia, amit a diskurzus aktorai tudatosan (vagy legalább kommunikációs célzattal) közvetítenek, nem pusztán mentális reprezentációként. A kom-

munikációs szinten különböztetik meg a szerzők a potenciálisan szándékos és nem szándékos metaforákat. Operacionális definíciójuk szerint: „A metafora akkor potenciálisan szándékos, ha a metafora forrásdoméne része azon kijelentés referenciális jelentésének, amelyben használják”¹⁰ REIJNIERSE–BURGERS–KRENNMAYR–STEEN (2018: 136).

Természetesen ezzel a módszerrel sem a megnyilatkozó valódi szándékát lehet feltárni, hiszen arról csak ő tudna beszámolni, hanem azt, hogy a kontextusban egy kifejezés potenciálisan értelmezhető-e szándékos metaforaként. Ez pedig egybevág a diskurzusnyelvészet céljával, ahol szintén nem a megnyilatkozó szándékát kívánjuk kideríteni, hanem a szöveg társadalmi értelmezésének lehetőségeit vizsgáljuk. A módszer értelmében mindig a teljes szövegből kell kiindulni, ahol a szándékos metaforák sokszor hálózatot alkotnak, egymást erősítik. A kétféle metafora különbségét jól szemlélteti REIJNIERSE és szerzőtársai példája:

- (6) [From] *the top of the dome of St Paul's Cathedral the view is no longer dominated by City church steeples but by an intrusive cacophony of drab, characterless Sixties boxes.* 'A Szent Pál-székesegyház kupolájának tetejéről a kilátást már nem a város templomtornyai uralják, hanem a hatvanas évekbeli szürke, jellegtelen tömbházak zavaró kakofóniája.' (REIJNIERSE–BURGERS–KRENNMAYR–STEEN 2018: 137)

A példában a *dominated* kifejezés, bár eredeti jelentésében hatalmi viszonyokra utal, nem szándékos metafora, mert a céltartományban ez a jelentésmozzanat nem jelenik meg. A templomtornyok, illetve a jelentéktelen szürke dobozok nem a hatalom értelmében uralják a látképet, hanem vizuálisan feltűnőek, ami a *dominated* szó lexikalizálódott jelentésének tekinthető. A *cacophony* ugyanakkor potenciálisan szándékos metafora, mert egy új forrástartományt, a kellemetlen hangzavar képét vonja be a referenciális jelenetbe, amely által új perspektívából láttatja a céltartományt, vagyis a szürke épületeket. A diskurzus szempontjából lényegesebbek a potenciálisan szándékos metaforák, amelyek a diskurzusrésztvevők számára feltűnőek és új perspektívát nyitnak az értelmezésnek. Ugyanakkor CSATÁR (2024) elemzése a keretezés elméleti háttérében arról is meggyőző, hogy a kétféle metafora nem különül el élesen, és valójában minden metafora keretet alkot az értelmezéshez azáltal, hogy a befogadó figyelmét ráirányítja a reprezentáció valamely aspektusára, ezzel befolyásolva a befogadónak a helyzethez való viszonyát.

A két vizsgált szöveg legfeltűnőbb jelensége ezen az elemzési szinten a mozgást ábrázoló metaforák száma és szerepe. Azonban amíg a német szövegben ez a mozgás vízszintes és lassú, a magyar szövegben függőleges és gyors. A Der Spiegel cikke a tudomány fejlődését lépésről lépésre való előrehaladásként jeleníti meg, a problémát pedig abban látja, hogy a járvány mintegy „űzi” a tudósokat és olyan sebességre kényszeríti őket, amelyre a tudomány egyébként nem képes (7). A Népszava cikke ezzel szemben a tudomány fejlődését a repüléshez, míg

¹⁰ „A metaphor is potentially deliberate when the source domain of the metaphor is part of the referential meaning of the utterance in which it is used.”

a para- és áltudományok terjedését a zuhanáshoz hasonlítja, és „szédítő” sebességet kapcsol hozzájuk (8):

(7) *Schritt um Schritt müssen sich die Forscher auf Neuland vorantasten* 'Lépésről-lépésre kell a kutatóknak egy ismeretlen területen előre tapogatózniuk'.

Der Erkenntnisprozess ist meist zäh und mäandernd 'A megismerés folyamata általában szívós és kanyargós'.¹¹

...wissenschaftliche Beraterstäbe, die normalerweise in gemütlichen Rhythmen Expertisen vorlegen '...tudományos tanácsadó testületek, amelyek általában kényelmes ritmusban mutatják be a szakértői jelentéseiket'.

Gemessen am Normalbetrieb hat die Forschung in Corona-Zeiten bereits eine unerhörte Beschleunigung erfahren. [...] Deshalb wächst die Sorge, dass die Wissenschaft noch mehr Beschleunigung nicht verträgt 'A normális működéshez képest a kutatás koronavírus idején példátlanul felgyorsult. [...] Ezért egyre nagyobb az aggodalom, hogy a tudomány a további gyorsulással nem tud megbirkózni'.

(8) *...míg a tudomány szédítő ütemben tárja fel a világ titkait*

A modern Nyugat emelte legmagasabb szintre a ráció rangját.

A tudományos és racionális gondolkodás tekintélye zuhanórepülésbe kezdett.

Addig is az értelmiségnek lenne a feladata fékezni e destruktív trendet, hogy majd a visszaút startvonalra ne a gödör alján legyen meghúzva.

Az ugyan önmagában nem különleges, hogy egy fejlődést mozgáshoz hasonlítunk, ezzel ugyanis a helyzet dinamikus változását lehet szemléltetni. A két különböző térbeli elképzelés azonban merőben különböző tudományfelfogást rejt. A vízszintes síkkal, ahol a tárgyak egymás mellett helyezkednek el, egyenlőséget asszociálunk. A tudományos kutatások, elméletek, eredmények, valamint a társadalmi valóság további elemei ezáltal a képzetünkben egy síkba kerülnek egymással, interakcióba lépnek, versenghetnek, ütközhetnek. A függőleges irányról alkotott elképzelés mögött ezzel szemben hierarchikus viszonyok húzódnak. A függőlegesen elhelyezett tárgyak egymás alá vagy fölé vannak rendelve, a magassághoz pedig képzeletünkben értéket társítunk. A repülés képe mindezek mellett egy különleges perspektívát is megjelenít: míg a földön levő tárgy része a világ adott darabjának, addig a repülő tárgy a többi tárgyon kívül esik, a repülés perspektívájából pedig a földön levő tárgyak felülről, madártávlatból látszanak. Ezáltal két radikálisan különböző tudománykép konceptualizálódik: az egyik fajta tudomány a társadalmi valóság részeként egy szinten helyezkedik el a valóság többi elemével, ebben a közegben próbál előrehaladni, fejlődni. A másik fajta tudomány valamiféle fölöttes instancia, amely saját, a többi tár-

¹¹ A *mäandern* ige a folyóvíz előretörését jeleníti meg az ún. meanderben, vagyis a kanyargós folyómederben.

sadalmi intézménytől különböző perspektívával, szélesebb látókörrel, külső nézőponttal rendelkezik.

Mindkét szövegben található továbbá egy-egy olyan mozgásmetafora, amely inkább a nem szándékos metaforákhoz sorolható. A német szövegben a tudomány szerepével kapcsolatban **előrelépésről** (*Fortschritt*), a magyarban **fellépésről** van szó. Ugyan a jelentések ezeknél a szavaknál már nagymértékben lexikalizálódtak, így a mozgás irányának képe a céltartományban nem feltétlenül jelenik meg, ezek mégis beleillenek a többi mozgást idéző metafora sorába, és erősítik azok hatását:

- (9) *Fortschritte lassen sich in vielen Fällen nicht erzwingen* 'Az előrelépést sok esetben nem lehet kikényszeríteni'.
(10) *E megtevesztések elleni fellépés rendkívül nehéz.*

A két szöveg metaforikájában másik lényeges különbség, hogy míg a magyar szövegben számos háborús metafora található, amennyiben a tudomány és az ál-, illetve paratudományok viszonyát harchoz hasonlítja, a német szövegből ez a metaforatípus teljesen hiányzik.

- (11) *Az értelem harca*
Az alternatív medicina globális támadás a tudományos orvoslással szemben.
A kérdésben a tudományellenesség legfőbb bástyája Európa.
A koronavírus járvány [sic] egyelőre elsöpörte a klímavitát, viszont új falakkal erősítette meg a korábbi frontvonalakat. Sokan igen erőszakos módon harsogják vírustagadó nézeteiket.
A tudományellenes erők aktívan dolgoznak...

A német szövegben egyetlen ehhez némileg hasonló metaforát találtam, amely a tudományos nézetek összecsapását egy drámához hasonlítja:

- (12) *Solange Streit akademisch bleibt, hält sich das **Drama** in Grenzen* 'Amíg a vita akadémikus keretben marad, a dráma határok között tartható'.

A (12) példában a *Streit* szó az enyhébb *Diskussion* kifejezéssel szemben éles, kiélezett vitát jelent, amely drámai következményekkel is járhat. Mégsem azonosítható a háború fogalmával, mivel az egyik esetben ellenfelek, a másikban ellenségek állnak egymással szemben, ez utóbbiak pedig a másik megsemmisítésére törekszenek. A két metafora különbözősége tehát jól illeszkedik a szövegek alapvető perspektívájában levő különbséghez. A magyar szövegben zuhanás és a tudományt ért támadások akár megsemmisüléshez is vezethetnek, amely reális veszélyként jelenik meg. A német szöveg ezzel szemben csak nehézségekről, kellemetlenségekről, lassulásról szól, amely legfeljebb akadályozza a fejlődést, de nem állítja meg azt.

5.4. Az aktorok szintje. A DiMeAn-modell szerinti második elemzési szinten ugyan annyiból már túllépünk a hagyományos nyelvészeti elemzés keretein,

hogy a célunk a diskurzus szempontjából releváns társadalmi szerepek és az azokhoz fűződő perspektívák feltárása. Azonban továbbra is az elemzett szöveg jelenti a vizsgálat bázisát, következtetéseinket a szövegből vezetjük le és bizonyítjuk.

A diskurzus aktorai, mint korábban kifejtettük, kialakult társadalmi szerepek, amelyek kötődhetnek személyekhez, emberek csoportjaihoz, valamint intézményekhez is. Ezek azok a diskurzust formáló és előre vivő erők, amelyek felléphetnek egymást támogatva vagy egymással szemben is. FELDER (2013) szerint az aktorok kijelentéseik által tényeket konstruálnak és versengenek ezen kijelentések érvényre juttatásáért: „Az eddigi gondolatok alapján egy olyan diskurzusértelmezést szeretnénk megerősíteni, amelyik a fakticitás érvényességi igényeinek és azok kifejezési praktikáinak diszkurzív versengése mellett kötelezi el magát”¹² (FELDER 2013: 18).

A német szöveg „főszereplője” a virológus tudós, Christian Drosten, aki, mint Angela Merkel szövetségi kancellár tanácsadója, *wurde so zur Symbolfigur für Merks Politik, zum Sündenbock* ’ezáltal Merkel politikájának szimbolikus alakjává vált, a bűnbakká’ (i. m. 8). Az alapproblémát Drosten egy közlés előtti, preprint formában kiszivárgott tanulmánya jelentette, amely a Bild című bulvárlap állítása szerint az iskolabezárásokkal kapcsolatos kormányzati intézkedések alapjául szolgált. A tanulmány bírálói később kifogásoltak egyes, a lényegi következtetéseket nem érintő statisztikai számításokat, amelyeket Drosten a publikált verzióban kiegészített. A Bild viszont ebből azt a következtetést vonta le, hogy a német oktatáspolitikája egy hibás tanulmány áldozatává vált. Ebben a konstellációban két-két aktor áll egymással szemben: egyrészt a politikát megtestesítő Merkel és a tudományt képviselő Drosten, másrészt az igényes sajtót megjelenítő Der Spiegel és a helyzet skandalizálására törekvő bulvárlap, a Bild. Ez utóbbi később összemosisodik a potenciális olvasóközönségével is, akiket a szöveg *hysterische Öffentlichkeit* ’hisztérikus nyilvánosság’ címmel illet. A szövegben ezen aktorok részben explicit formában idézett vagy hivatkozott, részben implicit módon sugallt állításai kerülnek egymással szembe. Az intézmények aktív cselekvőként konceptualizálódnak, amelyre jó példa az alábbi kijelentés:

(13) *Die Politik muss agieren, die Wissenschaft muss beschreiben und erklären*
 ’A politikának cselekednie kell, a tudománynak leírnia és magyaráznia’.

A cikk szerzői úgy irányítják ezt a „versenyt”, hogy végül a tudomány állításai kerüljenek ki győztesként. A tényleges szerzők személye azonban mindvégig háttérben marad, nevük csak a szöveg legvégén apró betűkkel van feltüntetve. Ők lapjukat mint intézményt képviselik, ebben a szerepükben belehelyezkednek Christian Drosten helyzetébe, és az ő perspektívájából, mintegy belülről láttatják a problémát. A szöveg szempontjából alapvető aktorok struktúrája, egymáshoz való viszonya tehát a következő képlettel írható le: a szerzők megnyilatkozásai ál-

¹² „Auf der Grundlage der bisherigen Gedanken soll hier ein Diskursverständnis stark gemacht werden, welches sich dem diskursiven Wettkampf um Geltungsansprüche von Faktizität und ihren Äußerungspraktiken verschreibt.”

tal az igényes médiát képviselő Der Spiegel védelmébe veszi a tudós Drostent, és általa közvetett módon a tudomány intézményét saját intellektuális olvasótáborá előtt részben a politikával, részben pedig a bulvármédia által manipulálható laikus közvéleménnyel szemben.

Az egymással szembeállított, egymással versengő aktorokat, mindkét szövegben „mellékszereplők” is kiegészítik, akik egyik vagy másik aktor oldalán jelennek meg. Általában konkrét személyekre történik hivatkozás, akik azonban a diskurzus szempontjából itt sem egyénileg érdekesek, hanem szimbolikus jelentőséggel bírnak: mind a tudományhoz, mind pedig a politikához kapcsolódnak, többnyire a tudomány világából indultak, és részben vagy egészben ráléptek a politika útjára. Tevékenységük néhol a kettő összeegyeztethetőségét, máshol pedig a konfliktusát szimbolizálja. Karl Lauterbach, aki orvosprofesszorként akkoriban a Német Szociáldemokrata Párt szakpolitikusa volt, később szövetségi egészségügyi miniszter lett, idézett kijelentésével teljes mértékig kiáll Drostent mellett:

- (14) *Er wird jetzt als Person angegriffen, man versucht, seinen guten Ruf zu diskreditieren und zu zerstören* 'Most személyében támadják, megpróbálják jó hírét diszkreditálni és tönkretenni'.

Az első tagmondat passzív szerkezete, valamint a második tagmondat általános alanya (*man*) a támadókat meghatározatlan, ismeretlen, láthatatlan elemekként konceptualizálja. (Később a szöveg párhuzamot is von közöttük és a járvány kórokozója között: láthatatlanok, mint maga a koronavírus). A második tagmondat ragozott igéje, a *versuchen* 'megpróbál' ugyanakkor azt is sugallja, hogy tevékenységük végső soron nem lesz sikeres.

Winfried Kretschmann, Baden-Württemberg tartomány miniszterelnöke korábbi biológia- és kémiaszakos tanárként szintén rendelkezett szakismeretekkel. Amíg azonban Lauterbach elsősorban tudós, és szakpolitikusként is a tudományt képviseli, Kretschmann kijelentései azt szimbolizálják, hogy politikusként a közvélemény nyomására szembe is kerülhet a tudománnyal:

- (15) *Kretschmann, sonst eher bedächtig, machte diese Woche Druck auf die Erkenntnissuche. Zwar gelte auch in der Wissenschaft »Das Gras wächst nicht schneller, wenn man daran zieht.« Jedoch seien die Eltern von Kitakindern stark belastet. »Der Druck ist gewaltig«, sagte Kretschmann.* 'Kretschmann, aki máskor inkább megfontolt, ezen a héten nyomást gyakorolt a kutatásra. Habár szerinte a tudományban is érvényes, hogy „a fű nem nő gyorsabban attól, ha húzzák”, az óvodás gyerekek szülei azonban nagyon meg vannak terhelve. „A nyomás óriási”, mondta Kretschmann.'

A német példa kötőmódú igealakjai arra utalnak, hogy Kretschmann kijelentései alapján maga is tudja, hogy a tudományos eredményeket nem lehet kikényszeríteni, politikusként mégis szembeállítja ezzel a lakosság oldaláról jövő nyomást. Később egy nem végleges kutatási eredményre hivatkozva érvelt is a nyitás mellett, amit Drostent így jellemezett:

- (16) *Er braucht das Ergebnis, um „machen“ zu können* 'Neki az eredmény azért kell, hogy cselekedhessen'.

Ezzel a kijelentésével Drostén egyértelműsítette a tudomány és a politika érdekütközését, amelyet már a (13) példa is jól szemléltetett. A politikus a tudományos eredményben nem az ismeretszerzést értékeli, hanem politikai döntéseit akarja vele igazolni. Ez ugyan nem feltétlenül mond ellent a tudomány és a politika kiegyensúlyozott kapcsolatának, súlyos válsághelyzetben azonban mégis konfliktust eredményez. Ezt a problémát leginkább a szövetségi kancellár Angela Merkel példája szemlélteti, korábban fizikusként kutatóintézetben dolgozott, tehát maga is a tudomány világából jött. A szöveg szerint ő igazán meg tudja érteni a tudomány szempontjait, amikor azonban dönteni kell, mégis politikusként gondolkodik:

- (17) *In der Wissenschaft zählen Fakten, in der Politik Mehrheiten. Die Regierenden brauchen Zustimmung für ihre Entscheidungen, und damit hängen an den meisten Themen Machtfragen. Wer keine Mehrheit findet, verliert seine Macht. Als Merkel das Klimathema als Bedrohung für ihre Macht ansah, schubste sie es zurück in den Hintergrund. [...] Sie kann sehr gut erklären, welche Folgen verschiedene Reproduktionswerte beim Coronavirus haben. Sie hat natürlich ein Ohr für Lothar Wieler, den Leiter des Robert Koch-Instituts, sie nimmt auch den Rat von Christian Drostén zur Kenntnis. Aber am Ende würde sie immer als Politikerin entscheiden, und das heißt: Sie schaut nervös auf die Machtfrage* 'A tudományban a tények számítanak, a politikában a többség. A hatalmon lévőknek jóváhagyásra van szükségük a döntéseikhez, ami azt jelenti, hogy a legtöbb kérdés hatalmi kérdés. Akinek nincs meg a többsége, elveszíti a hatalmát. Amikor Merkel úgy látta, hogy a klímakérdés veszélyezteti a hatalmát, háttérbe szorította. [...] Nagyon jól meg tudja magyarázni a koronavírus különböző reprodukciós számainak következményeit. Természetesen van füle Lothar Wielerhez, a Robert Koch Intézet vezetőjéhez, és Christian Drostén tanácsait is figyelembe veszi. De végül mindig politikusként döntene, ami annyit jelent: idegesen tekint a hatalom kérdésére'.

A tények, a nagyon jól, a meg tudja magyarázni, a természetesen és a figyelembe veszi kifejezések a kancellár tudományos tájékozottságára és a tudományból származó értékes ismeretekre utalnak. A többség, a hatalom, a hatalmi kérdés, a veszélyeztetet, az elveszít és az idegesen kifejezések ezzel szemben a politika oldalát jellemzik. A hatalom kifejezés itt nem elítélőleg jelenik meg, ugyanis demokratikus hatalomról van szó, amely többségi döntésen alapul, és amelyet a politikusnak meg kell tartania. A politika mégis sokszor szembekerül a tudománnyal, ami a megfontoltság helyett hektikus döntéseket és cselekvéseket eredményez. A szöveg a két intézmény viszonyát nem megoldandó, illetve megoldható problémaként mutatja be, hanem mint a demokratikus társadalom természetes velejáróját, azonban mégis problematizálja.

A magyar szöveg szerzője mikrobiológus professzorként maga is a tudomány képviselője. Célja neki is a tudomány védelmezése. A szerző itt nem közvetett módon, a háttérből avatkozik be a diskurzusba, hanem közvetlenül, mintegy saját jogán.¹³ A szöveg „főszereplője” itt is a tudomány intézménye lesz, a vele szemben álló aktor pedig a tudományellenes erők összessége. A szöveg a tudományt lényegében azonosítja az értelemmel, illetve a racionális gondolkodással, a tudományellenességet pedig az irracionálizmussal és a tévedéssel. A kifejezések itt is megszemélyesítőek, ezen aktorok mint aktív cselekvők jelennek meg:

- (18) *A ráció először a reneszánszban lázadt fel, s követelt magának teret, még ha kissé szégyenlősen is, a művészet köntösében rejtőzködve.
A tudomány ellenében dolgoznak az igazolatlan vagy igazoltan hamis teóriákon alapuló gyógyhatást ígérő megközelítések is...*

A tudományellenes aktorok határai kevésbé meghatározottak, a szöveg többségében határozatlan névmásokkal vagy más határozatlan kifejezésekkel jeleníti meg ezeket: *sokan, mások, még többek, egyre többen, vannak, akik úgy vélik*. Ez hasonlít a közvélemény mint aktor szerepeltetéséhez a német szövegben.

A magyar szövegben nem a bulvármédia, hanem a közösségi média jelenik meg mint a tudomány ellenében ható potenciális erő, ugyanis ezeken a felületeken gyorsan terjednek a tudományellenes nézetek. Terjesztőiket a cikk meglehetősen köznyelvi kifejezéssel jellemzi: *ezek a virtuális térben üvöltözők*. Ez utóbbi kifejezés már stílusértékében is jelzi a szerző perspektíváját, amennyiben egyfajta madártávlatból, felülről „lenéz” a tudományellenesek tömegére.

A német szöveggel ellentétben konkrét személyek csak elvétve fordulnak elő. Magyar politikai utalásokkal vagy magyar tudósokra történő hivatkozással egyáltalán nem találkozunk. A néhány néven nevezett szereplő a világpolitika ismert alakjai közül kerül ki, és általában a tudományellenes erők oldalán jelenik meg mint azok támogatója. Ilyen Donald Trump, illetve az akkori brazil elnök, Jair Bolsonaro, akiket meglehetősen ironikus hangvételben támad a szerző részben a klímaválságot tagadó, részben a járvánnyal összefüggő kijelentéseik miatt:

- (19) *A közismert klímakutatók, Trump és Bolsonaro elnökök a jelen pandémiát illetően is nagyokat alakítottak vírustagadásukkal és bizarr terápiás javaslataikkal.*

¹³ Ez abból is látszik, hogy míg a német szövegben a *Wissenschaft* 'tudomány' kifejezés 12-szer, a *Wissenschaftler* 'tudós' pedig 16-szor fordul elő, addig a magyarban a *tudomány* szó 16-szor szerepel, a *tudós* szó viszont egyszer sem. A tudós szerepét itt maga a szerző testesíti meg, aki egy külső nézőpontból látja a tudomány és az áltudományok harcát. A magyar szöveg konkrét, a tudományt képviselő személyeket sem nevez meg. A német szöveg ezáltal személyesebb abban az értelemben, hogy előtérben áll a tudományt képviselő személyek belső perspektívája: ők azok, akik maguk is társadalmi elvárások és kritikák keresztútjában élnek. A magyar szövegben elvek és értékek csapnak össze egymással.

A *klimakutatók* kifejezés természetesen ironikusan értendő, hiszen mindenki előtt ismert, hogy nem kutatókról, hanem politikusokról van szó. A *közimert* melléknév, valamint a *nagyokat alakít* erősen köznyelvi kifejezés a maga lexikalizálódott ironikus jelentésmozzanatával és a *bizarr* melléknévvel kombinálva szar-kazmussá fokozza a hatást.

Az amerikai exelnök George W. Bush neve olyan összefüggésben bukkan fel, hogy az ő elnöksége idején hátráltattak egyes tudományos kísérleteket:

(20) ...*iff.* *George Bush regnálása idején a humán embrionális őssejtekkel (ESC) való munka a sátánnal való cimborálással volt egyenértékű.*

Arra azonban nem tér ki a szöveg, hogy ebben az elnök milyen szerepet játszott. Mindenesetre nevének egy mondatban történő említése *a sátánnal való cimborálás* kifejezéssel, amely babonás beállítottságra utal, asszociációs viszonyt teremt a politika és a tudományellenesség között.

Láthattuk, hogy az aktorok szerkezete kiemelten fontos a szövegek perspektívátságának, illetve a megjelenített perspektívák egymáshoz való viszonyának szempontjából. A két szöveg hasonló abban a tekintetben, hogy az egymással versengő kijelentések közül mindkettő a tudomány kijelentéseit veszi védelmébe. Fontos különbség azonban, hogy a német szöveg belső, dinamikus perspektívából láttatja a tudományt, és benne az őt képviselő tudóst, aki a demokratikus társadalom sokszor kontroverz vitái között kell, hogy érvényt szerezzen állításainak. A magyar szövegben ezzel szemben a tudós csak a háttérben jelenik meg, mintegy madártávlatból szemléli a helyzetet, és arra hívja fel a figyelmet, hogy a tudomány és a vele azonosított racionális gondolkodás veszélyes támadás alatt áll, ami a cikk címe szerint egy új, a koronavírus-járványnál veszélyesebb pandémiaként terjed.

A jelen elemzésben található három szempont, a kollokációs mintázatok, a metaforák és az aktorok struktúrájának kérdései intuitív módon, az első olvasat során kerültek kiválasztásra. Sok más szempontból is lehetne a két szöveget összehasonlítani, így például a tárgyalt problémák historizálása, az intertextuális vonatkozások vagy a rekurrens érvélesi sémák, az ún. toposzok szempontjából. Ez utóbbi szempontot egy másik tanulmányomban bontom ki részletesen (vö. PÉTERI megj. e.). Az itt kiválasztott három szempont az elemzés alapkérdése, a tudomány fogalmának konceptualizálása szempontjából a legfeltűnőbbek voltak. Az elemzés megmutatta, hogy a három elemzési szint erősíti egymást, azonos irányba mutatnak, és miközben mindkét szöveg célja, hogy védelembe vegye a tudományt a kritikákkal és támadásokkal szemben, maga a fogalom erőteljes interkulturálisan meghatározott különbségeket mutat.

6. Összefoglalás és kitekintés. A német szövegben a politika és a közvélemény állnak szemben a tudománnyal, viszonyuk bonyolult és ellentmondásos, a bizalom és a kétség közötti feszültségi mezőben értelmezhető, de nem egyértelműen ellentétes. A magyar szöveg egyszerűbb ellentétpárokkal dolgozik, ahol a tudomány az ál- és paratudományos nézetekkel küzd.

A német cikk a tudományt mint olyan emberi tevékenységet mutatja be, amelynek középpontjában a vita áll, amelyben nemcsak tényeket lehet tudni, hanem vélekedni, sejteni, sőt tévedni is lehet. A német közgondolkodás ismert történelmi okokból az aktuális társadalmi jelenségeket a demokratikus polémia erőterében értelmezi. A magyar cikkben ezzel szemben a tudomány mint a társadalom egyfajta fölöttes instanciája jelenik meg, amely egyedül képes biztos tudást nyújtani, ezáltal társadalmi, politikai döntések alapjává válni. Ezáltal a magyar közgondolkodásban mélyen gyökerező mentalitás áll a cikk háttérében: keressük a biztos pontokat, vonatkoztatási rendszereket, a pandémia okozta kiélezett helyzetben pedig szeretnénk bízni abban, hogy a tudomány képes lesz úrrá lenni a válságon.

Az összehasonlító diskurzuselemzés érdekessége, hogy a szövegekben használt nyelvi eszközökből kiindulva kimutatható, hogy ezek a gondolkodásbeli, mentalitásbeli különbségek konkrét, adott helyzetekhez, társadalmi problémákhoz, válságokhoz kötődő nézetek, cselekvések, kommunikációs aktusok mögött is mintegy ezen cselekvések mozgatórugójaként működnek.

A diskurzusnyelvészet a nyelvet, illetve a nyelvhasználatot társadalmi oldalról közelíti meg, mégsem azonosítható a szociolingvisztikával, mert célja nem a társadalom rétegzettségének, struktúrájának a feltárása, hanem a közös társadalmi gondolkodás mögött mélyen meghúzódó tudás, látásmód, értékrendek, mentalitás feltérképezése.

Kulcsszók: összehasonlító diskurzusnyelvészet, tudománykép, Covid19-járvány, válságkommunikáció, szándékos metafora, diskurzusaktorok.

Hivatkozott irodalom

- BARTHA CSILLA 2023. Részvételi kutatás mint nyelvpolitikai gyakorlat. Kísérletek a normalitás hegemon ideológiáinak lebontására. In: BARTH M. JÁNOS – BODÓ CSANÁD – SZABÓ GERGELY szerk., 22. *Élőnyelvi Konferencia. A szociolingvisztikai kutatás társadalmi hatásai. Budapest, 2023. szeptember 6–8. Az előadások összefoglalói.* ELTE, Budapest. 17–18. <https://22ek.elte.hu/absztraktfuzet?m=8394> (2025. 02. 27.)
- BODÓ CSANÁD – HELTAI JÁNOS IMRE 2018. Mi a kritikai szociolingvisztika? Elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 142: 505–523.
- BOZSIK TAMARA 2023. A verbális agresszió megnyilvánulási formái politikai tartalmú Facebook-kommentekben. *Jelentés és nyelvhasználat* 10: 57–81. <https://doi.org/10.14232/jeny.2023.1.4>
- BUBENHOFER, NOAH 2009. *Sprachgebrauchsmuster. Korpuslinguistik als Methode der Diskurs- und Kulturanalyse.* Sprache und Wissen 4. De Gruyter, Berlin – New York.
- BUSSE, DIETRICH 2007. Diskurslinguistik als Kontextualisierung. Sprachwissenschaftliche Überlegungen zur Analyse gesellschaftlichen Wissens. In: WARNKE, INGO H. Hrsg., *Diskurslinguistik nach Foucault. Theorie und Gegenstände.* Linguistik – Impulse & Tendenzen 25. De Gruyter, Berlin – New York. 81–105. <https://doi.org/10.1515/9783110920390.81>
- CSATÁR PÉTER 2024. A metaforikus (újra)keretezés mint fordításelemzési kategória. *Fordítástudomány* 26/2: 35–50. <https://doi.org/10.35924/fordtud.26.2.3>

- DÉR CSILLA 2020. *Diskurzusjelölők és társulásaik a magyar nyelvben*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- VAN DIJK, TEUN A. 2001. Critical Discourse Analysis. In: SCHIFFRIN, DEBORAH – TANNEN, DEBORAH – HAMILTON, HEIDI E. eds., *The Handbook of Discourse Analysis*. Blackwell, Oxford. 352–371.
- FELDER, EKKEHARD 2013. Faktizitätsherstellung mittels handlungsleitender Konzepte und agonaler Zentren. In: FELDER, EKKEHARD Hrsg., *Faktizitätsherstellung in Diskursen. Die Macht des Deklarativen*. Sprache und Wissen 13. De Gruyter, Berlin–Boston. 13–28. <https://doi.org/10.1515/9783110289954.13>
- FELDER, EKKEHARD – MÜLLER, MARCUS Hrsg. 2009. *Wissen durch Sprache. Theorie, Praxis und Erkenntnisinteresse des Forschungsnetzwerkes „Sprache und Wissen“*. Sprache und Wissen 3. De Gruyter, Berlin – New York.
- FIX, ULLA 2015. Die EIN-Text-Diskursanalyse. Unter welchen Umständen kann ein einzelner Text Gegenstand einer diskurslinguistischen Untersuchung sein? In: KÄMPER, HEIDRUN – WARNKE INGO H. Hrsg., *Diskurs – interdisziplinär. Zugänge, Gegenstände, Perspektiven*. Diskursmuster 6. De Gruyter, Berlin–Boston. 318–333. <https://doi.org/10.1515/9783050065281-015>
- FOUCAULT, MICHEL 1969. *L'archéologie du savoir*. Gallimard, Párizs. (Magyarul: 2001. *A tudás archeológiája*. Fordította Perczel István. Atlantisz, Budapest.)
- FOUCAULT, MICHEL 1972. *L'ordre du discours*. Gallimard, Párizs. (Magyarul: *A diskurzus rendje*. Fordította Török Gábor. *Holmi* 3. 7: 868–889.)
- HABERMAS, JÜRGEN 1981. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- HABSCHEID, STEPHAN 2009. *Text und Diskurs*. Wilhelm Fink Verlag, Paderborn.
- HAVASI ZSUZSANNA 2018. Olvasói elvárások és nyelvi adatok ütközése történeti szövegek elemzésekor. Felvetések Grice maximáinak alkalmazásához – diakrón szempontból. *Magyar Nyelv* 114: 428–446. <https://doi.org/10.18349/magyaryelv.2018.4.428>
- HÁMORI ÁGNES 2017. Diskurzusműfaj, séma és forgatókönyv: A „vicc” műfaj sémájának jellemzői és kiépülési dinamikája a társas interakciókban. *Magyar Nyelv* 113: 311–329. <https://doi.org/10.18349/magyaryelv.2017.3.311>
- JÄGER, SIEGFRIED 2006. Diskurs und Wissen. Theoretische und methodische Aspekte einer Kritischen Diskurs- und Dispositivanalyse. In: KELLER, REINER – HIRSELAND, ANDREAS – SCHNEIDER, WERNER – VIEHÖVER, WILLY Hrsg., *Handbuch Sozialwissenschaftliche Diskursanalyse. 1. Theorien und Methoden*. Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden. 83–114. https://doi.org/10.1007/978-3-531-92084-9_4
- KELLER, REINER – SPITZMÜLLER, JÜRGEN – LANDWEHR, ARNIM – LIEBERT, WOLF-ANDREAS – SCHNEIDER, WERNER 2015. Diskurse untersuchen – ein Gespräch zwischen den Disziplinen. Teil 2. *Zeitschrift für Diskursforschung* 3: 183–207.
- KESZLER BORBÁLA 2009. Kérdés- és felelet típusok a spontán beszédben. In: KESZLER BORBÁLA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 88. Tinta, Budapest. 13–20.
- KUNA ÁGNES 2019. *Nyelv, meggyőzés, gyógyítás. A meggyőzés nyelvi mintázatai a 16–17. századi orvosi receptben*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 210. Tinta Kiadó, Budapest.

- MODRIÁN-HORVÁTH BERNADETT 2009. Alany- és topikprominencia az írott és beszélt nyelvben. In: KESZLER BORBÁLA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 88. Tinta, Budapest. 281–289.
- PÉTERI ATTILA 2023. Modális erő – modális minőség. Adalékok a nyelvi modalitás korpusz alapú vizsgálatához. *Magyar Nyelv* 119: 35–48. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2023.1.35>
- PÉTERI ATTILA megj. e. *Toposzok az érvelés és az interpretáció szolgálatában*. DIAGram-könyvek 12. (Várható megjelenés: 2026.)
- RADA ROBERTA 2022. Határok, falak és kerítések a migrációról folytatott magyar sajtódiskurzusban 2015-ben. 1. rész. *Magyar Nyelv* 118: 419–425. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2022.4.419>
- REIJNIERSE, GUDRUN W. – BURGERS, CHRISTIAN – KRENNMAYR, TINA – STEEN, GERHARD J. 2018. DMIP: A Method for Identifying Potentially Deliberate Metaphor in Language Use. *Corpus Pragmatics* 2: 129–147. <https://doi.org/10.1007/s41701-017-0026-7>
- SCHIRM ANITA 2009. Partikula és/vagy diskurzusjelölő? In: KESZLER BORBÁLA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 88. Tinta, Budapest. 304–311.
- SCHIRM ANITA 2021. *Diskurzusjelölők szövegeken innen és túl*. Loisir Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.30790/mnyj/2022/17>
- SIMON GÁBOR – MODRIÁN-HORVÁTH BERNADETT – KUGLER NÓRA 2024. Korpusznyelvészeti módszerek a kognitív nyelvészeti kutatásban. In: KUGLER NÓRA – MODRIÁN-HORVÁTH BERNADETT – SIMON GÁBOR szerk., *Korpusznyelvészeti módszerek a kognitív nyelvészeti kutatásban*. DIAGram Könyvek 10. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 11–26.
- SPITZMÜLLER, JÜRGEN – FLUBACHER, MI-CHA – BENDL, CHRISTIAN 2017. Soziale Positionierung. Praxis und Praktik. *Wiener Linguistische Gazette* 81: 1–18.
- TÁTRAI SZILÁRD 2009. A megnyilatkozás fogalmának perspektivikus értelmezése felé. In: KESZLER BORBÁLA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 88. Tinta Kiadó, Budapest. 361–371.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 131. Tinta Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. Bevezetés. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 19–71.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2017. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2021. *Kognitív szemantika*. DIAGram Könyvek 4. Eötvös Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR – KUGLER NÓRA 2017. Jelentés. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 207–499.
- VARGA MÓNIKA 2018. Boszorkányperek lejegyzési és kommunikációs stratégiái – Módszer, párhuzam, problémák. *Magyar Nyelv* 114: 185–200. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2018.2.185>
- VIRÁG ATTILA 2014. Diskurzuselemzés a politika- és vezetésstudományban. *Vezetéstudomány* 45/3: 30–38. <https://doi.org/10.14267/veztud.2014.03.03>

- WARNKE INGO H. – SPITZMÜLLER, JÜRGEN 2008. Methoden und Methodologie der Diskurslinguistik – Grundlagen und Verfahren einer Sprachwissenschaft jenseits textueller Grenzen. In: WARNKE INGO H. – SPITZMÜLLER, JÜRGEN. Hrsg., *Methoden der Diskurslinguistik. Sprachwissenschaftliche Zugänge zur transtextuellen Ebene*. Linguistik – Impulse & Tendenzen 31. De Gruyter, Berlin – New York. 3–54. <https://doi.org/10.1515/zrs-2012-0027>
- WARNKE INGO H. – SPITZMÜLLER, JÜRGEN 2011. *Diskurslinguistik. Eine Einführung in Theorien und Methoden der transtextuellen Sprachanalyse*. De Gruyter, Berlin – New York. <https://doi.org/10.1515/9783110229967>

A novel approach to the concept of discourse: A comparison of German and Hungarian press discourse

This paper presents a comparative discourse-linguistic analysis of German and Hungarian media discourse during the first wave of the COVID-19 pandemic in the spring of 2020. The study focuses on the discursive construction of the image of science and on societal expectations directed at science and scientific expertise in the initial phase of the crisis. The theoretical framework is provided by the conceptual and methodological approaches of German Discourse Linguistics, with particular attention to the analysis of discourse-relevant collocations, deliberate metaphors, and discourse actors. German and Hungarian media discourse construct the role and status of science in different ways. In German texts, science is represented primarily as institutionalized expertise associated with identifiable persons, whereas in Hungarian texts it is portrayed as a collective, often abstract, actor. The paper contributes to linguistic research on crisis discourse and to the discursive analysis of the social perception of science.

Keywords: comparative discourse linguistics, image of science, COVID-19 pandemic, crisis communication, deliberate metaphor, discourse actors.

PÉTERI ATTILA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

„tízta, igaz Magyar szóual”

Néhány magyar nyelvű bibliafordítás előszavának elemzése

2. rész*

3. Levelek a patrónusoknak. A bibliafordítás hatalmas vállalásának nehézségeiről, egyes fordítási megoldások mikéntjéről már Szent Jeromos is értekezett leveleiben. A bibliafordítás folyamatának néhány részletéről a magyar nyelvű fordítások szerzői is írtak – elsősorban a fordítást támogató patrónusnak szánt levelekben. Sylvester János Nádasdy Tamásnak írt levelében felveti, hogy a tudatos fordítónak más, a fordítással foglalkozó tudós munkájára kell támaszkodnia. Ahogy írja: „különböző szerzőktől, egyháziaktól és világiaktól, összegyűjtöttem a helyes fordítás általános és sajátos szabályait” (ZVARA 2003: 290), ezzel is alátámasztva fordítási megoldásait. Fontos nyelvészeti megjegyzés, hogy „[a] mondatok különböző fajtái szerint még az egy és ugyanazon szót is különféleképpen kell visszaadni”, a formális fordítói elvekkel szemben előtérbe helyezve a jelentést és a pontos értelmezést.

Misztótfalusi Kis Miklós a Jansonius-féle bibliakiadás javításakor összegezte a fordítás nyelvi és fordítási tulajdonságait (Apologia Bibliorum). Nyelvi-helyesírási kérdésekben a kor grammatikáit író tudósok (feltehetően Szenczi Molnár Albert és Geleji Katona István, l. ZVARA 2003: 293, 4. lábjegyzet) írásaira támaszkodik, azokat teszi meg mércének. A Misztótfalusi által hat pontban összegzett fordítási segédlet (ezeket l. ZVARA 2003: 293–294) elsősorban exegetikai problémák és hibák kiküszöbölésére figyelmeztet, ugyanakkor a 2. pont a latin rövidítések magyarításáról, egyszersmind a magyar köznyelv előnyben részesítéséről szól (pl. a párhuzamos helyek jelölésére ne a latin megnevezéseket, hanem a magyarokat használják, azaz Genesis helyett Mózes I. könyve): „Hogy a Szentírás latinul idézett párhuzamos helyeit fordítsák le magyar nyelvre. Ugyan honnan is tudhatná a köznép, a nők vagy a gyermekek, hogy mit akarnak jelenteni az ilyen idézetek: *Exodus, Deuteronomium, Genesis, Numeri, Regum, Iudicum, Proverbia, Acta, Hebraeos, Apocalypsis, Sup[ra]* etc. Különösen tekintetbe véve, hogy a mi Bibliánk könyveit nem ezekkel a latin nevekkal illetik, hanem magyarul, például *Mózes I. könyve* etc., *Példabeszédek, Cselekedetek* etc.” (ZVARA 2003: 293.)

Fontos fordítási megoldással foglalkozik a 6. pont is, amely a forrásszöveg célnyelvi fordításának és a forrásszöveg célnyelvi magyarázatainak különvételéről szól. A magyarázatok jelölésére a kurziválást javasolja: „Hogy mindazt, amit a szöveg értelmezése végett fűztek hozzá, gondosan válasszák külön magától a szövegtől. Amennyiben ez eddig még nem történt meg (és ezernyi helyen ez az eset; ti. sokkal gyakrabban nem történt meg, mint igen), akkor az értelmezést tartalmazó részt más betűvel, és pedig *kurzív betűvel* különítsék el; ha pedig ennek ellenkezőjét

* A tanulmány első részét lásd MNy. 2025: 412–419.

látják helyesnek (aminthogy sok helyen ez is előfordul), akkor fordítva. Ezek vonatkoznak az ügy érdemére, vagyis a tényleges hibákra.” (ZVARA 2003: 294.)

Egyszerre nyelvi és fordításbeli ismeret a következetes szóhasználat: az ugyanazon jelentésben és fogalomkörben használatos szót következetesen azonos fordítással kell visszaadni. Az indoklások között nyelvi megfontolás is szerepel: az azonosság stilisztikai értelemben is fontos, a célnyelvi szöveg pontosságában nemcsak a denotatív, hanem a stilisztikai jelentés is meghatározó (pl. Misztótfalusi értelmezésében a *nemzetség* szó leginkább informális, a Biblia formálisabb stílusában inkább *törzs*), emellett a pontosság elérése érdekében a rész-egész viszonyt jelölő ontológiai fogalmak pontos fordítására buzdít (például a nép, nemzetség és család következetes használata): „Ha ugyanazt a szót vagy fogalmat ugyanabban vagy hasonló tárgykörben különbözőképpen látjuk lefordítva vagy leírva, akkor az eltérést oly módon kell kiküszöbölni, hogy a hiteles szöveghez vagy a pontos fordításhoz közelebb állónak látszó megfogalmazást kell választani, vagy azt, amelyik más, bizonyos és nyilvánvaló okból a többinek elébe helyezendő.” (ZVARA 2003: 294.)

4. Mit közöl a korai fordítások előszava? A korai fordítások és fordítások melletti levelek tanulmányozása után egyetérthetünk CHRISTIANE NORDDal a tekintetben, hogy az előszókból kevés információ van a fordítás folyamatáról, valamint a célnyelvi struktúráról. Ugyanakkor az is igaz, hogy az előszó nem feltétlenül az a tér, ahol a nyelvészek számára fontos nyelvészeti tartalmat szükséges közölni. Az előszó nem feltétlenül olyan tartalmak megosztására szolgál, amely szakértők, tudósok számára releváns, mivel azokat sokkal inkább a laikus, ez esetben hívő olvasók számára írják. Ennek megfelelően inkább a háttér bemutatása vagy az értelmezés szempontjából fontos ismeretek taglalása fontos, nem a fordítás – sokszor nem egyszerű folyamatának – bemutatása. Nem más a helyzet a patronusoknak szánt levelek esetében sem: a fordítások korában azonban nyelvtudományi munkák még nem születtek a korai fordításokról. Ennek egyik oka a nyelvtudomány korai állapota lehet, ugyanis olyan önálló, autonóm tudománnyá, amely tudását a laikus nyelvhasználókkal is megosztja, csupán a 20. században válik.

5. Előszók a 20. században. Míg a korai fordítások esetében egy könnyen meghatározható halmazt használtam (ZVARA EDINA 2003-as kötetét), addig a modern, mai fordításokat képviselő, kutatásba bevont bibliafordítások kiválasztása opportunisztikus módon történt. Pilotkutatás lévén csupán a könnyen hozzáférhető fordítások előszavait néztem meg (nem volt célom sem a különféle magyarországi felekezetek bibliafordításait, sem egy-egy felekezet többféle bibliafordítását, egy-egy fordítás többféle kiadását átnézni), ugyanakkor fontosnak tartom kiemelni, hogy mind a régi, mind a mai fordítások kiválasztása csupán előzménye egy nagyobb mintát használó kutatásnak, mintegy pilotanyagként tekintek rá. Tanulmányommal arra is fel szeretném hívni a bibliafordítás témájában érintett nyelvészek, fordításkutatók, bibliai hermeneutikával foglalkozók figyelmét, hogy nem csupán a fordításban, hanem az előszóban is található értékes anyagok. Végezetül, és nem mellesleg, jelen tanulmánnyal és jelen kutatással reflektálni tudok CHRISTIANE NORD felvetéseire is.

Az elemzésben (ahol az előszók tanulsága mellett a fordítások nyelvi tulajdonságaira is kitérek) a Felhasznált források cím alatt, a tanulmány végén feltüntetett fordításokat (kiadásokat) néztem meg.

A tudománytörténetileg is fontos előszók átnézése, bemutatása talán rámutat a CHRISTIANE NORD által is felvetett jellemzők meglétére a magyar bibliafordításokban, ugyanakkor akár a magyar nyelvre, nyelvszemléletre jellemző sajátosságokat is felfedhet: így a standard nyelvváltozat nyílt propagálását vagy a biblikus nyelvhez történő ragaszkodást, avagy épp az annak fokozatos elhagyására törekvést.

5.1. A 20. század bibliafordításait időrendi sorrendben tekintem át, így elsőként a század első harmadában készült, de csak a 21. században megjelentetett protestáns fordítással foglalkozom. Kecskeméthy István a 20. század első harmadában fordította le az Ó- és Újszövetséget, a 2002-ben megjelent bibliafordítása tulajdonképpen fordítói és revíziós munkásságának kompendiuma. Az ezredfordulón megjelentetett kötet a Szentírás mellett egy előszót (méltatás) és egy utószót (tanulmány Kecskeméthy István bibliafordításának kéziratáról) is tartalmaz: mindkét írás elsősorban a szerzőt és munkásságát méltatja, illetve a záró tanulmány részleteket, szemelvényeket közöl a kéziratban maradt fordításokból. Egyik szöveg sem tartalmazza a fordítás folyamatának vagy a szöveg nyelvi tulajdonságainak bemutatását – tekintettel arra, hogy mindkét szöveg szerzője elsősorban a szerzőt és munkásságát méltatta. A fordítás nyelvéről Visky Ferenc az előszóban mindössze annyit ír, hogy a fordítás „nyelvében, gondolkozásában ízig-vérig evangéliumi és magyar” (KIF. 7), azonban ezekről pontosabb ismereteket már nem közöl. A fordítás egyedüli nyelvi vonatkozása egy idézet Kecskeméthy 1931-ben megjelent írásából (a Református Szemle lapjairól), ahol Musnay László bírálatára válaszul kiemeli, hogy a fordítás tulajdonképpen Károli munkájának revíziója volt: „A Károli szövegének a lehető megtartása kikötés volt. És én ennek becsületesen eleget is tettem. Károlit kivetkőztettem ugyan elavult ruhájából, de a lényegben leginkább csak ott tértem el tőle, ahol a Musnay által védett targumokkal elvileg és általában szakítottam.” (KIF. 1583.)

Az előszó és a kötet végére szerkesztett tanulmány valóban nem szolgáltat sok információt Kecskeméthy István fordításáról, nyelvhasználatáról. Fontos azonban, hogy a bibliafordítás nyelvtudományi háttérét vizsgáló mai kutatások foglalkoznak a kérdéssel (bár ez nem változtat a tényen: az előszó valóban nem foglalkozik fordítástudományi vagy nyelvi kérdésekkel). A 2002-ben kiadott kötetre jellemző, hogy a tulajdonnevek esetében nem a kor protestáns átírási szokását tartotta követendőnek, hanem a héberre és görögre hasonlító változatot próbálta követni. A másik, hagyományoktól eltérő fordítói szokása, hogy a *pneuma* és *ruah* kifejezéseket nem *lélek*-nek, hanem *szellem*-nek fordítja (ugyanakkor a *szellem* mellett a *szél* és a *lehellet* is feltűnik, vö. BOGÁRDI SZABÓ 2003:14).

Kecskeméthy fordításában sokkal inkább a dinamikus ekvivalencia mód-szereivel élt (BOGÁRDI SZABÓ 2003:15), mintsem a formális vagy konkordáns fordítást eredményező eljárásokkal,¹¹ korábban előrevetítve a 20. századi moder-

¹¹ A formális (más megközelítésből: literális) fordítás elméleti alapja a célnyelvi és forrásnyelvi szöveg közti minél nagyobb lexikai és grammatikai hasonlóság elérése (ha csupán a magyar

nitást. Az élő nyelv felé fordulást, a fordítás költőiességét BOTTYÁN JÁNOS is kihangsúlyozza monográfiájában: mint írja, „[e]gyszerűsége, népiességre törekvés jellemzi, hogy a Biblia világos igazságait a hétköznapi görög nyelvről egyszerű, világos, a hétköznapi magyar nyelvhez közel álló eleven, fordultatos magyar nyelven közölje a mai olvasóval” (BOTTYÁN 2009: 137). Ugyanakkor – ahogy PECSUK OTTÓ megjegyzi (2016: 184) – a kor fő Károli-fordítását, az annak revízióját érintő archaikusságot sem tudta mindenhol levetkezni (Kecskeméthy István részt vett az 1908-as Károli-revízió munkálataiban, főként a revízió Ószövetséget érintő részében alkotott maradandót). Ez persze felfogható egyfajta stilisztikai elemnek is, azonban BOGÁRDI SZABÓ ISTVÁNNAL szemben PECSUK OTTÓ Kecskeméthy fordításában éppen a formális ekvivalencia elemeit emeli ki. Ahogy írja, „[a] formális vs. dinamikus fordítás dichotómiában inkább az első mellett teszi le a voksát, az értelmező jellegű fordítást nem vállalja fel, helyette lapszéli jegyzetekkel kívánja tisztázni a fordításban bizonytalanul hagyott részleteket” (PECSUK 2016: 184). A fordítóra jellemző, hogy a kor nagy hatású bibliafordítója, újítója, Czeglédy Sándor által elindított nyelvi modernizáció mintájára, hatására dolgozott (vö. SZÉKELY T. 1957/1999: 50; TÓTH 1994: 28–29).

5.2. A Veritas Kiadó által 2001-ben megjelentetett Magyarázatos Károli Biblia (MKB.) Előszó a magyar kiadáshoz című fejezetében leginkább könyvészeti és történelmi tények jelennek meg. A Protestáns Média Alapítvány megbízásából lefordított Biblia (Újjonnan revideált Károli-Biblia) fordítási elveit veszi alapul – ez részben az előszóból is kiderül. Az előszó nem tér ki a fordítási vagy nyelvi sajátosságokra, csupán egyetlen nyelvi megoldást mutat be: a *szellem* (*pneuma*) és a *lélek* (*pszüché*) feloldását úgy oldja meg, hogy mindkét forrásnyelvi szóra csupán a *szellem* ekvivalenst használja. Mint az előszó írja, „[e]z a választás a magyar nyelv sajátosságát tükrözi, alkalmazkodva az általánosan elfogadott keresztyén szóhasználathoz, és az adott szövegkörnyezethez. Úgy véljük, hogy a *pneuma* és *pszüché* szellem és lélekként történő mechanikus szétválasztása nem segítené a megértést, hanem legtöbb olvasónknak mesterkéltnek, idegenszerűnek[,] ill. zavarónak hatna, tekintettel a hozzájuk fűződő hagyományos vagy éppen újszerű felfogáshoz, teológiai tartalmú magyarázathoz.” (MKB. o. n.)

5.3. A magyar nyelvű kanonikus protestáns bibliafordítások szempontjából 2014 nagyon fontos év volt, mivel ekkor jelent meg a Magyar Bibliatársulat által gondozott revideált új fordítású Biblia (RÚF.). A Magyar Bibliatársulat Szöveg-gondozó Bizottsága által írt Előszó leginkább a fordítás nyelvi vetületét emeli ki. (Az 1990-ben megjelent 1. revízió – Új Fordítású Biblia, ÚF. – általam használt kötete nem tartalmaz előszót. Az ennek alapjául szolgáló, 1975-ben kiadott fordítás nyelvi lektorai B. LÖRINCZY ÉVA és SZABÓ ISTVÁN voltak; a RÚF.-nak SZIKSZAINÉ NAGY IRMA.) A fordítás előkészületeinek leírása és a forrásszövegek megnevezése után az Előszó kitér a „nyelv folyamatos változása” miatt is szükséges változtatások elvégzésének fontosságára, majd valamivel részletesebben jelzi

bibliafordításokat nézzük, akkor ennek a követelménynek talán Csia Lajos fordítása felel meg leginkább). A konkordáns fordításnál egy-egy forrásnyelvi szót mindig ugyanazzal a célnyelvi ekvivalenssel fordítanak, még akkor is, ha a célnyelvben a polyszémia vagy a másfajta kontextuális tényezők miatt a célnyelvi szöveg kevésbé lesz érthető.

is azokat. Ilyenek a „»jó magyarságú« nyelvi megoldások, [...] a korábbi fordítás idejemúlt vagy túlon túl időhöz kötött, értelemzavaró, következetlen vagy nehezen felolvasható megfogalmazásainak” javítása, illetve változtatások „azoknak a nehezen fordítható igehelyeknek a megfogalmazásán, amelyeknél az új fordítás önálló vagy a konszenzustól eltérő megoldási kísérleteit a bibliatudomány újabb eredményei nem igazolták” (RÚF. 7).

Fontos változás ugyanitt a tulajdonnevek írásának egységesebb kezelése (ebben követve az új fordítású Biblia névátírási gyakorlatát); a héber, a latin és a görög nevek átírásának következetesebb betartása (a latin eredetű nevek latinos formájú, a görög nevek eredeti görög formájának egyszerűsített fonetikus átírása). Fontos fordítási elv, hogy az „alapvető kulturális és történeti háttérre utaló jegyzetek számát az Ószövetségben növelt[é]k, az Újszövetségben csökkentett[é]k, ezáltal is kiegyensúlyozottá téve a fordítást” (RÚF. 8.)

5.4. Az Újonnan Revideált Károli-Biblia (ÚRK.) 2019-ben kiadott változata nem tartalmaz kiadói vagy szakmai előszót, annak tartalma az Utószóba került. Ebben több nyelvi és a fordítás folyamatára vonatkozó ismeret is helyet kapott. Fontos, hogy a Protestáns Média Alapítvány által végzett revízió alapjául az 1908-as Károli-revízió szolgált, a munkálatokban azonban hűsznál is több magyar és idegen nyelvű (főként angol és német) fordítást vettek figyelembe (ugyanakkor az Újszövetség fordítása esetében nem a Textus Receptus, hanem a NESTLE-féle görög szöveg akkori legújabb kiadását tartották szem előtt). Ahogy a kiadó írja, a munka fő célja a modernizálás volt (l. még GYÖRI 2014), ugyanakkor igyekeztek „megőrizni és helyreállítani azt a jellegzetes ízt, amely veretessé tette Károli Gáspár több mint négyszáz éves fordítását” (ÚRK. o. n.).

A fordítás modernizálása elsősorban a „mai nyelvhasználat” előnyben részesítését (régies szavak, kifejezések elhagyását, elavult igealakok kiigazítását) és az 1908-as revízió hibáinak kiküszöbölését jelentette. A fordítók további elvi célkitűzése volt, hogy a revízió alapjául szolgáló századeleji fordítást minél közelebb hozzák az olvasóhoz. Ahogy írják, az olvasónak „ráhangolódni”, nem „áthangolódni” kell a bibliafordítás során. A héber tulajdonnevek helyesírásakor megtartották a mai, modern átírási szabályokat, a maszoréta pontozás eltérései miatt keletkezett eltérő héber írásváltozatok esetében a leggyakrabban előfordulót használták (ez tulajdonképpen a magánhangzók rövid–hosszú alakjának következetes használatát jelentette). Míg a 2001-es magyarázatos Bibliában a szellem és lélek ekvivalens helyett csupán a *szellem* volt használatos, itt – és ahogy az Utószó írja – „az eredeti szövegekben szereplő *ruah* (Ószövetség) és *pneuma* (Újszövetség) szó helyét – amennyiben »lélek« vagy »lelki« jelentésben szerepel – a fordításban Δ-gel jelöljük” (ÚRK. o. n.).

Ahogy GYÖRI TAMÁS JÓZSEF is megjegyzi (de olvasható az utószóban, valamint a kiadó oldalán¹² is), a szöveg átdolgozása leginkább a már elavult, régies igealakok módosítását, valamint a szöveg egyszerűsítését, olvashatóbbá tételét jelentette (GYÖRI 2014: 76). Ezzel azonban nemcsak a szöveget, hanem a fordítás koncepcióját is megváltoztatták. LANSTYÁK ISTVÁN (2020: 166) szerint az alap-

¹² <https://karolibiblia.hu/a-reviziorol> (2025. 06. 29.)

vetően direkt fordításra épülő Károli-családhoz képest az ÚRK. sokkal inkább az indirekt fordítás irányába tolódott.

5.5. A Károli 21-ként is ismert, 2021-ben kiadott fordítás neve sokatmondó: Szent Biblia azaz Istennek Ó és Új Testamentumában foglaltatott egész Szentírás. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Az 1908-as revízió szerint, a mai magyar helyesíráshoz igazítva. A Magyar Bibliatársulat által megjelentetett kötet „[a]z 1908-as Biblia szövegét megőrizve igyekszik azt a mai magyar helyesírás kívánalmainak megfelelően hűségesen közölni. A szöveget, fordítási megoldásokat, illetve a tulajdonneveket helyesírásukkal együtt érintetlenül hagytuk.”; „Csak ott változtattunk a helyesíráson, ahol az a mai szabályok szerint már egyértelműen hibásnak bizonyult. A ma már szinte egyáltalán nem használt régi magyar szavak jelentését jegyzetben adtuk meg, és elhagytuk a régi kiadásokban megszokott dőlt betűs jelölést.”; „A régies hangzású szakaszcímekeket, amelyek természetesen nem részei az eredeti bibliai szövegnek, a mai szóhasználathoz igazodva újraírtuk.” (Károli 2021: 8.)

A kiadás célja, a talán leggyakrabban használt és talán legnagyobb presztízs-szel rendelkező protestáns fordítás mai helyesírással történő átírása, a mai olvasó számára olvashatóbbá tétele. Az Előszó a magyar protestáns bibliafordítás 1908-s revíziójának történelmi bevezetője után röviden szól a nyelvi újításokról (l. a fenti idézeteket), amelyek leginkább a helyesírást érintették (a kötet nyelvi lektora SZIKSZAINÉ NAGY IRMA volt), illetve a kereszthivatkozások változtatásáról.

5.6. A II. Vatikáni Zsinat új lehetőségeket biztosított a katolikus bibliafordítások számára. Az 1997-ben megjelent katolikus fordítás, az Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján (KNV.) keletkezéstörténetének fontos tudománytörténeti mozzanata, hogy a kor tudományos nézeteit alapul véve a Neovulgáta javításait (a teljes bibliafordítás 1979-ben jelent meg), értelmezéseit tartalmazza. A fordítás 17. századi alapszövegét a 20. századi Neovulgáta által tartalmazott módosítások szerint változtatták. A fordítás szövege is a Neovulgáta elveit követi, azaz ami az Ószövetségben héberül olvasható, azt a héberből, az Újszövetséget a NESTLE–ALAND-féle görög szövegváltozatból, a többit pedig a Septuagintából fordították. Jelen tanulmány szempontjából fontos, hogy a kiadás rövidebb előszava és hosszabb utószava számos utalást tartalmaz a fordítás nyelvhasználatára, valamint a fordítás folyamatára.

A bibliafordítás egy oldalnyi előszava még nem foglalkozik a fordítás folyamatával, azonban örök érvényű kijelentése – „Minden fordítás egyben értelmezés is. Az új fordítások [...] érvényesítik az új idők, a megújuló emberi kultúrák igényeit” – az aktuális nyelvhasználatot és értelmezést predesztinálja. Fontos további megjegyzés, hogy a fordítás „alkalmazkodik a mai magyar nyelvhez”. Ahogy TARJÁNYI BÉLA egyik tanulmányában írja, a fordítók igyekeztek a 20. század eleji Káldi-revízió szövegét „a mai beszélt nyelvre átcsiszol[ni], meghagyva csodálatosan szép szókincsét” (TARJÁNYI 2014: 88). A SZÉKELY JÁNOS által írt, A Káldi-Neovulgáta bibliafordítás című tanulmány (SZÉKELY J. 1997) részletesebben kitér a fordítás nyelvi és elméleti kérdéseire. A tanulmány részeként közölt, A Neovulgáta fordítási elvei című alfejezet általános eligazítást ad a fordításba bevont forrásszövegekről, valamint a célnyelvi szöveg néhány nyelvi jellemzőjéről. A fordításban megőrizték a (már általánosan ismert, nem értelemzavaró) semitiz-

musokat, a köztiszteletű köztársaságok közül törekedtek az *és* és a *mert* használatára, illetve a nevek kapcsán „törekedtek az egyöntetűsége, előnyben részesítve a leghasználatosabb és a görög fordítást alapul vevő formákat” (KNV. III.). A Káldi-fordítás „szép, veretes magyarsággal megírt” (i. h.) szövegén hermeneutikai okokon kívül akkor is változtattak, ahol „a magyar nyelv időközbeni fejlődése ezt megkívánja” (i. h.).

5.7. A Szent István Társulat által kiadott Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás (SZIT.) 5. kiadása 2013-ban jelent meg, jelen kutatáshoz ennek előszavát használtam. A magyar nyelvű modern katolikus bibliafordítások száma kevesebb a protestáns fordításokénál, mivel a nemzeti nyelvekre történő új katolikus bibliafordítások szükségességét csupán az 1962–1965 közötti II. Vatikáni Zsinat „legalizálta” (I. PELLE 2001; BOTTYÁN 2009: 169; JELENITS 2014: 83). A Szent István Társulat magyar nyelvű fordításán ugyanakkor már az 1960-as években dolgoztak (JELENITS 2014: 83), amely végül 1974-ben jelent meg. A fordítás a szocialista Magyarország „állami” vállalása volt, ahol a politikai vezetés szükségét érezte annak bizonyítására, hogy az egyház az akkori Magyarországon is tevékeny lehet (vö. JELENITS 2014: 84). A fordítás nyelvére, nyelvezetére olyannyira ügyeltek, hogy az elkészült magyar nyelvű fordítás lektorálására RUZSICZKY ÉVÁT kérték fel. Ahogy az első kiadás előszavában ERDŐ PÉTER bíboros kiemeli, a fordítók arra törekedtek, hogy az eredeti szöveg érthető, magyaros, jó hangzású legyen (ERDŐ 2013: 5). Ez tulajdonképpen purista szemléletet jelentett, előnyben részesítve a magyar szavakat, szinonimákat, viszont lehetővé tette egy szabadabb (dinamikus elvek mentén végzett) fordítás elkészítését (ugyanakkor a purista hozzáállás más modern fordításokra, többek között a RÚF.-ra is jellemző).

A 2013-as kiadásban olvasható Előszó és a Kiadó előszava elsősorban a fordítás készítésének történeti, tudománytörténeti aspektusairól szól. Ezekben megnevezik a fordítás forrásait, valamint röviden bemutatják a fordítási munkálatokat és a revízió folyamatát. A jelen tanulmány fókuszába helyezett nyelvi, fordítástudományi tények bemutatása e kiadásnak sem célja, azonban néhány mondatban foglalkozik a fordítás nyelvi elemeivel. A nyelvhasználat szempontjából fontosnak tartják megjegyezni, hogy a fordítást RUZSICZKY ÉVA lektorálta, aki „arra törekedett, hogy az eredeti szöveget érthetően, magyarosan és jó hangzással adja vissza, megszüntetve az idegenszerűnek érzett hebraizmusokat, és alkalmas magyar szinonimákkal helyettesítve a naturalista kifejezéseket” (SZIT. 5).

Egy bibliafordításnak természetesen nem célja a kiadás nyelvi finomságainak nyelvészeti pontossággal megfogalmazott leírása, azonban a kijelentés homályát néhány szemléltető példa segítene feloldani. Az Előszó végén feltüntetik, hogy a „nyelvezet gördülékenyebbé” vált. A Kiadó előszava némileg részletesebben foglalkozik a fordítás nyelvi-stilisztikai oldalával, amelyek az alábbiak voltak: „betűhibák javítása, az eredeti szövegnek megfelelőbb stilisztikai módosítások, illetve egyes bibliai nevek átírásában végrehajtott változtatások” (SZIT. 7). A Kiadó előszava szerint a fordítást végző szakbizottság „nyelvezetében gördülékeny és korszerű, jól érthető fordítást” (SZIT. 7) készített.

5.8. Simon Tamás László Újszövetség-fordítása nyelvileg és formailag is újítás volt (a fordítás néhány nyelvi újítását érintő kritikát I. KOCSIS 2024). A kötet előszava elsősorban a fordítás(ok) hermeneutikai, krisztológiai és könyvészeti kér-

déseivel foglalkozik. A történeti-teológiai rész végén két mondatban foglalja össze a fordítás tudományos krédóját: „A Szentírás-, illetve Újszövetség-fordításokkal kapcsolatban, úgy tűnik, még mindig szívósan tartja magát az a vélemény, mely szerint bajosan fér össze a pontosság s az olvashatóság. A jelen kiadás kísérletet tesz arra, hogy megkérdőjelezze ennek a dilemmának az érvényét.” (STL. 27.) A fordítással, nyelvhasználattal kapcsolatban bővebb információt nem tartalmaz.

5.9. Csia Lajos Újszövetségének előszava rövid, ugyanakkor lényegi információt közöl a fordítás folyamatáról. Megnevezi a forrásszöveget és nyelvet, illetve magyarázatot ad az idegenítő fordítási eljárások eredményeként létrejövő kevésbé magyaros nyelvezetre: „E mű alapját az E. Nestle által összeállított, világszerte elismert és használt eredeti görög szöveg képezi. A görög szöveghez való értelemszerinti ragaszkodás hozta magával, hogy némely kifejezés szokatlanul és újszerűen hat, és ezáltal új elképzeléseket, fogalmakat ébreszt bennünk és így együttműködésre készítet.” (Csia o. n.)

Az előszóban megnevezett forrásszöveg mellett Csia fordításának fontos eleme a formahűség, az „értelemszerinti ragaszkodás”. Mivel a célnyelvi szöveg a görög forrásszöveg pontos, szó szerinti fordítására törekszik, az előszóban is megnevezett eljárással mintegy negyven évig fordított Újszövetség szövege kissé mesterkéltné (vö. LANSTYÁK 2013: 312) lett, azonban a fordító célja (ahogy azt a nyúlfarknyi előszóban meg is nevezi) az együttműködés, a magyar és a görög szövegek tanulmányozása. A fordításban sok új, a 20. század fordításaiban nem használatos szót alkot, vagy a már bevett ekvivalenst más jelentésben használja (erről bővebben I. BOTTYÁN 2009: 157–158), ugyanakkor az előszó ezekről – sajnálatos módon – nem tesz részletesebb említést.

5.10. A World Bible Translation Center által támogatott és Szöcs Zoltán, illetve munkatársai által fordított Biblia. Egyszerű fordítás (EFO.) nyelvhasználatában, fordítási megoldásaiban és célközönségének tekintetében eltér a tanulmányban tárgyalt magyar nyelvű kanonikus fordításoktól. A Károli- vagy Káldi-fordítás-tól független, nemzetközi támogatással és háttérmunkával készült – napjainkban egyre népszerűbb – indirekt fordítás a kevésbé művelt, a nem vallásos és a tizenéves csoportoknak készült (SZÖCS 2014: 169). A célcsoport megválasztása feltehetően befolyásolta a fordítás folyamatát, illetve a nyelvhasználatot egyaránt, ami a fordítást így a kanonizált magyar nyelvű fordításoktól eltérővé tette. A domináns angol közvetítő nyelv segítségével, a „hétköznapi nyelv eszközeivel” (SZÖCS 2014: 169) készült fordítás előszava a vizsgált előszavaktól eltérően többféle érdekeséget, adatot tartalmaz a fordítás folyamatáról.

Az előszó szerint olyan fordítást szerettek volna készíteni, amely a „XXI. század eleji magyar nyelven, pontosan és hűségesen kifejezi” a Szentírás szövegét, ugyanakkor „könnyen érthető, egyszerű és világos” marad (EFO. v). Az általam vizsgált bibliafordítások előszavai közül az EFO. tartalmazza a célnyelvi szövegre vonatkozó legtöbb adatot (talán mert a többivel ellentétben a fordítók nem írtak magyarázó vagy kiegészítő tanulmányokat). Az előszó számos nidai gondolatot tartalmaz, többek között a fordítás hűségességének és pontosságának, valamint a jelentés célnyelvre történő átültetésének fontosságát. Az előszó szerint „a jó fordítás hatékonyan közvetíti az eredeti szöveg szerzőjének a gondolatait,

szándékát és üzenetét”; mindezt a megfelelő nyelvi eszközök használatával. A hatékony közvetítés és a jó („hűségess”) fordítás feltétlenül a „megfelelő kifejezések alkalmazásával” érhető el, mivel a fordítók célja az eredeti szöveg üzenetének és értelmének a mai magyar nyelv eszközeivel, közérthető formában történő megfogalmazása (EFO. v). A fordítók a fordítás pontosságát nem a literális fordításban, sokkal inkább az eredeti szöveg által keltett hatás átvitelében és az eredeti gondolatokhoz való hűségességben látják. Az alábbi idézetben a nidaei gondolatok¹³ fogalmazódnak meg (vö. M. PINTÉR 2024: 48–50): „A pontosságot azonban nem az eredeti nyelvtani formákhoz való merev ragaszkodásként értelmeztük, hanem az eredeti gondolatokhoz akartunk hűségességek maradni. [...] Igyekeztünk [...] egyszerű és természetes formába önteni az eredeti héber, illetve görög szöveg értelmét, hogy könnyen érthető legyen.” (EFO. v.)

Az előszó vége tartalmazza a forrásnyelvi szövegeket, illetve a „jobb megértést” elősegítő néhány fordítási megoldást: például egy-egy szó fordításait, így az ószövetségi *JHVH* ekvivalenseként „néhány különleges előfordulást” leszámítva az *Örökkévaló*, illetve az ószövetségi *adonai* ekvivalenseként az *Úr* használatát, valamint hogy a magyarázatok számára lábjegyzeteket alkalmaznak (EFO. vi). Összességében elmondható, hogy az EFO. előszava leginkább a fordítás módjával, folyamatával foglalkozik (a hermeneutikai tartalmakat a Bevezetés tartalmazza; EFO. vii–xii), amibe beletartozik az olvasóközönség (szociális) megnevezése, a nyelvhasználat mikéntje, valamint a „radikálisabb indirekt fordítás” (LANSTYÁK 2016: 13) magyarázata. Talán a megcélzott olvasóközönség segítéseként, talán mivel a szerző a fordítás tulajdonságait nem publikálta külön tanulmányokban, a többi fordításhoz képest ez a kötet tartalmazza a legtöbb információt a fordítás folyamatáról.

6. Mit közöl a modern fordítások előszava? Az általam megnézett előszók és utószók (amennyiben azok lefedik a 20. század legfontosabb magyar nyelvű fordításait) fókuszában leginkább a fordítás háttérének leírása, illetve a fordítás tudománytörténeti keretbe történő helyezése áll. Az átnézett fordítások előszavai rövidebbek a ma már nyelvtörténeti fordításoknak számító könyvekben találhatóakénál. Összességében elmondható, hogy a modern fordítások előszavaiban fellelhető nyelvi-nyelvészeti és fordításelméleti adatok közlését az alábbiak jellemzik (zárójelben olvasható szövegrészek a fordítások idézetei).¹⁴

1. A fordítások fontosnak tartják jelezni a nyelvhasználat időbeli változásának követését, valamint az érthető, könnyen olvasható nyelvhasználat megemlítését. (KNV.: alkalmazkodik a mai magyar nyelvhez / szép, veretes magyarsággal megírt / a magyar nyelv időközbeni fejlődése ezt megkívánja. EFO.: XXI. század eleji magyar nyelven, pontosan és hűségesen kifejezi / könnyen érthető, egyszerű és világos.

¹³ Azaz a célnyelvi közösség értelmi, kognitív és szociolingvisztikai kontextusának előtérbe helyezése a forrásnyelvi szöveghez képest. NIDA számára a célnyelvi fordításnak pontosnak, természetesnek és könnyen érthetőnek kellett lennie. A pontosságot egyrészt a szövegpontosság, másrészt a célnyelvi társadalomhoz igazítás jellemezte, a természetesség a befogadó nyelv használatának természetességére, a könnyen érthetőség a célnyelvi közösség kognitív és szociális alkalmazkodásra utal, mintegy honosítva a forrásnyelvi szöveget.

¹⁴ A zárójelben olvasható szövegek a rövidítésekkel jelzett bibliafordítások szó szerinti idézései.

SZIT.: arra törekedett, hogy az eredeti szöveget érthetően, magyarosan és jó hangzással adja vissza / nyelvezetében gördülékeny és korszerű, jól érthető fordítást. RÚF.: jó magyarságú nyelvi megoldások. ÚRK.: megőrizni és helyreállítani azt a jellegzetes ízt, amely veretessé tette Károli Gáspár több mint négyszáz éves fordítását. Károli 2021: az 1908-as Biblia szövegét megőrizve igyekszik azt a mai magyar helyesírás kívánalmainak megfelelően hűségesen közölni; a szöveget, fordítási megoldásokat, illetve a tulajdonneveket helyesírásukkal együtt érintetlenül hagytuk.)

2. A protestáns fordítások fontosnak tartják az 1908-as Károli-revizíó nyelvi, fordítási értékeinek megőrzését, továbbvitelét. (KIF.: A Károli szövegének a lehető megtartása kikötés volt.)

3. A magyar nyelvű fordítások a könnyebb érthetőség céljából fontosnak tartják az értelmező fordítás dinamikus elveit, illetve az értelem kiemelését. (Bár a Csia-féle fordítás éppen a forrásszöveget emeli ki, a görög szöveghez való értelemszerűtől ragaszkodást. EFO.: A pontosságot azonban nem az eredeti nyelvtani formákhoz való merev ragaszkodásként értelmeztük, hanem az eredeti gondolatokhoz akartunk hűségesek maradni / a jobb megértést. RÚF.: az alapvető kulturális és történeti háttérre utaló jegyzetek számát az Ószövetségben növelték, az Újszövetségben csökkentették, ezáltal is kiegyensúlyozottá téve a fordítást.)

4. Egyik előszó sem foglalkozik fordítástechnikai, -elméleti kérdésekkel, azonban fontosnak tartják a forrásnyelvi szöveg érthetővé tételét, illetve néhány fordítás néhány tipikus lexikális példát közöl a fordításból. (Pl. STL.: bajosan fér össze a pontosság s az olvashatóság.)

További fontos tény, hogy ugyan az előszók nem foglalkoznak fordítástudományi kérdésekkel, a tudományos folyóiratokban, monográfiákban folyamatosan jelennek meg a fordításokkal foglalkozó tudományos írások. Azaz: egyrészt talán nincs is szükség a bibliafordítások előszavát tudományos (legyen szó nyelvtudományi vagy egezetikai kérdésekről szóló) ismeretekkel terhelni, hiszen mit kezdene vele a laikus, hívő olvasó. Abban igazat adhatunk NORD megközelítésének, hogy a (magyar nyelvű) bibliafordítások nem foglalkoznak fordítástudományi kérdésekkel – azonban kérdés, hogy egyáltalán mennyire fontos az általa jelöltek feltüntetése a Biblia előszavában. Mit érne el az olvasó, ha pontosabb információt kapna olyan tudományos tartalmakról, amelyeket nem ért vagy nem tud megfelelően (kontextus hiányában) értelmezni. Ugyanakkor az is fontos, hogy a mai bibliafordítások mellett párhuzamosan él, jelen van egy olyan tudományos vita, szakirodalom, amely az érintett fordítások egezetikai, fordítástudományi és nyelvi-nyelvészeti oldalával is foglalkozik. Mint olyan (tudományos szakirodalom), kifejezetten a tudományos közönségnek szánva. Azaz: a kérdésben járta-sabb érdeklődő olvasók ma már értesülhetnek a NORD által hiányolt tudományos kérdések nagy részéről – persze, nem az előszóban, kikerülve a laikus nyelvhasználót, az érdeklődő olvasót.

Kulcsszók: fordítástudomány, bibliafordítások, előszók, forráselemzés.

Felhasznált források

- Csia = Csia Lajos, *A puszta létnél többet. Az Új Testamentum*. 1. kiadás. Univerzális Bibliaiskola (World Bible School), Palos Verdes Estates, Texas, 1978.
- EFO. = *Biblia (Egyszerű fordítás)*. 1. kiadás. World Bible Translation Center, Texas, 2012.
- Károli 2021 = *Szent Biblia azaz Istennek Ó és Új Testamentumában foglaltatott egész Szentírás. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Az 1908-as revízió szerint, a mai magyar helyesíráshoz igazítva*. 1. kiadás. Magyar Bibliatársulat, Budapest.
- KIF. = Kecskeméthy (Csapó) István, *Biblia*. 1. kiadás. CE Koinónia Kiadó, Kolozsvár, 1931/2002.
- KNV. = *Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján*. 6. kiadás. Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest, 2007.
- MKB. = *Magyarázatos Károli Biblia* 1. kiadás. Veritas Kiadó, Budapest, 2001.
- RÚF. = *Biblia – Revideált új fordítású*. 1. kiadás. Kálvin Kiadó – Magyar Bibliatársulat, Budapest, 2014.
- STL. = Simon Tamás László, *Újszövetség*. Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma, 2019.
- SZIT. = Rózsa Huba főszerk., *Biblia – Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*. 5. kiadás. Szent István Társulat, Budapest, 2013.
- ÚRK. = *Újjonnan Revideált Károli-Biblia*. Veritas Kiadó, Budapest, 2019.

Hivatkozott irodalom

- BALLAGI MÓR 1864. Tanulmányok a magyar bibliafordításhoz. I. A magyar bibliafordítások általában. *Nyelvtudományi Közlemények* 3: 38–72.
- BOGÁRDI SZABÓ ISTVÁN 2003. Kecskeméthy István bibliafordítása rendszeres teológiai szemmel. *Lelkipásztor* 78/1: 12–16.
- BOTTYÁN JÁNOS 2009. *A magyar Biblia évszázadai*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest.
- CARSON, D. A. 2003. *Exegetikai tévedések*. Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest.
- GYÖRI TAMÁS JÓZSEF 2014. Az újjonnan revideált Károliról. In: FABINY TIBOR – PECSUK OTTÓ – ZSENGELLÉR JÓZSEF szerk., *Felebarát vagy embertárs. Bibliafordítások és használatuk a mai Magyarországon*. Luther Kiadó – Kálvin Kiadó – Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest. 71–77.
- JELENITS ISTVÁN 2014. Katolikus bibliafordítás a második vatikáni zsinat után. In: FABINY TIBOR – PECSUK OTTÓ – ZSENGELLÉR JÓZSEF szerk., *Felebarát vagy embertárs. Bibliafordítások és használatuk a mai Magyarországon*. Luther Kiadó – Kálvin Kiadó – Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest. 83–87.
- KOCSIS IMRE 2024. Simon T. László Újszövetség-fordításának nyelvi újdonságai. In: BENYIK GYÖRGY szerk., *A fordítástól a parafrázisig. 34. Szegedi Nemzetközi Bibliikus Konferencia*. 2023. augusztus 28–30. Szegedi Nemzetközi Bibliikus Konferencia Alapítvány, Szeged. 27–34.
- KÓKAI-NAGY VIKTOR 2024. A fordítás mint bibliaértelmezés. In: M. PINTÉR TIBOR szerk., *A bibliafordítás útjain*. L'Harmattan Kiadó – Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest. 54–69.

- KOLTAI KORNÉLIA 2018. Milyen fordítási elv szerint jött létre a Károli-biblia? Az Ótestamentum nyelvének vizsgálata a forrásszöveg(ek) fényében. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA – PINTÉR LILLA szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia 4.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest–Piliscsaba. 120–147.
- KUSTÁR ZOLTÁN 2017. Néhány adalék Méliusz Juhász Péter héber nyelvi ismereteinek kérdéséhez. *Debreceni Szemle* 25: 307–317.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2006. A bibliafordítás néhány lexikológiai kérdése (Károli Gáspár fordítása alapján). In: LANSTYÁK ISTVÁN, *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsonzészről, kódváltásról és fordításról.* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 170–244.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2013. Nyelvi problémák a bibliafordításban. In: BENŐ ATTILA – FAZAKAS EMESE – KÁDÁR EDIT szerk., „...hogyan legyen a víznek lefolyása...” *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére.* EME, Kolozsvár. 309–318.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2016. A magyar bibliafordítások jövőjéről (Gondolatok egy bibliafordítási kötet ürügyén). *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 18/2: 3–24.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2020. Meddig Károli a Károli? A Károli-féle bibliafordítás legújabb revíziójának relevanciaelméleti vizsgálatához. In: BENŐ ATTILA – PÉNTÉK JÁNOS szerk., *Kognitív és pszicholingvisztikai szempontok a nyelvi érintkezések vizsgálatában.* A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 2. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Sepsiszentgyörgy. 165–179.
- MANTSKOVITS BÁLINT 1590. Typographus lectori. In: Károli Gáspár, *Szent Biblia, azaz Istennek Ó- és Újtestamentumának próféták és apostolok által megíratott szent könyvei. Magyar nyelvre fordított egészlen és újonnan az Istennek Magyarországon való anyaszentegyházának épülésére.* Vizsoly.
- MÁRKUS MIHÁLY 1990. A XVI. századi nyomtatott magyar bibliafordítások és a Vizsolyi Biblia. In: BARCZA JÓZSEF szerk., *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára.* Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest. 70–114.
- NORD, CHRISTIANE 2016. Function + Loyalty: Theology Meets Skopos. *Open Theology* 2: 566–580. <https://doi.org/10.1515/oph-2016-0045>
- PECSUK OTTÓ 2016. „Nehéz ígék” Kecskeméthy István bibliafordításában – a Revideált Új Fordítás (RÚF 2014) tükrében. In: ZSENGELLÉR JÓZSEF – KODÁCSY TAMÁS – ABLONCZY BALÁZS szerk., *Felelet a Mondolatra. Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére.* L’Harmattan, Budapest. 173–185.
- PECSUK OTTÓ 2024. Paradigmaváltások a protestáns bibliafordításokban. In: M. PINTÉR TIBOR szerk., *A bibliafordítás útjain.* L’Harmattan Kiadó – Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest. 178–206.
- PELLES TAMÁS 2001. A katolikus egyház nyelvhasználata a II. Vatikáni zsinat után. *Modern Nyelvoktatás* 7/1: 10–25.
- PÉTER KATALIN 1985. A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században. *Századok* 119: 1006–1028.
- M. PINTÉR TIBOR 2024. A szociolingvisztikától a funkcionalizmusig. Néhány gondolat a bibliafordítás elméleti keretének változásairól. In: ADORJÁN MÁRIA – KOVÁCS TÍMEA szerk., *Egyházi szövegek fordítása és utószerkesztése. Fordításoktatás és könyvkiadás.* Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, Budapest. 37–58.

- SZÉKELY JÁNOS 1997. A Káldi-Neovulgáta bibliafordítás. In: *Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján*. 6. kiadás. Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest. I–III.
- SZÉKELY TIBOR 1957/1999. *A magyar bibliafordítások történetéből 1500–1955. Irodalomtörténeti tanulmány*. Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Budapest.
- SZŐCS ZOLTÁN 2014. Az egyszerű fordítású (EFO) Biblia. In: FABINY TIBOR – PECSUK OTTÓ – ZSENGELLÉR JÓZSEF szerk., *Felebarát vagy embertárs. Bibliafordítások és használatuk a mai Magyarországon*. Hermeneutikai Kutatóközpont Alapítvány – Luther Kiadó – Kálvin Kiadó, Budapest. 165–172.
- TARJÁNYI BÉLA 2014. A Káldi-neovulgáta bibliafordítás. In: FABINY TIBOR – PECSUK OTTÓ – ZSENGELLÉR JÓZSEF szerk., *Felebarát vagy embertárs. Bibliafordítások és használatuk a mai Magyarországon*. Luther Kiadó – Kálvin Kiadó – Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest. 88–90.
- TÓTH KÁLMÁN 1994. *Bibliafordítás – Bibliamagyarítás*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- P. VÁSÁRHELYI JUDIT 2001. Káldi György: Oktató intése. *Irodalomtudományi Közlemények* 105: 623–637.
- ZVARA EDINA 2003. „Az keresztyén olvasóknak”. *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*. Balassi Kiadó, Budapest.
- ZVARA EDINA 2006. A Biblia magyar nyelven a XV–XVII. században. In: MONOK ISTVÁN – NYERGES JUDIT szerk., *Ércnél maradandóbb. A Vizsolyi Biblia vizsolyi példányának hasonmása*. Magtár Művészeti Alapítvány, Budapest–Vizsoly. 5–21.
- ZVARA EDINA 2017. „Az magyar népnek keresztyén hűtben való ípülsire”. Sylvester János Újszövetség-fordítása. In: *Új testamentum*. Kossuth Kiadó – MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest. 767–781.

An analysis of prefaces of Hungarian Bible translations

The Scripture is a text read and researched by inspired readers. However, the Scripture can also be read and researched as a desacralized text of important cultural and historical significance. In my study this is presented by reviewing the linguistic and translation-theoretical approaches of the prefaces of the Hungarian Bible translations prepared in the 16th and 17th centuries and in the 20th and 21st centuries. How publishers and translators approached the communication of linguistic and translation solutions and problems of the Hungarian target language texts: types of linguistic information and translation theory/solutions contained in the prefaces of the translations. Last but not least, the study also attempts to support or refute Christiane Nord's claim that the prefaces to the Bible translations do not deal with linguistic and translation-technical issues.

Keywords: translation studies, Bible translations, prefaces, source analysis.

M. PINTÉR TIBOR
Károli Gáspár Református Egyetem

Az orosz–ukrán háború hatása a kárpátaljai magyarok szókincsére a Termini magyar–magyar szótár anyaga alapján*

1. Bevezetés. Egy országban zajló társadalompolitikai változások hatással vannak nemcsak az adott ország államnyelvének szókészletére, hanem az ott élő nemzeti kisebbségek anyanyelvére is. A 2022. február 24-én kirobbant orosz–ukrán háború gyökerei egészen 2013-ig nyúlnak vissza, tehát nem meglepő, hogy az elhúzódó konfliktus alatt az ukrán államnyelv hatására több olyan szókészleteti elemmel bővült a kárpátaljai magyar közösség tagjainak mindennapi nyelvhasználata, amely valamilyen szempontból (legyen az politikai, gazdasági, oktatási vagy szociális) reflektál az országban zajló változásokra. A határon túli régiókban élő magyar kisebbségek nyelvi változásainak és sajátos szókincsének dokumentálására szolgál a Termini magyar–magyar szótár és adatbázis (LANSTYÁK–BENŐ–JUHÁSZ 2010; M. PINTÉR 2017; BENŐ–JUHÁSZ–LANSTYÁK 2020; BENŐ – LANSTYÁK – P. MÁRKUS – M. PINTÉR 2021; CSERNICSKÓ–MÁRKU 2021; M. PINTÉR – P. MÁRKUS – BENŐ 2023; VÁRADI 2025), amely 2007 óta online is elérhető a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat weboldalán (BENŐ et al. szerk. 2007).

A Termini-szótárban az őshonos magyar lakosággal rendelkező hét határon túli régió (Erdély, Felvidék, Horvátország, Kárpátalja, Muravidék, Órvidék, Vajdaság) magyar kisebbségeinek idegen eredetű szókészleteti elemeit gyűjtik össze, amelyek a legtöbb esetben a Magyarországgal szomszédos országok államnyelvére vezethetők vissza. Ezek általában közvetlen kölcsönszavak, alaki kölcsönszavak vagy tükörfordítás útján létrejövő kalkok. Emellett az online szótári adatbázisban helyet kapnak olyan lexémák is, amelyek a közmagyar szókincs részét képezik, viszont a magyarországi és a határon túli jelentések között eltérés figyelhető meg. Ezeket nevezzük jelentésbeli kölcsönszavaknak. Az adatbázison belül találkozhatunk még úgynevezett stílusbeli kölcsönszavakkal, amelyek a legtöbb esetben a sztenderd magyar nyelvváltozatban archaikusnak minősülnek (pl. *plánéta* ’bolygó’ vagy *geográfia* ’földrajz’), viszont a határon túli nyelvváltozatokban az államnyelvi hatás következtében megmaradt az eredeti stílusértékük.

A szótár szerkesztését egyidejűleg nyolc ország nyelvészkatatói végzik Ausztriából, Horvátországból, Magyarországról, Romániából, Szerbiából, Szlovákiából, Szlovéniából és Ukrajnából. A 2025. szeptember 23-ai állapot szerint 5615 szócikket tartalmazott az adatbázis, azonban ez folyamatosan bővül, mivel a szótár internetes jellegének köszönhetően gond nélkül vehetők fel új szócikkek az adatbázisba, így a szerkesztők könnyen tudják adatolni az újonnan előforduló kölcsönszavakat, ezzel reflektálva a magyar kisebbségek nyelvhasználatát érintő változásokra. Minden szócikket az adott régióra utaló rövidítéssel látnak el (pl.

* A 2025-2.1.1-EKÖP-2025-00029 számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a 2025-2.1.1-EKÖP pályázati program finanszírozásában valósult meg. Szerződés azonosítója: 2025-2.1.1-EKÖP-2025-00029/54.

Ka = Kárpátalja). A szótárban egyaránt szerepelnek régióspecifikus kifejezések (pl. *Ka aptecska* 'elsősegélydoboz'), valamint több régiós szócikkek (pl. Er Fv Va Ka Mv Őv *internát* 'diákothoson, kollégium'). Lehetőség van a szavak összes jelentésének a dokumentálására, és minden jelentéshez társíthatók fogalmköri és stilisztikai minősítések. További egyetemes szócikkem a címszavak nyelvtani alakjainak, írásváltozatainak, szófaji besorolásának és etimológiájának a feltüntetése, valamint a különböző hiteles, metanyelvi és konstruált példamondatok adatolása a forrásaikkal egyetemben. A kölcsönzések megértését segítik az opcionálisan csatolható multimédiás elemek (képek és hanganyagok).

Az már évtizedek óta jól dokumentált tény, hogy a trianoni békeszerződés következtében elszakadt területeken élő magyar közösségek tagjainak nyelvhasználata eltér az anyaországi magyarok mindennapi nyelvhasználatától (CSERNICKSKÓ 1998; LANSTYÁK 1998; BÁRÁNY–CSERNICKSKÓ 2009; MÁRKU 2013; GAZDAG 2018; VÁRADI 2023). A legnagyobb eltérés a magyar beszélők szókincsében mutatkozik meg, amely a kárpátaljai magyarok esetében a jelenlegi (ukrán) és a korábbi (orosz) államnyelvekből átvett szláv kölcsönszavak előfordulásában érhető tetten (LIZANEC 1992, 1996, 2003; CSERNICKSKÓ–HIRES 2003; GAZDAG 2010, 2021; VÁRADI 2022).

Kutatásunkban a Termini magyar–magyar szótár és adatbázis segítségével mutatjuk be, hogy az orosz–ukrán háború azon túl, hogy rengeteg kárpátaljai magyar ember emigrációjához vezetett (CSERNICKSKÓ–GAZDAG 2023), milyen hatást gyakorol az Ukrajnában élő magyarok szókincsére.

2. A kutatásról. A Termini-szótár amellet, hogy a határon túli magyar nyelvváltozatok sajátos szókincsét rögzíti, kitűnően használható nyelvészeti korpuszvizsgálatok céljából is. A szerkesztői jogosultsággal rendelkező felhasználóknak lehetősége van különböző szempontok szerint szólistákat generálni, például régiók, fogalmi körök vagy stílusminősítések alapján. 2025. szeptember 23-án az adatbázisban 1149 szócikk rendelkezett kárpátaljai jelzéssel. A korpusz áttekintése során kiválasztottuk azokat a kifejezéseket, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak az orosz–ukrán háborúval, annak előzményeivel és következményeivel.

Azokat a katonasághoz kapcsolódó kárpátaljai kölcsönszavakat, amelyek használata nem köthető közvetlen módon a 2013-tól fennálló konfliktushoz, nem vettük bele a kutatás alapját képező korpuszba. E kifejezések jelentése túl általános volt ahhoz, hogy tüzetesebben foglalkozzunk velük a jelen tanulmányban:

a) Katonai rangok megnevezései: *lityinant* 'hadnagy'; *szerszánt* 'örmester'; *generál* 'tábornok'; *major* 'örnagy'; *kombát* 'ezredparancsnok'; *komendánt* 'parancsnok'.

b) Egyéb kapcsolódó beosztások: *tankista* 'harcokosizó'; *vojenkor* 'haditudósító'; *vojennij korrespondent* 'haditudósító'.

c) Katonai öltözékek: *kirzovij* 'nehéz, szurkosvászomból készült katonacsizma'; *sinjel* 'katonaköpeny'.

d) A katonák életéhez kapcsolódó fogalmak: *kaszárnya* 'laktanya'; *rota* 'század'; *ukáz* 'rendelet, parancs'; *gyedovcsina* 'a szovjet hadseregben az idős katonáknak a fiatalokkal szembeni kegyetlen bánásmódja'.

Az így összeállított lista összesen 62 darab, az ukrán és orosz nyelvekből átvett kölcsönszót tartalmazott, amelyeket két nagy csoportba (a háború előzményei, valamint a háború következményei) és kisebb szemantikai egységekbe soroltunk. Az alábbiakban ezek kerülnek részletesebb bemutatásra, néhány esetben példamondatokkal is szemléltetve a használatuk kontextusát. Az összes példamondat forrása megtalálható a Termini magyar–magyar szótár és adatbázis vonatkozó szócikkeiben.

3. A háború előzményeihez kapcsolódó kölcsönszavak

3.1. Euromajdan és a Méltóság Forradalma. Az orosz–ukrán konfliktus egészen 2013 novemberéig nyúlik vissza, amikor kitört a 2014 februárjáig tartó *Jevromajdan* tüntetéssorozat. Ez egy Európa-párti (és egyben Oroszország-ellenes) össznépi megmozdulás volt az ukrán főváros központi terén. Az események előzménye az volt, hogy Ukrajna Miniszteri Kabinetje 2013. november 21-én leállította az Európai Unióval való társulási szerződés előkészítését. A *Jevromajdan* (ukr. *Євромайдан*) és annak helyszíne, a Függetlenség tere (ukr. *Майдан незалежності*), amelyet egyszerűen *majdan* néven emlegetnek a kárpátaljai magyarok, egyik napról a másikra az ország magyar kisebbségének mindennapi szavává vált, köszönhetően a forradalmi eseményekről szóló híreknek és tudósításoknak. Egyfajta jelentésbővülésnek lehetünk itt szemtanúi, mivel ezt követően a *majdan* lexéma, amelynek az ukrán és az orosz megfelelője (ukr., or. *майдан*) is 'tér, főtér, piactér' jelentéssel bír, már nemcsak Kijev főterét jelöli, hanem az ott zajlott forradalmi események megnevezésére is használják mind a mai napig az Ukrajnában és a Magyarországon élő ukrán és magyar beszélők egyaránt. Külön érdekesség, hogy a magyar sajtóban az *Euromajdan* megnevezés maradt fenn, míg a kárpátaljai magyarok inkább az ukrán *євро-* [*jevro*] szóeleji morfémaival összhangban *Jevromajdan* kifejezéssel illetik a forradalmat. A Termini-szótárban található egyik példamondat érzékelteti, hogy a tüntetések idején nemcsak a Kijevben rendezett eseményeket nevezték így, hanem minden olyan megmozdulást, amely Ukrajna európai integrációjának támogatására irányult: „Éppen ezért a vasárnapi ungvári *JevroMajdan* legnagyobb csalódása az volt, hogy hiányoztak a magyar zászlók az ukránok mellől...”. Ebben az egyik kárpátaljai magyar sajtóorgánum hasábjairól dokumentált példamondatban egy olyan tüntetésről van szó, amely Kárpátalja területi székhelyén, Ungváron zajlott, 800 kilométerre Kijevtől. Az esemény megnevezése mégis ugyanaz.

A politikai eseményekhez szorosan kapcsolódik a *majdan* mellett egy másik tulajdonnév köznevesülése is. Ez a *tyituska* főnév (ukr. *mimyuka*), amelyet sportos külsejű, pénzért felbérelt tüntetők, verőlegények megnevezésére használnak, akik rendszerint politikai tüntetéseken vesznek részt zavarkeltés és provokáció céljából. Megnevezésüket egy Vadim Tyituska nevezetű Bila Cerkva-i sportoló után kapták, aki 2013 májusában politikai megrendelésre vett részt újságírók és ellenzéki képviselők megtámadásában. Miután a *Jevromajdan* során a tüntetők rendbontásba, autógumik égetésébe kezdtek, a hatalom tyituskákat szabadított rájuk.

Részben ennek az eredménye, hogy 2014 februárjában a tüntetés forradalommal alakult. A februári események úgy vonultak be a közmagyar szókincsbe,

mint a *Méltóság Forradalma* (ukr. *Революція Гідності*), amelyet követően Ukrajna akkori elnöke, Viktor Janukovics elmenekült Oroszországba (FEDINEC–FONT–SZAKÁL–VARGA 2021: 399). A forradalom vége előtt azonban sor került egy véres összecsapásra a tüntetők és a rendfenntartók között. A 2013 novembere és 2014 februárja között zajló események 107 halálos áldozatot követeltek, akiket összefoglalóan úgy neveznek a szakirodalomban és a köznyelvben egyaránt, hogy a *Mennyei Század* (ukr. *Небесна Сотня*) (ERŐSS–KOVÁLY 2018: 145). Ez utóbbi két kifejezés már nem közvetlen kölcsönzés, hanem tükörfordítás eredményeként jött létre az ukrán átadó nyelvi alakok alapján.

3.2. Kelet-ukrajnai harcok a Donyec-medencében. A Termini magyar–magyar szótárban gyakoriak a mozaikszavak is, amelyek egy több tagból álló államnelyvi kifejezés (rendszerint valamilyen szervezet vagy területi egység megnevezése) átadó nyelvi mintára létrejövő rövidítései. Erre jó példa az *ATO* mozaikszó, amely az ukrán *Антитерористична операція* 'terrorellenes művelet' szószervezetből alakult ki. Az *ATO* a 2014 tavaszán kezdődő kelet-ukrajnai harcok megnevezése lett, amelyek azután robbantak ki, hogy Oroszország elfoglalta a Krím félszigetet. Ebből jött létre az *ATO-s* melléknév és főnév, amelynek (ahogy azt kettős szófaja is mutatja) két jelentése van: egyrészt melléknévként minden olyan személyre és eseményre utal, amely az *ATO*-val kapcsolatos (pl. *ATO-s veterán*, *ATO-s harcok*), másrészt főnévként az *ATO*-ban szolgáló ukrán fegyveresek megnevezése. Ez a szóalkotási tendencia másodlagos kölcsönzavak létrehozását eredményezi, mivel az elsődleges *ATO* kölcsönszóból létrejön egy a magyar nyelvtan szabályai szerint használt képzővel megalkotott másodlagos kölcsönzés (*ATO-s*). Ugyanez figyelhető meg néhány évvel később az *azovos* lexéma esetén is, amely egyszerre jelöl minden olyan dolgot, amely a hírhedten nacionalista nézeteket valló ukrán Azov ezreddel kapcsolatos, illetve minden olyan katonát, aki az Azov ezredben szolgál(t) (BORGONOVO 2022).

A mozaikszavak taglalása azonban itt még nem ért véget, mivel 2014 áprilisában kikiáltották a Donyecki és a Luhanszki Népköztársaságot. A Termini-szótár és a kárpátaljai magyarok szókinése szempontjából az újonnan alakult közigazgatási egységek neveinek rövidítése a releváns. Míg a magyarországi sajtó a legtöbb esetben a magyar megfelelőt vette alapul a mozaikszavak megalkotásánál (*DNK* és *LNK*), addig a kárpátaljai magyar hírportálok az orosz (vagy ukrán) mintát vették alapul, és *DNR* (*ДНР* ← ukr. *Донецька Народна Республіка*; or. *Донецкая Народная Республика*), valamint *LNR* (*ЛНР* ← ukr. *Луганська Народна Республіка*; or. *Луганская Народная Республика*) megnevezésekkel hivatkoztak a népköztársaságokra. Az ukrán és az orosz szavak hangtani és morfológiai alakjának hasonlósága miatt sokszor nem egyértelmű, hogy mely nyelvből kerültek át bizonyos kifejezések a kárpátaljai magyar nyelvváltozatba. Ez esetben arra gondolnánk, hogy mivel orosz-szimpatizáns területekről van szó, ezért valószínűleg az orosz megfelelő a *DNR* és *LNR* mozaikszavak forrása, viszont az ukrán sajtó is ugyanúgy *ДНР* és *ЛНР* rövidítéseket használ, mivel a tulajdonnevek alkotóelemeinek kezdőbetűi megegyeznek az orosz és az ukrán nyelvekben egyaránt. Hasonló módon a GAZDAG (2021: 147) által adatolt 581 szláv kölcsönzó 65,2%-ának az ukrán/orosz az átadó nyelve, különbségtétel nélkül.

A kelet-ukrajnai harcokhoz kapcsolódik még az a három kifejezés, amelyek egymás alakváltozatai: *kontrakt*, *kontrákt*, *kontraktus* (ukr., or. *контракт* 'szerződés'). Ahogy az a Termini-szótárban szereplő példamondatok alapján is jól látszik, a kölcsönzéseknek van egy denotatív jelentése ('szerződés általában', pl. cégek között), valamint egy konnotatív jelentése ('zsoldos-szerződés'). Például: *Megkaptam a kontraktot, nyélbe ütöttük az üzletet és Lejárt a kontraktusa annak a katonának, aki elesett a válságövezetben.*

3.3. A háború előszele. A Termini-adatbázisban nem ritkák az olyan kifejezések, amelyek valamilyen sajátos érzelmi viszonyulást tükröznek, például ironikus vagy pejoratív többletjelentéssel rendelkeznek. Ilyen például a *porohobot* főnév, amely a 2019-es ukrajnai elnökválasztások előtt vált népszerűvé egyfajta neologizmusként az ukrán politikai újságírásban, ahonnan átemelte azt a kárpátaljai magyar sajtó is (CSERNICSKÓ–MÁRKU 2021: 419). A *tyituská*-hoz hasonlóan itt is egy személynév köznevesítéséről van szó, mégpedig Petro Porosenko egykori ukrán elnök családnevének gúnynevéből (*Порох*) kiindulva: *poroh* + *-o* kötőhangzó + *bot* utótag (ang. *bot* 'robot'). A *porohobot* két jelentéssel is rendelkezik: egyrészt Ukrajna volt elnökének feltétlen híveit nevezik így, másrészt az exelnök szolgálatában álló internetes megmondóembereket, trollokat.

Végül, de nem utolsósorban az Oroszországgal vívott háborút megelőzte számos olyan jogszabályi változás Ukrajnában, amelyek a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatában is új fogalmak megjelenését eredményezték. Ilyen volt például egy 2015-ös törvénycsomag eredményeként a *dekommunizáció* (ukr. *декомунізація*; or. *декоммунизация*) folyamata, amely a Szovjetunió Kommunista Pártja által uralt időszakból megmaradt emlékművek, illetve település-, intézmény- és közterületi nevek eltüntetésére, ukrán megfelelőikkel való helyettesítésére irányult (CSERNICSKÓ 2017). A legszembevetőbb változásokat a korábban orosz nyelvű utca- és városnevek ukránosítása eredményezte: például *Dnyipropetrovszk* városából *Dnyipro* lett, a nagyszőlősi *Gorkij* utca neve *Diák* (*Sztudentszka*) utcára változott (CSERNICSKÓ 2019: 189–205), de a közelmúltban az ukrán nép irányában mutatott szolidaritás jegyében még Lettország fővárosában, Rigában is átneveztek több olyan utcát, amelyek az orosz irodalom nagyjairól kapták a nevüket.

4. A háború következményeihez kapcsolódó kölcsönszavak

4.1. Erősödő nemzeti érzelmek. 2022. február 24-én hajnalban bekövetkezett az, amit sokan elképzelhetetlennek tartottak: Oroszország teljes körű offenzívát indított Ukrajna ellen.¹ A dekommunizáció fokozatot váltott, és átlépett *deruszifikáció*-ba (ukr. *дерусифікація*; or. *дерусификация*), amely már nemcsak a szovjet kommunista szimbólumok eltüntetésére irányul, hanem az orosz nyelv és kultúra betiltására. Az egész ország területén eltörölték az orosz nyelvű oktatást, megtiltották az orosz zenék hallgatását, az orosz irodalom oktatását, és a hivatalos nyelvhasználati színtereken csak az ukrán államnyelv használata megengedett (MALYSH–SHEVCHENKO–TKACHUK–MIROSHNYCHENKO 2022).

¹ A tanulmány írásának pillanatában az orosz–ukrán háború már több mint 900 napja tart.

Oroszország megnevezése a kárpátaljai magyar médiában *agresszor* lett, míg a nem hivatalos fórumokon úgy hivatkoznak az orosz megszállókra mind a magyar, mind az ukrán felhasználók, mint *orkok*-ra (ukr., or. *орк* ’barbár mitikus lény, vadállati vonásokkal’). Az *ork* egy olyan képzeletbeli lény, amelyet például J. R. R. Tolkien műveiben is láthatunk: vad, harcias, csúnya, zöld vagy szürke a bőre, hegyes füle és éles fogai vannak. Mind az *agresszor*, mind az *ork* nemzetközi szavak, amelyek az angol nyelv és a globalizáció hatására a világ összes pontján hasonló hangalakban használatosak, viszont Ukrajnában kifejezetten az orosz megszálló katonák megnevezésére használják ezeket a negatív töltetű lexémákat.

Az ukrán nemzettudat erősödését mutatja az olyan nemzeti köszönési formák elterjedése, mint a *Szlava Ukrajini!* (ukr. *Слава Україні!* ’Dicsőség Ukrajnának!’), amely egyben az Ukrán Fegyveres Erők hivatalos csatakiáltása is, valamint az erre válaszul adott *Herojam szlava!* (ukr. *Героям слава!* ’Dicsőség a hősöknek!’). A kifejezések az orosz agresszióval szembeni ellenállás és az ukrán szuverenitás szimbólumaként lettek népszerűek a 2014-es forradalmi események során, majd a háború kitörésekor még inkább felerősödött a használatuk a lakosság körében. Bár a *Слава Україні!* felkiáltást már 1839-ben használta az ukránok nemzeti költője, Tarasz Sevcsenko az egyik versében², de a köszönési formák politikai célzatú felhasználása az 1917–1921 között zajló függetlenségi harcokra vezethető vissza, amikor az ukránok szintén autonómiát akartak kivívni Oroszországtól. Napjainkban bárhol és bármikor elhangozhatnak ezek a kifejezések, ahogy az a következő példából is látszik: „*Szlava Ukrajini! – hangzik fel újra és újra az asztalnál a pohárköszöntő, mire kórusban érkezik a válasz: Herojam szlava! Beregszászon, a Nádas horgásztó partján vagyunk, ahol most a helyi Szvoboda aktivistái gyűltek össze a kijevei menekültekkel, hogy megünnepeljék az ukrán hadsereg győzelmét Harkiv mellett*”. A Termini magyar–magyar szótárban olvasható példából az is kiderül, hogy létezik *Szlava Ukrajini* nevű koktél, valamint a *Szlava Ukrajini!* szlogen szerepel az ukrán labdarúgók mezén, viszont a *Herojam szlava!* kifejezéssel együtt már politikai jelentése van, így annak feltűnését az Európai Labdarúgó-szövetség nem engedélyezte.

Nyelvhasználati szempontból külön érdekesség, hogy az orosz vezetés sohasem hivatkozott „háború”-ként az Ukrajna ellen indított támadásra. A hivatalos orosz narratíva szerint ugyanis egy „különleges katonai hadművelet” zajlik Ukrajnában, amelyet *szpecoperacija* (or. *спецоперація*) néven emlegetnek. Ez azért is érdekes, mert bár Ukrajnában 2022. február 24. óta hadiállapot van érvényben, addig Oroszország szerint nincs szó semmilyen háborúról. Az is szembevetendő, hogy az ukrainai sajtóban néha megjelennek félelemkeltő rémhírek, amelyekre *IPSZO*-ként utal az ukrán vezetés. Az *IPSZO* betűszó az ukrán *ІІСО ← інформаційно-психологічна операція* ’információs és pszichológiai művelet’ közvetlen átvétele, amely az ellenség által terjesztett álhírekre utal. A mozaikszó a magyar nyelvben nem fordul elő, az angol *PSYOP* ← *Psychological Operations* ’pszichológiai műveletek’ kifejezés átvételeként jelent meg az ukrán nyelvben.

² Тарас Шевченко: «До Основ'яненка»; <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=736> (2025. 09. 27.).

Néhány példa a kárpátaljai sajtóból származó példamondatok alapján: *a lakossági áramdíj nagyarányú emelése*, vagy *a Tisza partjainak aláaknázása*. Bár azt tegyük hozzá, hogy az áramdíjak emelésére az ukrainai vezetők 2023 novemberében még *IPSZO*-ként hivatkoztak, viszont az előzetes „rémhír” 2024. június 1-jétől valósággá vált: az Ukrán Miniszteri Kabinet több mint 60%-kal növelte a lakossági villamosenergia-díjakat.

4.2. Katonai mozgósítás. Az ideológiai hadviselés mellett sokkal súlyosabb harcok dűlnak a csatatéren, amire a kárpátaljai magyarok szókincsében előforduló új kölcsönszavak jelenléte is utal. Néhány év leforgása alatt több tucat új ukrán eredetű kifejezés vált közhasználatúvá a magyar beszélők körében. Már hosszú ideje zajlik a katonai mozgósítás, amelyet szláv mintára mindenki úgy emleget Kárpátalján, hogy *mobilizáció* vagy *mobilizálás* (ukr. *мобілізація*; or. *мобілізація*). Sőt, Ukrajnában 2023-ban az év szava is a *мобілізація* ’mozgósítás’ lett a Мислово modern ukrán nyelv és szleng szótára szerint.³

Az utakon néhány kilométerenként katonai és rendőri ellenőrzőpontok létesültek, amelyeket a helyiek *blokposzt*-nak (ukr., or. *блокпост*) vagy rövidített formában csak *poszt*-nak neveznek. Előbbi esetben közvetlen kölcsönszóról, utóbbiban jelentésbeli kölcsönszóról beszélhetünk, hiszen a *poszt* újabban úgy ismeretes a közmagyarban mint ’internetes bejegyzés’, de van ’órhely, őrszem’ és ’állás, tisztesség’ jelentése is. A kárpátaljai magyar nyelvváltozatban elterjedt jelentéshez a második értelmezés van a legközelebb, de a konnotatív jelentéskülönbségek könnyen tetten érhetők. Hiszen nem mindegy, hogy egy katona éppen őrt áll egy posztnál, vagy katonai behívókat osztogat az arra haladó gépjárművek vezetőinek és utasainak.

Külön figyelmet érdemel, hogy az állami hivatalok és rendvédelmi szervek nevei szinte egytől egyig az ukrán mintát követve kerültek át a kárpátaljai magyar sajtón keresztül a mindennapi nyelvhasználatba. Ukrajna összes megyéjében bevezették a Megyei Katonai Adminisztrációt, amelyet *OVA*-ként (ukr. *ОВА* ← *обласна військова адміністрація*) ismer mindenki. A kifejezés teljesen közhasználatúvá vált, ezért jöhetnek létre olyan mondatok, mint „Az *OVA* emlékeztetett arra, hogy...”, vagy „*Viktor Mikita, a kárpátaljai OVA vezetője minisztériumi kitüntetésekkel adott át...*”.

Hasonlóképpen beszélhetünk a hadkiegészítő parancsnokságok számos elnevezéséről is, amelyeket korábban úgy neveztek, hogy *vojenkomat* (or. *военкомат* ← *военный комиссариат*), a hadkiegészítő parancsnokságok vezetőjét pedig úgy, hogy *vojenkom* (or. *военком* ← *военный комиссар*). Mivel mindkét kifejezés orosz eredetű mozaikszó, ezért az ukrán vezetés már 2017-ben elkezdte az új típusú hadkiegészítők létesítését – bár a kárpátaljai magyarok körében a mai napig közhasználatban van mindkét kifejezés. Az orosz inváziót követően azonnal átnevezték az összes hadkiegészítő parancsnokságot „területi toborzó és szociális támogatási központ”-ra (ukr. *ТЦК та СП* ← *територіальний центр комплектування та соціальної підтримки*). Ahogy láthatjuk, ez egy hosszú és összetett megnevezés, így nem meglepő, hogy három különböző formája is elterjedt a helyi magyar nyelvhasználatban:

³ <https://myslovo.com/wp-content/uploads/2025/Слово року-2023.pdf> (2025. 09. 27.)

1. *TTSZTK* – a teljes ukrán kifejezés magyar megfelelőjének a rövidítése (ukr. *ТЦК та СП*), csak a sajtónyelvben használatos;
2. *TCK* – a területi toborzó központ megnevezésének rövidített változata (ukr. *ТЦК*), amelyet a köznyelvben és a sajtóban is gyakran használnak;
3. *RTCK* – járási területi toborzó központ (ukr. *РТЦК* ← *районний територіальний центр комплектування*), amely a „járási” *TCK* megnevezése, és viszonylag ritkán fordul elő, kizárólag a híroldalak bejegyzéseiben találkozhatunk vele.

A kárpátaljai magyar sajtót böngészve nagyon gyakran találkozhatunk még az Ukrán Fegyveres Erők nevének rövidítésével (*ZSZU* – ukr. *ЗСУ* ← *Збройні Сили України*), az Ukrán Állami Határőrszolgálat megnevezésével (*DPSZU* – ukr. *ДПСУ* ← *Державна прикордонна служба України*) és a Rendkívüli Helyzetek Állami Szolgálatának mozaikszavával (*DSZNSZ* – ukr. *ДСНС* ← *Державна служба України з надзвичайних ситуацій*). Ez nem is meglepő, hiszen egy olyan országban, ahol több mint három éve hadiállapot van, és naponta több tucat rakéta csapódik be, sok olyan hír születik, amelyekben ezen állami rendvédelmi szervek vannak megemlítve.

4.3. Katonai orvosi vizsgálat. Ez a témakör olyannyira bővelkedik kölcsönzavakban, hogy külön alpontot érdemelt. Ennek oka, hogy a katonai alkalmassági orvosi vizsgálaton való részvétel a háború előtt is kötelező volt az ukrán hadköteles férfiak számára. Az egyik leggyakoribb ok, amiért felmentést kapnak a férfiak a szolgálat alól, hogy valamilyen egészségügyi károsodással vagy rokkantsággal rendelkeznek, amit Ukrajnában egytől háromig terjedő skálán jelölnek. Az egészségkárosodás kategóriáit *grupá*-nak (ukr. *група*) vagy *gruppá*-nak (or. *група*), a rokkantság miatt leszázalékolt személyeket pedig az ezekből képzett másodlagos kölcsönzóval *gruppások*-nak (pl. *első gruppás*, *második gruppás*, *harmadik gruppás*) nevezik. A felsorolás azonban itt még nem ért véget, mivel az egészségügyi okok miatt történő leszázalékolásra is van egy külön kölcsönzó: *legruppáz*. A kárpátaljai magyarok életének olyan szerkesztés képezi a katonai szolgálat és az ezzel járó orvosi vizsgálatok, hogy egy államnyelvi szóból kapásból négy szlavizmust hoztak létre a magyar nyelv szóalkotási rendszerének elveit követve.

A témakörhöz szorosan kapcsolódik a katonai orvosi bizottság megnevezése, vagyis a *komisszió* (ukr. *комісія*; or. *комиссия* ’bizottság’), valamint a katonai orvosi vizsgálaton való részvétel, a *komissziózás*. Külön érdekesség, hogy mindkét lexémának van standard magyar jelentése is: előbbi esetben ’bizottság’, utóbbi esetben ’megrendelt termékek raktárból történő kiválogatásának folyamata’. A *komisszió* kárpátaljai kontextusban érthető, hogy a bizottságok egyik típusát jelöli, viszont a raktári *komissziózás* és a katonai orvosi *komissziózás* közötti összefüggést csak úgy tudnánk leírni, mint a ’harc szolgálatra alkalmas személyek kiválogatása’. A *komisszió* mellett újabban elterjedt azonos jelentésben a hivatalos ukrán megnevezés mozaikszava, a *VLK* (ukr. *ВЛК* ← *військово-лікарська комісія* ’katonai orvosi bizottság’) – egy újabb példa a háború következtében elszaporodott betűszavak megjelenésére, amelyek gyakran felváltják a korábban használatos kifejezéseket. Ezeket a mozaikszavakat a legtöbb esetben az átadó nyelv hangtana szerint ejtjük ki, tehát a *VLK* kiejtése nem „véelká”, hanem „veelká”.

Olyan szókapcsolatok megjelenésére is figyelmesek lehetünk a Termini-szótárban, mint az *oblikon van*, vagyis ’katonai nyilvántartásban szerepel’. Ha valaki sikeresen átesik az orvosi vizsgálatokon, akkor egy idő után az összes adata átkerül a katonai nyilvántartásba, és megállapítják, hogy szolgálatra alkalmas vagy alkalmatlan az egészségi állapota alapján. A kifejezés az ukrán *облік* ’könyvelés, nyilvántartásba vétel’ szóból ered, amely a katonasággal kapcsolatban a *військовий облік* ’katonai nyilvántartás’ szószerkezetre utal (kontextus nélkül utalhatna akár a könyvelésre egy cégen belül is).

4.4. Kibúvás a katonai szolgálat alól. Természetesen a köznyelvben sok olyan kifejezés terjedt el, amely a sorozás elkerülését lehetővé tevő kiskapukra utal. De kezdjük talán az elején, hiszen az egész folyamat a katonai behívó kézbesítésével kezdődik. A behívót oroszosan *povesztka* vagy *poveszka* (or. *новесмка*) néven ismerik, bár az utóbbi időben egyre gyakoribb az ukrán nyelvi alak, a *po-visztka* (ukr. *новісмка*). Ezután következik az orvosi vizsgálat és a nyilvántartásba vétel, amelyekről a korábbiakban értekeztünk.

Azon hadköteles férfiak, akik az ország kritikus infrastruktúráját biztosító állami szolgálatoknál (pl. katasztrófavédelem, tűzoltóság) vagy hasonlóan fontos funkciókat betöltő cégeknél, szervezeteknél (pl. áramszolgáltatók, fuvarozási cégek) dolgoznak, ideiglenes felmentést kapnak a katonai mozgósítás alól. Ezt úgy nevezik az utóbbi három évben, hogy *brony* – az ukrán/orosz *броня* ’páncél, védőlemez’ lexéma alapján. Az elnevezés kicsit ironikus, mivel a *brony* ez esetben átvitt értelemben nyújt „védőpáncélt” a férfiak számára. A kölcsönző etimológiájának magyarázatára a *броня* lexéma további jelentései szolgálnak: ’lefoglal [hotelszobát], biztosít, elsőbbségi jogot élvez’ (UDVARI szerk. 2003: 134). Ezek a jelentések arra utalnak, hogy a bronnal rendelkező hadköteles férfiak csak azért kapnak átmeneti felmentést az államtól, mert a hátszágban tevékenykedve Ukrajna védelmét és stabilitását biztosítják. Tehát úgy is értelmezhetjük, mintha az állam „lefoglalná” és „bebiztosítaná” ezeket a személyeket önmaga részére. Ezt Magyarországon *meghagyás*-nak nevezik.⁴ A példamondatokból az is kiderül, hogy a legtöbben a kifejezést akkor használják, ha arról érdeklődnek, hogy mely kritikus infrastruktúrában tevékenykedő cégek és szervezetek alkalmazottai kaphatnak ideiglenes halasztást, vagy ha szeretnék elhagyni Ukrajnát, és arra kíváncsiak, hogy kiengedik-e őket a határon. A *grup(p)a* és a *legruppázás* mellett tehát a háború hatására lassan első helyre lép a használati gyakoriságot tekintve az újkeletű *brony* szlavizmus. Sőt, a beszélt köznyelvben gyakran előfordul a *vidsztrocska* kifejezés is (ukr. *відстрочка* ’halasztás, haladék’). A *brony* és a *vidsztrocska* között az a különbség, hogy míg előbbi a kritikus infrastruktúrában dolgozó hadkötelesek felmentését jelenti, addig az utóbbi sokkal szerteágazóbb okokból biztosít ideiglenes mentességet a szolgálat alól (pl. nagycsaládos édesapák, rokkant szülőt gondozó férfiak vagy árva gyereket nevelő gyámok), amelyet a mozgósítás következő hullámában akár el is lehet veszíteni (pl. a három kiskorút nevelő nagycsaládos édesapa egyik gyermeke betölti a 18. életévét, vagy a rokkant feleségét gondozó férj elválik kedvesétől).

⁴ 2021. évi CXL. törvény a honvédelemről és a Magyar Honvédségről, 38. §; <https://njt.hu/jogszabaly/2021-140-00-00> (2025. 09. 27.).

Egy másik kibúvási lehetőség, amely sok ukrán állampolgárságú férfi számára nyújtott biztonságos határátlépési lehetőséget két évig (míg az ukrán hatóságok be nem zárták ezt a kiskaput is), a *PMZS* volt. Ez egy olyan igazoló pecsét, amelyet az ukrán férfiak útlevelébe tesznek bele annak jelzéséül, hogy állandó lakóhelyük nem Ukrajna területén van. A mozaikszó az orosz *ПМЖ ← постоянное место жительства* 'állandó lakóhely' kifejezés rövidítéséből ered. A Termini-szótárban kivétel nélkül az összes példamondat a Facebookon elérhető Határhelyzet nevű zárt csoportból származik, ahol az emberek rendszeresen arról érdeklődnek, hogy *PMZS*-pecsét birtokában elhagyhatják-e az államhatárt: „*Tudja-e valaki, hogy akinek az ukrán útlevelében PMZS-s bélyegző van és 18-60 közötti, kiengedik-e vagy sem?? Csak az írjon, aki biztos tudja!!!*”. Számptalan variáció és írásmód létezik egyazon fogalomra: *pmzs pecsét*; *P. M. Zs. pecsét*; *PMZS útlevél*; *PMZS-s bélyegző*. Ez azon kevés esetek egyike, amely bizonyítottan orosz eredetű átadó nyelvi elemre vezethető vissza, mivel az ukrán kifejezés a *PMZS*-től eltérő hangalakokkal rendelkezik: ukr. *постійне місце проживання* 'állandó lakóhely', amelynek rövidítése *ПМП* → *PMP* lenne. Az orosz eredet oka, hogy a pecsétet eredetileg a Szovjetunóban kezdték el használni azon személyek útlevelében, akik örökre elhagyták az ország területét.

A kevésbé szerencsések számára maradt a *zöldhatár*, amely közmagyar jelentésben a hivatalos határátkelőhelyek közötti, növényzettel borított, nem folyamatos őrzésű határszakaszokat jelenti. Kárpátalján a háborús helyzet miatt azonban gyakoribbá vált a kifejezés használata az élet minden területén (főleg a sajtóban), így sajátos jelentéstartalmú kölcsönszónak hinnénk, viszont ez valójában a közmagyar szókincs részét képezi. Mindenesetre érdemes megtekinteni a Termini-szótár példamondatait: „*A zöldhatáron keresztül próbálkozott átjutni Magyarországra 12 kárpátaljai férfi*” vagy „*A zöldhatár a legnépszerűbb szökési útvonal az ukrán férfiak körében*”. Egyből érezhető, hogy milyen összefüggésben használja a helyi sajtó Kárpátalján ezt a kifejezést.

Végezetül meg kell említenünk egy olyan kifejezést, amely 2023-ban a *mobilizáció* és az *ellentámadás* után a harmadik helyen végzett a korábban említett *Мислово* év szava listáján. Ez nem más, mint az *uhiljant* (ukr. *ухлянт* 'katonai szolgálat alól kibúvó személy'), amely az ukrán beszélők mindennapi szókincsének szerves részét képezi, amit az is bizonyít, hogy a háborúval kapcsolatos bejegyzések és hírek alatt folyamatosan feltűnik ez a kifejezés a hozzászólások között. A kárpátaljai magyarok körében azonban újkeletű kölcsönszónak számít, ezért leginkább a beszélt köznyelvben érhető tetten a használata.

4.5. A mindennapi élet nehézségei. A több éve tartó harci események rányomják a bélyegüket a lakosság mindennapjaira is, ami számos új szláv kölcsönszó elterjedését eredményezte. Az egyik ilyen a légvédelmi riadó, amit a helyiek csak úgy hívnak, hogy *trivoga* vagy *trivoha* (ukr. *тривога*; or. *тревога*), ami szimplán annyit jelent, hogy 'riadó, riasztás'. A teljes ukrán kifejezés latin betűs megfelelőjét (ukr. *povitrjana trivoha* 'légvédelmi riadó') csak egy esetben használják: amikor a riadók jelzésére szolgáló, azonos nevű mobilalkalmazásról írnak a sajtóban. A rövidített változatok kerültek be a közhasználatba (csakúgy, mint az *oblik* esetében), még kárpátaljai szerzők műveiben is feltűnnek, ahogy az Sz.

Kárpáthy Kata Mézédes hetek című versében is olvasható: „*Eltelt még egy nap, eltelt még egy hét, eltelt még egy hét, szinte mindennap volt trivoga*”. Mivel ez a vers a Helyőrség folyóiratban jelent meg⁵, így a szerző lábjegyzetben megmagyarázza a szó jelentését „légiriadó”-ként, hogy minden olvasó számára érthető legyen a kifejezés. Érdekes még szót ejteni a *trivoga* – *trivoha* alakok közötti hangtani különbségről: a szláv [ɛ] hang ugyanis a magyar nyelvben realizálódhat [g] és [h] hangként is, így a fonetikai adaptáció következtében egy kölcsönszónak több alakváltozata is kialakulhat (GAZDAG 2021: 153). Ugyanez fordítva is igaz a szláv nyelvekben meghonosodott hungarizmusok esetében, például: ukr. *бозар* (m. *bogár*), de ukr. *гінтув* (m. *hintó*) (BÁRÁNY–GAZDAG 2024: 208).

A Termini-szótárban emellett sok közvetett kölcsönzés is szerepel, amelyek a háború kitörését követően váltak elterjedtté. Ilyen például az ukrán *внутрішній біженець* szó szerkezet tükörfordítása révén létrejött *belső menekült* névszói szerkezet, amelyet az Ukrajna keleti, háború által sújtott részéből érkező menekültek megnevezésére használnak, akik többnyire az ország nyugati részén telepedtek le, sok esetben Kárpátalján. Egy másik példa a *szociális kártya*, amely megtalálható a magyarországi nyelvhasználatban is, más jelentésben. Magyarországon a szociális kártya egy pénzhelyettesítő kupon, amelyre az emberek különböző állami támogatásokat kapnak tisztálkodószerek, élelmiszerek, gyógyszeres vásárlása céljából. Kárpátalján viszont a szociális kártya úgy ismert mint az országba érkező humanitárius segélyek szétosztására feljogosító igazolvány, tehát ebben az esetben jelentésbeli kölcsönszóról beszélhetünk. A belsőmenekült-státusszal rendelkező állampolgárookra néha a *VPO* betűszót használják a sajtónyelvben az ukrán *ВПО* ← *внутрішньо переміщена особа* ’belső menekült személy’ kifejezés alapján. A menekültstátuszt megállapító dokumentumot pedig *VPO-tanúsítvány*-ként jelölik.

Stílusbeli kölcsönszónak minősül a *határblokád* kifejezés (ukr. *блокада кордону*), amelynek jelentése ’határzár’, és a lengyel–ukrán határon kialakult helyzetre utal. A tiltakozó lengyel gazdák a teherközlekedést kívánták blokkolni a két ország között, főként az ellenőrizetlen ukrán gabonaimport megfékezése érdekében. A közmagyarban a *határblokád* helyett inkább a *határzár* megnevezést használják, mivel előbbi kissé elavultnak, archaikusnak minősül.

Külön tanulmányt lehetne írni arról, hogy a napi 8–12 órás (vagy hosszabb) áramkimaradások hogyan befolyásolták az emberek életét és nyelvhasználatát. Mi most hat lexémára szeretnénk kitérni. Az ütemezett áramkimaradások menetrendje egy 24 oszlopból és 6 sorból álló táblázat. Minden oszlop az adott nap egy óráját jelöli, a különböző színű sorok pedig azokat a beosztásokat jelképezik, amelyekbe az egyes ukrainai háztartások beletartoznak. A fehér kockákkal jelzett idő-sávokban van áram, a színes kockákban viszont áramlekapcsolás várható. Ezeket a sorokat az ukrán *черга* ’sor, sorrend’ szó közvetlen átvétele révén *cserha*-ként nevezi a terület magyarsága. Magát az ütemtervet úgy nevezik, hogy *grafik* (ukr. *графік*; or. *графік*), amelyet korábban ’menetrend, beosztás’ (pl. buszmenetrend) értelemben használtak, manapság azonban főleg az áramlekapcsolási ütemterveket

⁵ <https://helyorseg.ma/rovat/tarca/sz-karpathy-kata-mezedes-hetek> (2025. 09. 27.)

jelöli. Tehát a már meglévő kölcsönszavakra is jellemző a jelentésbővülés a társadalmi és gazdasági változások eredményeként. Magyar nyelvi megfelelőként szokták használni a *grafikon* lexémát is azonos jelentésben, vagyis Kárpátalján nemcsak a matematika területén használják ezt a szakszót, hanem menetredek és beosztások jelölésére is. Ezt a jelentést egyaránt rögzíti kárpátaljai megjelöléssel a Magyar értelmező kéziszótár (ÉKsz.²) és az Idegen szavak szótára (TOLCSVAI NAGY 2007: 401) is. Érdekesség, hogy ezek a megnevezések szinte mindig csak a közösségimédia-felületek kommentszekcióiban fordulnak elő, a kárpátaljai magyar sajtóban a közmagyar megfelelők használatosak.

További újdonság, hogy mind a sajtónyelvben, mind a köznyelvben elterjedt a kárpátaljai, a megyei és az ukrainai áramszolgáltatók megnevezése: *Zakarpattyaoblenergo* (ukr. *Закарпаттяобленерго*), *Oblenergo* (ukr. *Обленерго*), valamint *Ukrenergo* (ukr. *Укренерго*). Mivel ezek ukrainai cégnevek, ezért jelenlétük a Termini magyar–magyar szótárban alapvetően vitatott lenne, viszont jelen esetben a kárpátaljai magyar lakosság életének szerves részét képezi e három cég tevékenysége, és egyaránt megfigyelhető a tulajdonnevek használata a formális és az informális nyelvhasználati szintereken is.

4.6. Változások az oktatásban. Az orosz–ukrán háborús helyzet változásokat hozott az oktatási szférában is, ami leginkább abban figyelhető meg, hogy az évenként át „külső független értékelés”-ként ismert érettségi vizsgát (*ZNO* – ukr. *ЗНО ← зовнішнє незалежнє оцінювання*) felváltotta a *nemzeti multiteszt*, amelyet a legtöbben csak úgy neveznek, hogy *NMT* (ukr. *НМТ ← Національний Мультипредметний Тест* ’Nemzeti Multidiszciplináris Teszt’). Ahogy azt a neve is mutatja, egy több tantárgyból álló tesztről van szó, amelyet számítógépen tudnak kitölteni az érettségiző diákok. A három vagy akár négy tantárgyból álló teszteket egy napon oldják meg, így az ellenséges rakéták veszélyének kevésbé vannak kitéve a fiatalok, mint a korábbi *ZNO*-zás során, mivel ezek az emelt szintű vizsgákat külön-külön napokon bonyolították le.

Az *NMT* kifejezéssel találkozhatunk a sajtóorgánumok és az oktatási intézmények weboldalain is. Csak egy példa a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola honlapjáról: „*Főiskolánk oktatói immár harmadik alkalommal segítettek az NMT megszervezésében és lebonyolításában Budapesten*”.

5. Összegzés. A jelentősebb nyelvi változások sokszor egybeesnek a társadalmak történelmében bekövetkező fordulópontokkal, valamint a társadalmi és gazdasági változásokkal (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1982; CRYSTAL 1998: 15–16). Ahogy az a fentebb ismertetett példákön keresztül látszik, a 2013 novemberi óta zajló konfliktus, amely 2022. február 24-én véres háborúvá eszkalálódott, több tucat új szláv kölcsönszó megjelenéséhez vezetett a kárpátaljai magyarság nyelvhasználatában. Ezeket az új szókészleti elemeket a Termini magyar–magyar szótár és adatbázis hatékonyan adatozza, így reagálva mindazon társadalmi, politikai és gazdasági változásra, amelyek kihatással vannak az ország ukrán és magyar nyelvű lakosságának szókincsére is. A háború következtében az ukrán nyelvben tetten érhető szókészleti újdonságokra reflektált már több ukrainai kutató is (ALEKSANDRUK–PALCHEVSKA–HUBYCH 2023; KRAMAR–ILCHENKO 2023;

TKACH–TKACH 2023), viszont a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatát korábban csak egy alkalommal vizsgálták ilyen szempontból (VÁRADI–CSERNICSKÓ 2025).

A szókölcsönzés néha kommunikációs szükségletként lép fel, különösen két-nyelvű közösségekben (GROSJEAN 1982: 330), ami a gyors társadalmi és politikai változások korát élő Ukrajnában egyre gyakoribbá válik. Egy háborúban álló országban sok olyan intézkedésre kerül sor, amely korábban nem volt tapasztalható, ezért kerültek a közszókincsbe olyan szavak, mint a *trivoga* 'légiriadó', a *mobilitáció* 'mozgósítás' vagy a *belső menekült* 'kelet-ukrajnai háborús területéről érkező menedékkérő személy'. Sok esetben azonban annak lehetünk tanúi, hogy az orosz nyelv szinte teljes mértékű betiltása miatt jelennek meg új kifejezések a korábban már létező fogalmak megnevezésére, így az újonnan adatolt kölcsönszavak átadó nyelve döntő többségben az ukrán. Ennek következtében a korábbi *vojenkomát* 'hadkiegészítő parancsnokság' helyett megjelent a számos írásmóddal megnevezett *TCK*, *RTCK* vagy *TTSZTK* 'területi toborzó és szociális támogatási központ', a *gruppá* 'rokkantsági kategória' és a *legruppáz* 'egészségügyi okok miatt leszállékol' helyett előtérbe került a mozgósítás alól ideiglenes halasztást biztosító *brony* és *vidsztrocska*, valamint a *komisszió* 'katonai orvosi bizottság' helyett az azonos jelentésű *VLK* mozaikszó vált gyakoribbá. A deruszifikáció tehát tetten érhető a kárpátaljai magyarok szókincsében is.

Ez nyelvészeti szempontból azért fontos megállapítás, mivel a jelen tanulmányban ismertetett, az orosz–ukrán háborúhoz közvetlenül kapcsolódó 62 kölcsönszó közül 34 ukrán eredetű (54,8%), 6 orosz eredetű (9,7%), 21 ukrán/orosz eredetű (33,9%), egy kifejezés pedig a közmagyar szókincs része (1,6%). Korábban a kárpátaljai magyar beszélők szókincsére az orosz nyelv gyakorolt nagyobb hatást (LIZANEC 1993: 54; GAZDAG 2021: 147), azonban az ukrán nyelv szerepe megnőtt az utóbbi egy évtizedben, így a specifikusan orosz eredetű és az azonos hangalakú ukrán/orosz szavak helyett az újonnan meghonosuló kölcsönszavak elsődleges átadó nyelve egyértelműen az ukrán államnyelv lett. Ez a deruszifikáció következtében várhatóan még jobban erősödni fog a jövőben.

Általánosságban az is elmondható, hogy a katonai és politikai változások számos betűszó kialakulásához vezetnek, amelyeket a kárpátaljai magyar sajtón keresztül a lakosság ukrán mintára ismer meg és használ a mindennapokban (CSERNICSKÓ–HIRES-LÁSZLÓ–MÁRKU 2010: 83). A betűszavak kiejtése főként az átadó nyelvi modellt követi (pl. *TCK* → *teceká*), viszont a többedleges kölcsönszavak létrehozása a magyar nyelv szóalkotási szabályainak megfelelően történik a megfelelő képzők (pl. *ATO-s*) és igekötők (pl. *legruppáz*) hozzáadása révén.

A határon túli magyarok szókincsére tehát nemcsak az angolhoz hasonló világnyelvek terjedése, hanem a lakhelyüket szolgáltató országok államnyelve is hatást gyakorol a társadalomban végbemenő változásokra reagálva. A Termini magyar–magyar szótár és adatbázishoz hasonló internetes szótárak előnye, hogy gyorsan szerkeszthetők és nem kell éveket várni egy frissített kiadás megjelentetésére, így az új kölcsönszavak adatolása gyorsan és hatékonyan történik. Több mint háromévtizedes háborúskodás után csak remélni tudjuk, hogy a későbbiekben hozzáadott új kölcsönszavak egy másik, sokkal békésebb és harmonikusabb fogalomkörhöz tartoznak majd.

Kulcsszó: kárpátaljai magyarok, kisebbségi nyelvhasználat, orosz–ukrán háború, szláv kölcsönszavak, Termini magyar–magyar szótár.

Hivatkozott irodalom

- ALEKSANDRUK, IRYNA – PALCHEVSKA, OLEKSANDRA – HUBYCH, PETRO 2023. The impact of neologisms on the development of the modern Ukrainian media discourse of war. *Scientific Collection «InterConf+»* 143/30: 195–210. <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.02.2023.023>
- BÁRÁNY ERZSÉBET – CSERNICSKÓ ISTVÁN 2009. = БАРАНЬ, ЄЛИЗАВЕТА – ЧЕРНИЧКО, СТЕПАН 2009. Дослідження українсько–угорських міжмовних контактів у Закарпатському угорському інституті ім. Ференца Ракоці ІІ. *Acta Beregsasiensis* 8/1: 91–112.
- BÁRÁNY ERZSÉBET – GAZDAG VILMOS 2024. A másodnyelvi kölcsönszavak fonetikai adaptációja a kárpátaljai magyar és ukrán nyelvváltozatokban (1. rész). *Magyar Nyelv* 120: 203–209. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2024.2.203>
- BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN 1982. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENŐ ATTILA – ČURKOVIĆ-MAJOR FRANCISKA – CSERNICSKÓ ISTVÁN – GAÁL PÉTER – JUHÁSZ TIHAMÉR – KITLEI IBOLYA – KOLLÁTH ANNA – KOVÁCS LEA – LANSTYÁK ISTVÁN – LEHOCKI-SAMARDŽIĆ ANNA – M. PINTÉR TIBOR – MÁRKUS ANITA – MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ – NÁDOR ORSOLYA – P. MÁRKUS KATALIN – SÁGI ZSUZSANNA – SÓFALVI KRISZTINA – SZOTÁK SZILVIA – VÁRADI KRISZTIÁN – ŽAGAR SZENTESI ORSOLYA szerk. 2007. *Termini magyar–magyar szótár*. Termini Egyesület, Törökbálint. <https://termini.nyud.hu/htonline>
- BENŐ ATTILA – JUHÁSZ TIHAMÉR – LANSTYÁK ISTVÁN 2020. A Termini „határtalan” szótára. *Magyar Tudomány* 181: 153–163. <https://doi.org/10.1556/2065.181.2020.2.2>
- BENŐ ATTILA – LANSTYÁK ISTVÁN – P. MÁRKUS KATALIN – M. PINTÉR TIBOR 2021. A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis szerkezeti és szerkesztési sajátosságai. *Magyar Nyelvőr* 145: 378–389. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2021.4.378>
- BORGONOVO, FEDERICO 2022. Azov Battalion. Extreme right-wing militarization and hybrid warfare. *Sicurezza, Terrorismo e Società* 15: 53–60.
- CRYSTAL, DAVID 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- CSERNICSKÓ ISTVÁN 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest.
- CSERNICSKÓ ISTVÁN 2017. Ideológiai csata a nevek frontján. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 19/4: 15–29.
- CSERNICSKÓ ISTVÁN 2019. *Fények és árnyak Kárpátalja nyelvi tájképéből*. Autdor-Shark, Ungvár.
- CSERNICSKÓ ISTVÁN – GAZDAG VILMOS 2023. Kárpátaljai magyarok nyelvi tapasztalatai Magyarországon. *Magyar Nyelv* 119: 215–225. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2023.2.215>
- CSERNICSKÓ ISTVÁN – HIRES KORNÉLIA 2003. A kölcsönzés. In: CSERNICSKÓ ISTVÁN szerk., *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, Beregszász. 125–138.

- CSERNICKSKÓ ISTVÁN – HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA – MÁRKU ANITA 2010. A szókölcsönzés. In: CSERNICKSKÓ ISTVÁN szerk., *Megtart a szó. Hasznosítható ismeretek a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról*. MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság – Hodinka Antal Intézet, Budapest–Beregszász. 82–93.
- CSERNICKSKÓ ISTVÁN – MÁRKU ANITA 2021. Ízelítők a Termini magyar–magyar szótár kárpátaljai anyagából. *Magyar Nyelvőr* 145: 417–431. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2021.4.417>
- ÉKsz.² = PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ERŐSS ÁGNES – KOVÁLY KATALIN 2018. A szimbolikus tér átalakulása az Euromajdan után: Kijev és Kárpátalja összehasonlítása. *Metszetek* 7/1: 142–164. <https://doi.org/10.18392/metsz/2018/1/6>
- FEDINEC CSILLA – FONT MÁRTA – SZAKÁL IMRE – VARGA BEÁTA 2021. *Ukrajna története: régiók, identitás, államiság*. Társadalomtudományi Kutatóközpont – Gondolat Kiadó, Budapest.
- GAZDAG VILMOS 2010. Szláv eredetű lexikai elemek a Beregszászi járás magyar nyelvjárásaiban (Kárpátalja, Ukrajna). In: FÁBRI ISTVÁN – KÖTÉL EMŐKE szerk., *Határhelyzetek III. Önmeghatározási kísérletek: hagyományörzéstől a nyelvi identitásig*. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest. 124–160.
- GAZDAG VILMOS 2018. A kárpátaljai magyar nyelvjárások keleti szláv kölcsönszavainak szemantikai változásairól. In: KARMACSI ZOLTÁN – MÁTÉ RÉKA szerk., *Nyelvek és nyelvváltozatok térben és időben. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból IV. „RIK-U”* Kiadó, Ungvár. 132–138.
- GAZDAG VILMOS 2021. *Szláv elemek a kárpátaljai Beregszászi járás magyar nyelvjárásaiban*. Termini Egyesület, Törökbálint.
- GROSJEAN, FRANÇOIS 1982. *Life with Two Languages. An Introduction to Bilingualism*. Harvard University Press, Cambridge.
- KRAMAR, NATALIE – ILCHENKO, OLGA 2023. Neologisms in the media coverage of the Russia–Ukraine war in the context of information warfare. *Studies about Languages / Kalby studijos* 43: 14–28. <https://doi.org/10.5755/j01.sal.1.43.33284>
- LANSTYÁK ISTVÁN 1998. *A magyar nyelv szlovákiai változatainak sajátosságai*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely.
- LANSTYÁK ISTVÁN – BENŐ ATTILA – JUHÁSZ TIHAMÉR 2010. A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis. *Regio – Kisebbség, Politika, Társadalom* 21/3: 37–58.
- LIZANEC PÉTER 1992. *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza I. kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LIZANEC PÉTER 1993. Ukrán valamint orosz elemek a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. In: LIZANEC PÉTER – HORVÁTH KATALIN szerk., *Az Ungvári Hungarológiai Intézet tudományos gyűjteménye*. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest. 50–56.
- LIZANEC PÉTER 1996. *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza II. kötet*. Patent Nyomdaipari Vállalat, Ungvár.
- LIZANEC PÉTER 2003. *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza III. kötet*. „Ethnica” Kiadó, Ungvár – Debrecen.

- M. PINTÉR TIBOR 2017. A Termini magyar–magyar szótár mint a határon túli magyar nyelv-változatok lexikai adatbázisa. *Gyermeknevelés Tudományos Folyóirat* 5/3: 123–130. <https://doi.org/10.31074/gyntf.2017.3.123.130>
- M. PINTÉR, TIBOR – P. MÁRKUS, KATALIN – BENŐ, ATTILA 2023. Termini Online Hungarian Dictionary and Database (TOHDD): A Dictionary for Hungarian Varieties Spoken in the Carpathian Basin. *Acta Universitatis Sapientiae. Philologica* 15/2: 166–181. <https://doi.org/10.2478/ausp-2023-0023>
- MALYSH, NATALIYA – SHEVCHENKO, VIKTORIYA – TKACHUK-MIROSHNYCHENKO, OLENA 2022. Language policy in Ukraine in the context of European integration. *Scientific notes of V. I. Vernadsky Taurida National University, Series: „Philology. Journalism”* 72: 67–73. <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2022.spec/11>
- MÁRKU ANITA 2013. „Po Zákárpátszki”. *Kétnyelvűség, kétnyelvűségi hatások és kétnyelvű kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar közösségben*. „Líra” Poligráfcentrum, Ungvár.
- TKACH, ALLA – TKACH, MAKSYM 2023. The word as a weapon (about neologisms being a linguistic reflection of the Russia–Ukraine war). *Current Issues of Social Studies and History of Medicine. Joint Ukrainian–Romanian Scientific Journal* 35/1: 105–108. <https://doi.org/10.24061/2411-6181.1.2023.384>
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2007. *Idegen szavak szótára*. Osiris Kiadó, Budapest.
- UDVARI ISTVÁN szerk. 2003. *Ukrán–magyar szótári adatbázis* 1. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Nyíregyháza.
- VÁRADI KRISZTIÁN 2022. Kontaktushatások vizsgálata a kárpátaljai diákok nyelvhasználatában. *Anyanyelv-pedagógia* 15/4: 38–61. <https://doi.org/10.21030/anyp.2022.4.3>
- VÁRADI KRISZTIÁN 2023. Kétnyelvűséghez fűződő attitűdök vizsgálata többnyelvű környezetben élő főiskolai filológus hallgatók körében. *Argumentum* 19: 88–123. <https://doi.org/10.34103/ARGUMENTUM/2023/6>
- VÁRADI KRISZTIÁN 2025. A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis. *Modern Nyelvoktatás* 31/1–2: 172–180.
- VÁRADI, KRISZTIÁN – CSERNICKÓ, ISTVÁN 2025. Slavic loanwords in the speech of Transcarpathian Hungarians as a result of the first one thousand days of the Russo–Ukrainian war. *Hungarian Cultural Studies* 18: 111–130. <https://doi.org/10.5195/ahca.2025.588>
- VÁRADI, KRISZTIÁN – LEHOCKI-SAMARDŽIĆ, ANNA 2025. *The Word of the Week* – A dissemination project of pluricentric Hungarian. *Acta Academiae Beregsasiensis. Philologica* 4/1: 9–25. <https://doi.org/10.58423/2786-6726/2025-1-9-25>

The impact of the Russo–Ukrainian war on the vocabulary of Transcarpathian Hungarians based on the material of the Termini Online Hungarian Dictionary and Database

On February 24, 2022, not only the lives of Transcarpathian Hungarians but also their language use changed forever. Following the Euromaidan demonstrations that began in November 2013, an increasingly strong anti-Russian public atmosphere emerged, eventually culminating in a bloody war. As a result of the fighting, which has now been going on for more than three years,

many changes have taken place in the everyday life of Ukraine's population, and these have also been reflected in language use. New expressions spread overnight in common speech, while previously Russian-language institutional names were replaced with Ukrainian ones. Due to social, political, educational and economic changes, the vocabulary of Transcarpathian Hungarians has been enriched with dozens of new Slavic loanwords that had not been observed before, or existing loanwords have undergone semantic expansion as a consequence of the wartime context. The Termini Online Hungarian Dictionary and Database is an effective tool for examining cross-border Hungarian language variants. In the present study, the Slavic loanwords recorded in the Termini Dictionary that are directly related to the Russo–Ukrainian war are presented and organised both chronologically and semantically. This analysis highlights how the vocabulary of the Hungarian minority living in Transcarpathia has changed as a result of Ukraine's political and social situation and how the role of the Ukrainian language is increasing as the primary source of Slavic loanwords in the Transcarpathian variety of Hungarian.

Keywords: Transcarpathian Hungarians, minority language use, Russo–Ukrainian war, Slavic loanwords, Termini Online Hungarian Dictionary and Database.

CSERNICSKÓ ISTVÁN – VÁRADI KRISZTIÁN
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Egyetem
Pannon Egyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Zúzmaráz ~ zúzmara^{*}

1. A probléma. *Zúzmaráz ~ zúzmara* szavunk legalább részbeni szláv eredetét tulajdonképpen elfogadják modern etimológiai szótáraink. Így tekint rá a SzófSz. (1941: 345): „a[z összetétel] második [tagja, a *-maráz*] valamely szláv nyelvből”. A TESz. (3: 1205) a *zúzmara* szócikkben kijelenti, hogy „szláv származtatása nem fogadható el”, a *maráz*-ban (2: 842) pedig azt közli, hogy az „déli szláv vagy szlovák eredetű”; ugyanígy tesz az EWUng. is a *zúzmaráz* (1670) és a *maráz* (936) szócikkeiben. Az ÚESz. a *zúzmaráz*-t és a *zúzmará*-t két szócikkben tárgyalva igen hasonlóan fogalmaz. KNIEZSA ISTVÁN viszont nem veszi fel se a *zúzmaráz*, se a *zúzmara* szavakat önálló címszóként, hanem a *maráz*-ban (1955: 329) tér ki e szavakra is. Véleménye szerint a *maráz* – amely ma már csak a *zúz*-zal való összetételben létezik – az ősszláv **morzъ* ’jég, fagy’ szóra megy vissza (vö. ÉSSJa. 20: 10–14 és DERKSEN 2008: 326 is).

Abban mind az öt szótár egyetért, hogy a *zúzmaráz ~ zúzmara* összetett szó, valamint abban is, hogy a *zúz*- ’dér’ jelentésű előtag ismeretlen eredetű, és ennek etimológiájára egyik munka sem tesz javaslatot.

A *zúzmaráz ~ zúzmara* összetett szó volta nem új elképzelés a magyar nyelvészeti gondolkodásban, a 18. század végi, 19. század eleji előfutárok közül többen is hasonlóan vélekedtek (PÁZMÁNDY 1786: 191; DebrGr. 1795: 350; BEREGSZÁSZI 1796: 149; GYARMATHI 1799: 318, 350 és 356, 362; SÁNDOR 1808: 171; ROŽNAY 1815: 135; GYARMATHI 1816: 93, LESCHKA 1825: 271). Modern etimológiai szótárainkat megelőzően 20. századi nyelvészeink közül ugyanezt az álláspontot képviselte HORGER ANTAL (1924: 184) is.

2. A történeti adatok lexémák szerint. A *zúzmaráz ~ zúzmara* etimológiáját vizsgálva nem hagyható figyelmen kívül az *uz maráz ~ uzmaráz*, a *zúz* és a *maráz* szavak, ezért a továbbiakban mindegyik szót bevonom a kutatásba.¹

^{*} Köszönöm a cikk anonim lektorának és Gerstner Károlynak, továbbá Laczházi Arának az értékes megjegyzéseit és kiegészítéseit.

¹ Részletesen lásd az 1. számú táblázatot. A történeti adatokat kigyűjtöttem a következő szótárakból: SzófSz., TESz., EWUng., ÚESz., Gl., NySz., CzF. és KNIEZSA (1955). Minden adatot ellenőriztem, és ahol szükséges volt, a szótárak téves szedését javítottam a rendelkezésre álló eredeti nyelvemlékek alapján, ezeket felkiáltójellel (!) jelöltem. Ahol valamelyik szótár későbbi kiadásból idéz adatot, ott megkerestem azt a kiadást, amelyikben először fordul elő a keresett szó, ezeket a # jelöli. Ahol további szavakra bukkantam már idézett művekben, azokat + jellel felvettem. Csúpan egyetlen forráscsoportból, a nyomtatott Biblia- és zoltárfordításokból gyarapítottam az adatokat, ezek előtt ° áll. Így vizsgálatom tárgya a táblázatban szereplő 38 nyelvemlék összesen 56 szava. Mivel a legtöbb esetben a szótárakban lévő hivatkozások helyesek és elegendőek, azok rövidítéseit megtartottam, feloldásukat lásd az idézett szótárakban. A bibliográfiában csak a) a szótárakban nem idézett nyelvemlékek, b) az idézett nyelvemlékek másik, általam használt kiadásai, és c) a nehezen azonosítható művek szerepelnek.

2.1. Maráz. Történeti és etimológiai szótáraink szerint a nyelvemlékekben a legkevesebb adat a *maráz* szóra van: csak a Jordánszky-kódexben (16. század eleje) és VERSEGHY FERENCnél (1805) fordul elő.²

2.2. Zúz. A *zúz* adatoltsága is elég sporadikus: az Érdy-kódex (1526 körül) után csak Orczy Lőrinc (1787 és 1789) és Gvadányi József (1793) költeményeiben szerepel.

2.3. Uzmaráz. Az öt lexéma közül az *vz maraz* a legkorábban (1405 körül) lejegyzett. A 16. század utolsó harmadából még további négy nyelvemlékben van adatolva: két kalendáriumban, egy kéziratot szótárban és egy bibliafordításban, viszont a 16. század végétől kezdve nincsenek – vagy még nem kerültek elő – további adatok.

2.4. Zúzmaráz. A *zúzmaráz* szerepel Biblia- és zsolnárfordításokban, szótárakban, kalendáriumokban, szépirodalmi művekben és tankönyvben; adatoltsága a 15. század végén kezdődik és folyamatos a 19. század elejéig.

2.5. Zúzmara. A *zúzmara* legkorábbi adata 1628-as, a következő 1742-es, majd a 18–19. század fordulójától elkezd ki szorítani a *zuzmaráz* alakot; a 19. század első harmadától kezdve kizárólagossá válik a *zúzmara* a köznyelvben.

3. A történeti adatok időrendje

3.1. A 15. századi adatok. A legkorábbi adat az 1405 körülre datált Schlägli Szójegyzékben olvasható: *vz maraz*, a latin *pruina* 'dér, zúzmara' fordításaként. Még egy adat van ebből a századból: a Festetics-kódex (1493 körül) *zuzmarazok* szava.

3.2. A 16. századi adatok. Ebből a századból már jóval több adat áll rendelkezésre. A legkorábbi az Apor-kódex 180. lapján szereplő *zuzmarazok*, a harmadik kéz írása, ami KOROMPAY et al. (2014: 27) szerint a 16. század elejére datálható. A század egyetlen *maraz* 'fagy' adata a Jordánszky-kódexben (1516–1519), a század két *zuz* adata az Érdy-kódexben (1526 körül) olvasható. A *zuzmaraz* ~ *zuz maraz* négy nyelvemlékben van adatolva: MURMELLIUS 1533-as szótárában és Benczédi 1548-as zsolnárfordításában is *zuzmaras*, CALPINUS 1585-ös szótárában *zuz maraz*, SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS 1590-es szótárában pedig *zuzmaraz*. A század utolsó harmadából vannak adatok az *uzmaraz*-ra: *vzmaros*³ az 1573-as Krakkói Kalendáriumban, *uz maraz* az 1577-es Kolozsvári Glosszákból és *vzmaraffzós* az 1592-es Kolozsvári Csízióban. Jelen tanulmány szempontjából a legérdekesebb 16. századi nyelvemlék Károli Gáspár Vizsolyi Bibliája, amelyben az *vz maráz* és a *zuzmaráz* is szerepel.

3.3. A 17. századi adatok. A 17. század a leggazdagabb adatokban, viszont nincs se *maráz*, se *zúz*, se *uzmaráz* ebből az időszakból. *Zuzmaraz* formában csak két nyelvemlékben adatolt: SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1604-es szótárának latin–magyar részében és az 1621-es Nagyszombati Kalendáriumban. A *zuzmaráz* alak válik uralkodóvá ebben a században: így szerepel SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1604-es szótárának magyar–latin részében és az általa kiadott Bibliában (1608, háromszor), Prágai András művében (1628), Comenius Januájában (1643), Beniczky Péter verseiben (1670, kétszer), Tótfalusi Kis Miklós Bibliájában és zsolnárfordításában (1685 és 1686) és Illyés András prédikációjában (1696, kétszer).

² A 13. századtól adatolt *Maráz* tulajdonnév (OkI Sz. 616) nem tárgya e kutatásnak.

³ HADROVICS (1992: 121) megállapítja, miszerint a *zúzmaráz* esetében nem tudunk igei használatot kimutatni, az eddig rendelkezésre álló adatok tükrében továbbra is igaz. Ez az *uzmaros* azonban utalhat arra, hogy az *uzmaráz*-t -áz végű igének felfogva ebből az *uzmar* főnevet, e főnévből pedig az -os végű *uzmaros* melléknevet képezték.

A hosszú *ú*-val írt *zúzmaráz* mindössze három szövegben adatható: az 1613-as Nagyszombati Kalendáriumban, a Káldi Bibliában (1626, háromszor *zúzmaráz* és egyszer *zúz-maráz*) és Pósházi János hitvitázó pamfletjében (1668). A *zuzmara* alak első adata ebben a században bukkan fel: Prágai András művében (1628), a már említett *zuzmaráz* mellett.

3.4. A 18. századi adatok. Ebből századból nincs *maráz* és *uzmaráz* adat, viszont a század végén adatolt a *zúz* 'fagy' jelentésben Orczy Lőrinc három (1787 és 1789, kétszer és egyszer) és Gvadányi József egy (1793) költeményében. Továbbra is többségben vannak a *zuzmaráz* adatok: PÁPAI PÁRIZ FERENC szótárában (1708, kétszer), Orczy Lőrinc egy versében (1789), a bécsi Magyar Hírmondóban (1792) *zuzmoráz*; de megjelenik a *zúzmaráz* is: Csúzy Zsigmondnál (1723, *zúzmaráfz* és *zúzmoráz*) és BARÓTI SZABÓ DÁVIDnál (1784). Nagyjából a század közepétől kezdve jelennek meg a *zuzmara* ~ *zúzmara* alakok: *zuzmora* JAMBRESSICHnél (1742), illetve *zúzmara* és *zúzmarás* Gvadányi Józsefnél (1793, a *zúz* mellett) és *zúzmora* Peretsényi Nagy Lászlónál (1800).

3.5. A 19. századi adatok. Ebben a században csak egy *maráz* és egy *zúzmaráz* adat van: mindkettő VERSEGHY FERENCnek ugyanabban a művében (1805). Két adat van *zúzmarára*: SÁNDOR ISTVÁN szótárában (1808, a melléknév *zúzmarás* mellett) és Peretsényi Nagy László versfordításában (1818); és egy *zuzmarára*-ra a Magyar–német zsebszótárban (1838).

4. A történeti adatok tendenciái

4.1. Egy szó vagy kettő? Története során csupán négyszer jegyezték le két szóban a (*z*)*uz maraz*-t: a legelső alkalommal, az 1405 körüli kéziratos Schlägli Szójegyzékben, és háromszor a 16. század utolsó harmadában – 1577: Kolozsvári Glosszák (kéziratos), 1585: CALEPINUS szótára (nyomtatott), 1590: Károli Biblia (nyomtatott); és csupán egyszer kötőjellel: Káldi 1626-os nyomtatott Bibliájában. Az adatok többsége tehát arra utal, hogy ezt inkább tőszónak fogták fel, és a *zúz*- + *-maráz* összetételeként való elemzése későbbi beleértésnek tűnik.

4.2. Ékezetek

4.2.1. Kéziratos nyelvemlékek. A hat kéziratos nyelvemlékben szereplő *vz maraz* (kétszer: SchlSzj. és K₂⁴), *zwzmarazok* (kétszer: FestK. és AporK.), *maraz* (JordK.) és *zwz* (kétszer: ÉrdyK.) szavak ékezet és mellékjelek nélkül vannak írva, így egyik esetben sem dönthető el teljes biztonsággal, hogy a *v*, *w* és *a* betűk /u/ vagy /u:/, illetve /a/ vagy /a:/ hangot jelölnek-e, lásd KNIEZSA (1952: 162–163, ill. 92–93 (SchlSzj.), 109 (FestK.), 124 (az AporK. harmadik keze), 134 (JordK.), 138 (ÉrdyK.)).

4.2.2. Nyomtatott nyelvemlékek

4.2.2.1. Ékezetek nélkül. A nyomtatott nyelvemlékekben a 16. század utolsó évtizedéig csak ékezet nélkül szerepelnek a (*z*)*uzmaraz* szavak. Az első ékezetes adat felbukkanása (1590) után csupán négy ilyen adat van: SZIKSZAI (1590), Kolozsvári Csízio (1592), SZENCZI Dict. LU. (1604), Nagyszombati Kalendárium (1621).

4.2.2.2. (Z)uzmaráz és maráz. Az első hosszúságot jelölő adat a Károli Bibliában (1590) lévő *vz marázt* és *zuzmarázoc* szavai, ezt követően az összes többi *z'ú'zmaráz* szó következetesen *-á-* betűvel van szedve, ahogy az egyetlen, 1805-ös *maráz* adat is (*uzmaraz*-ra a 16. század végétől nincs adat). Története során a legtöbb adatoltsággal rendelkező írásforma, 18 előfordulással, a *zuzmaráz*; ez szintén arra utalhat, hogy későbbi beleértés a *zúz*- „előtag”.

⁴ A Kolozsvári Glosszákknak nincs hasonmás kiadása.

4.2.2.3. Zúzmaráz és zúz. *Zúzmaráz*-ként elsőként az 1613-as Nagyszombati Kalendáriumban adatolt, utána a Káldi Bibliában (1626) négyszer, ez utóbbi az előfordulásoknak majdnem a fele.⁵ Ezt követően már csak ötször fordul elő: Pósa-házi Jánosnál (1668), Csúzy Zsigmondnál (1723, *zúzmaráfz* és *zúzmoráz*), BARÓTI SZABÓ DÁVIDNál (1784) és VERSEGHY FERENCnél (1805). A nyomtatott nyelvemlékek négy *zúz* adata (Orczy 1787 és 1789, háromszor és Gvadányi 1793, egyszer) mind *-ú*-val van szedve.

4.2.2.4. Zuzmara. A *zuzmara* írásmód egyszer-egyszer szerepel Prágai Andrásnál (1628: 841), JAMBRESSICH 1742-es szótárában (itt *zuzmora*) és az 1838-as Magyar–német zsebszótárban.

4.2.2.5. Zúzmara. A jelenleg érvényes helyesírási szabályzat szerinti normatív írásforma, a *zúzmara* jelenik meg legutoljára: Gvadányi József 1793-ban kiadott versében (kétszer), majd 1800-ban és 1818-ban Peretsényinél (előbbiben *zúzmora*, utóbbiban *zuzmera*) végül SÁNDOR ISTVÁN 1808-as szótárában.

Összegezve a nyomtatott nyelvemlékek adatait: az *uz mar'á'z* ~ *zuz maraz* ~ *zuzmar'á'z* és *zuzmara* szavakra összesen 29, a *zúz maráz* ~ *zúzmaráz* és *zúzmara* szavakra 15, a *zúz*-ra négy, a *marúz*-ra egy adat van.

5. Nyelvjárási adatok⁶

5.1. Maráz. E szónak nincs nyelvjárási adatoltsága a Tsz., az MTsz., az MNyA., az ÚMTsz., a CsángA., az RMNyA., az MMTnySz. és az NMTsz. szerint sem. Ellenőriztem továbbá a *maroz*, *moroz*, *mráz* és *mroz* szavakat is, de nem bukkantam adatra.

5.2. Zúz. Régebbi szótáraink közül csak az MTsz. (1059, 1060) közli a *zúz* „ködlepés” és a *zúzos* „zúzmarás” szavakat: előbbi csallóközi, utóbbi hegyaljai és egri tájszó. Újabb tájszótáraink és -atlaszaink már több tájegységről dokumentálják e szót és annak többféle ejtismódját. A mai magyar államhatáron belül a Dunától északkeletre és keletre szinte mindenhol használják, kivéve a Nyírséget, Szatmárt és a Viharsarkot. A Palócföldön, Tokajhegyalján, a Bodroghözben, a Hajdúságban, a Hortobágyon és a Tápíómentén csak ez az egy szó használatos a zúzmara megnevezésére. A mai államhatáron túl csak a szlovákiai területeken használt szó a *zúz*, de szinte mindenhol más szavakkal együtt; és van még néhány elszórt adat a mai Burgenlandban, a Dunántúlon és a Partiumban (vö. MNyA. 604. térkép, ÚMTsz. 5: 808, RMNyA. 3002. térkép, NMTsz. 992).

5.3. Uzmara. E szó legkorábbi, 1876-os nyelvjárási adata SÁNDOR JÁNOS udvarhelyszéki tájszógyűjtéséből származik: *úzmara* (MTsz. 1059), továbbá a CsángSz. (1936: 162) is hasonlóan, *uzmorǎ*-ként közli. A CsángA. 482. térképe alapján tíz faluban csak az *uzmará*-t, 14 faluban az *uzmará*-t és a román *promoroacă* 'zúzmara'-ból képzett szavak valamelyikét párhuzamosan használják. Az MMTnySz. (443) szintén csak az *uzmara* főnevet közli, valamint az *uzmarás* melléknevet és az *uzmarásodik* igét. Az RMNyA. 3002. térképének 136 kutatópontja közül 35 helyszínen rögzítették az *uzmará*-t, ebből 33-ban csak ezt a szót használják, ezek többségükben a székely és moldvai régiók egyes nyelvjáráscsoportjai. A többi szomszédos országba átnyúló magyar nyelvterületen tájszótáraink

⁵ A legkorábbi Bibliák alapján úgy tűnhet, mintha felekezeti különbség lenne a *zuzmaráz* (Károlí, Szenczi, Tótfalusi Bibliák) ~ *zúzmaráz* (Káldi Biblia) írásforma mögött, de egyrészt protestáns és katolikus szerzők is használják mind a két alakot, másrészt nagyon kevés az adat ahhoz, hogy ezt ki lehessen jelteni.

⁶ Az egyes szavak eltérő ejtismódját nem részletezem, azokat lásd az idézett művekben.

és -atlaszaink szerint nem adatolható az *uzmara*. A mai magyar államhatáron belül mindössze 3 településen adatolt (F-13: Kakasd, Tolna m., F-16: Szárász és F-17: Hidas, Baranya m.), ezek azonban a Bukovinából a Dunántúlra áttelepült székelyektől és csángóktól gyűjtött adatok (MNYA. 604. térkép).

5.4. Zúzmaráz. Ez a szó két tájszótárban szerepel: a Tsz. (393) megjegyzi, hogy „nem zuzmaráz”, hanem *zuzmora* a tájszó (vö. Tsz. 164). Az ÚMTsz. (5: 809) egyetlen adatot közöl, Hódmezővásárhelyről, egy 19. század végi kéziratos tájszógyűjtemény alapján.

5.5. Zúzmará. Szinte a teljes magyar nyelvterületen használt szó, kivéve a fent említett régiókat, ahol a *zúz*, illetve az *uzmara* szavakat rögzítik tájszótáraink és -atlaszaink (vö. Tsz. 393; MTsz. 1059; MNYA. 604. térkép; ÚMTsz. 5: 809; RMNYA. 3002. térkép).

6. A lexémák egymáshoz való viszonya. A legvilágosabb a *zúzmaráz* és a *zúzmará* közötti viszony: az egyes szám harmadik személyű igeragnak érzett -z szövéget a nyelvérzék lehagyta, így alakult ki a *zúzmará*, amely alakilag jobban belesimul a magyar főnévrendszerbe, vö. SIMONYI (1903: 529–530), és így a TESz.-ben (3: 1205), az EWUng.-ban (1670) és az ÚESz.-ben is.

Ha a *zúzmaráz* valóban a *zúz* 'dér' és a *maráz* 'jég, fagy' összetétele lenne, akkor azt várhatnánk, hogy mind a két szónak bővebb adatoltsága lenne. Ezzel szemben a *maráz*-nak alig van történeti adata, a tájnyelvi adatok teljesen hiányoznak, ez pedig arra utal, hogy a régiségben ez nem volt összmagyar szó, továbbá a mai magyar köznyelvben sem használatos (sem az ÉrtSz., sem az ÉKsz.² nem közli). Annak ellenére, hogy KNEIÉZA (1955: 329), a TESz. (2: 842), az EWUng. (936) és az ÚESz. is önálló szócikket szentel a *maráz*-nak, ez szinte egy fantom szó. Habár a *zúz* szó történeti adatoltsága szintén csekély, tájnyelvi adatok a magyar nyelvterület igen nagy részéről bőségesen vannak.

A TESz. szerint az elsődleges a *zúzmaráz*, ennek a változata az *uzmaráz*, ahogy más nyelvjárási szavak is mutatnak *z ~ sz ~ zs ~ Ø* váltakozást. Ha ez valóban így lenne, akkor az *uzmaráz* esetében hosszabb történeti, valamint nagyobb területről származó és változatosabb nyelvjárási adatoltságot várhatnánk: *szuszmaráz* adat nincs, *szuszmarás* pedig csak egy, az MTsz.-ben (1059), de a SzegSz. már nem jegyzi.

7. A javasolt etimológia. A nyelvemlékek adatai alapján az tűnik valószínűbbnek, hogy inkább az *uzmaráz* lehetett a szócsalád alapja. Ez a legkorábbi, 1405 körül lejegyzett *v3 maraz* ráadásul éppen abban a Schlägli Szójegyzékben szerepel (SZAMOTA 1894: 14, No. 104 és 1 recto), amely egyrészt több olyan szláv eredetű magyar szót őriz, amelyek mára már kikoptak a köznyelvi szókincsből. Ilyenek például a *belendes* 'parázna' < **blędb* (SZAMOTA 1894: 86, No. 2026 és 7 verso; illetve ÉSSJa. 2: 114–115; KNEIÉZA 1955: 87; ÚESz., vö. ZOLTÁN 2024a), az *igrech* 'igric, énekmondó' < **igrъcb* (SZAMOTA 1894: 85, No. 2003 és 7 verso; illetve ÉSSJa. 8: 212–213; KNEIÉZA 1955: 221–222; ÚESz.), a *vg zel* (*jug szél*) 'déli szél' < **jugъ* / **jugo* / **juga* (SZAMOTA 1894: 14, No. 95 és 1 recto; illetve ÉSSJa. 8: 192–193; KNEIÉZA 1955: 234; ÚESz.), a *saranch* (*szerencs*) 'rabló' < **sręsti* (SZAMOTA 1894: 33, No. 657 és 3 recto; illetve ESJS. 566–567; KNEIÉZA 1955: 502; vö. ZOLTÁN 2017: 206–210), a *zeztra* (*szesztra*) 'apáca' < **sestra* (SZAMOTA 1894: 27, No. 504 és 2 verso; illetve ESJS. 800–801; KNEIÉZA 1955: 502; ÚESz.) és a *zaponá* 'függöny' < **za-pona* < **peŋi* (SZAMOTA 1894: 52, No. 1142 és 4 verso; illetve ESJS. 588–589; KNEIÉZA 1955: 567) (vö. SZAMOTA 1894: 6).

Másrészt a SchlSzj. a rég(ebb)i nyelvállapotot tükrözve olyan írásmóddal rögzít több szót, amelyek a mai helyesírásnál plasztikusabban mutatják azok etimológiáját. Ilyen például a (tollhibás) *zato* 'zászló' és a *zato tarto* 'zászlótartó' szavak (SZAMOTA 1894: 31, No. 628 és 2 verso, SZAMOTA 1894: 32, No. 629 és 2 verso), mindkettő egyértelműen mutatja az eredeti szláv etimológiát: **za-* 'mögé, mögött, -ért' + **staviti* 'áll(it)' (KNIEZSA 1955: 569–570). A latin *carcer* 'fogház, börtön' szó fordításaként szereplő *temelch* (SZAMOTA 1894: 47, No. 1042 és 4 recto) valószínűleg betűtvevésztés a *temlech* 'tömlőc' helyett, mindenesetre ez a magyar írásmód pontosabban adja vissza az alapjául szolgáló szláv **temnica* < **тъмъница* hangértékét (KNIEZSA 1955: 531–532). Az *alch* 'ács' és *kohnia* 'konyha' szavak szintén régies, más nyelvemlékek által is őrzött alakok (SZAMOTA 1894: 59, No. 1311 és 5 recto, illetve SZAMOTA 1894: 81, No. 1897 és 7 recto).

Tehát ha a *zúzmaráz* ~ *zúzmará* etimológiáját keressük, akkor ennek az *uzmaráz*-nak az etimológiáját kellene megtalálni, nem pedig *zúz* + *maráz*-ét; ezt követően pedig magyarázatot talál a többi lexémára.

7.1. A lehetséges szláv etimon. A szláv nyelvek mindhárom ágában vannak olyan szavak, amelyek a magyar *uzmaráz* forrásául szolgálhattak, és ezek történetileg is adatoltak. Ilyenek például a mai szlovák *zmrazit'* 'meg-, lefagy(aszt)' (KSSJ.), illetve a *zmrznutý, zmrzly* '(meg)fagyott' (1629, HSSJ.); a mai cseh *zmraziti* 'meg-, lefagy(aszt)' (SSJČ.), illetve a *zmraziti* 'megfagy' (15. század vége előtt, MSS.); a mai lengyel *zmrozić* 'meg-, lefagy(aszt)' (WSJP.), illetve a *zmarznąć* 'meg-, befagy(aszt)' (15. század vége, SStp. 11: 426); a mai bolgár *узмръзвам* 'meg-, befagy' (RnBE.) és *узмразж* 'meg-, ki-, át-, halálra fagy' (GEROV 2: 236), illetve az *узмръзна* 'halálra fagyott' (17. század, D'OMINA 2012: 346); a mai szlovén *zmrzniti* 'meg-, lefagy(aszt)' (SSKJ.), illetve a régebbi *zmersném, -neti* 'meg-, lefagy(aszt)' (POHLIN 1781: 279); továbbá a mai orosz beszélt nyelvi *узморозитъ* 'vkit a hidegben vártni, hagyni átfázni' (BASRJJa. 7: 151), illetve a korábbi *узморозити* 'megfagy' (1615, SRJa. 11–17 vv. 6: 181).

Ezek az igék egy ősszláv **jbz-* 'ki-' igekötő + **-mъrznoti* 'fagy(aszt)' igére mennek vissza (ÉSSJa. 9: 6–8 és 21: 163–165, a **jbz-*-ről lásd még PÉTER 1966 is), ebből az igéből pedig minden nehézség nélkül képezhető az ősszláv **jbzmorzъ* tkp. 'kifagyás', vagyis a növényekre kiült fagyott pára, azaz 'dér, zúzmará'. A **jbz-* igekötős igék és ezekből deverbális főnevek képzése igen produktív szóképzési módja az ősszlávnak: az ÉSSJa. 9. kötete (8–105) több tucat ilyen szót sorol fel. Nemcsak az ige, de a főnév is megvan néhány szláv nyelvben: a szlovák *zmrazok* 'fagyott göröngy' (HSSJ.), a cseh *zmrazek* 'ua.' (JUNGMANN 1839: 719), a szlovén régi *zmerslôta* 'fagy(ás), jég' (POHLIN 1781: 279), az orosz köznyelvi és nyelvjárási *узморозъ* 'dér, zúzmará' (BASRJJa. 7: 152 és SRNG. 12: 149; vö. MUNKÁCSI 1884: 366),⁷ vö. még (más prefixummal): a lengyel *zamrôz* 'dér, zúzmará' (1268-tól, SStp. 11: 131).

7.1.1. Uzmaráz. Hangtani okokból a **jbz-* reflexe a déli szláv nyelvekben *iz-*, a nyugatiakban *z-*, *ze-*, vagy *zo-*, a keletiekben pedig *iz-* vagy *z-*. Ugyanez a szó meglehetősen a pannóniai szlávban is – amely az ősszláv nyelvnek egy olyan átmeneti dialektusa volt,

⁷ Az *узморозъ* szóképzési párhuzama az orosz pszkovi nyelvjárásában az *узморок* 'kőd', ami szintén a **jbz-* > *uz-* 'ki-' igekötő és a **mъrknoti* > **morkъ* > *морок* 'szürkület, az az időszak, amikor még / már éppen csak van valamennyi fény' (ÉSSJa. 21: 133–135) összetétele (GALINOVA–TRESKOVA 2019: 86).

amely a mai déli és nyugati szláv nyelvek jellegzetességeit egyaránt magán hordozta (CHELIMSKIJ 1988) – **izmarzъ* alakban, ebből pedig hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre a magyar *uzmaráz*. Ez a hangrendi változás is azt bizonyítja – a korai, 15. század eleji első előfordulás mellett –, hogy az *uzmaráz* legkésőbb az ómagyar kor első felében része lett a magyar szókincsnek, amikor még a nyelv nem tolerálta a vegyes hangrendet a szótóban (vö. E. ABAFFY 2005: 348–349; GERSTNER 2018: 112).⁸ Emellett olyan nyelvjáráások örözik ezt a szót – a székely és a moldvai –, amelyeket „megkímélt” a nyelvújítás. Ez a két körülmény arra utal, hogy az elsődleges szó ez a szláv eredetű *uzmaráz* lehetett a magyar nyelvben; másrészt kielégítő magyarázatot adnak az öt fennmaradt *uzmaráz*-ra: a SchlSzj. korában csak ez a szó létezhetett és ez vált könyvnyelvi kifejezéssé, emiatt szerepel a Vizsolyi Bibliában az *vz maráz*. A további három nyelvemléknek erdélyi vonatkozása van: neve ellenére a Krakkói Kalendárium Kolozsváron, Heltai Gáspár műhelyében készült (RMNy. 1473–1600: 327, 315. tétel), a Kolozsvári Glosszák az „egyik székely nyelvjárásnak érdekes emléke s vagyonának nyilvántartója” (PÁLFI 1907: 12), a Kolozsvári Csiziót pedig „Colofuári Könyvnyomtató Gáspár” fordította németből magyarra és adta ki (Cis.: A2 és [P4], az illető kilétéről lásd RMNy. 1473–1600: 589–591, 684. tétel).

Az EWUng. és az ÚESz. magyarázata szerint a *zúzmaráz* szó eleji z-jét „a határozott névelő részeként értelmezték”, így jött létre az *úzmaráz* változat. Ez az érvelés az *uzmaráz* esetében nem biztos, hogy helytálló, mert a mássalhangzóval kezdődő szavak előtt is az névelőnek kellett állnia legkorábbi nyelvemlékeinkben, az *a* névelő használata pedig csak hosszas folyamat eredményeként szilárdult meg – a nyelvhasználat még a 16. században is ingadozott –, tehát egy hipotetikus *a zúzmaráz* > *az uzmaráz* analógia a 14. század közepe előtt nem működhetett, lásd GALLASY 1991: 462 és UŐ. 1992: 717–719.

7.1.2. Zúz. A kevés történeti, de kiterjedt nyelvjárási adatoltság arra utal, hogy a *zúz* ’zúzmará’ régóta létezhetett önálló szóként. Ezt a feltételezést erősíti az is, hogy néhány településről adatolt a *zúzorog* ~ *zuzorog* ~ *zuzoroG* ige, melynek jelentése ’didereg’ (Szilas / Brestovec, illetve Nagyölvéd / Velké Ludince és Izsap, ma Nagymegyér / Velký Meder város része, mind Szlovákia) (SZILASI PÁZMÁNY 1933: 122 és IMRE–KÁLMÁN 1954: 506).

7.1.3. Zúzmaráz > zúzmará. Ez a nyelvjárási *zúz* vegyülhetett az *uzmaráz*-zal, így jöhetett létre másodlagosan a *zuzmaráz* ~ *zúzmaráz*, vagyis jelen cikk anonim bírálójának igen találó megfogalmazásában: „a *zúzmaráz* tehát nem tautologikus összetétel *v o l t*, hanem *l e t t*.” A nyelvemlékek alapján a magyar nyelvterület nagy részén viszonylag gyorsan, a 15–16. század során, lejátszódott ez a folyamat, mert a Festetics- és Apor-kódexekben már *zuzmaraz* olvasható. A könyvnyomtatás elterjedésével a 16–17. századtól (vö. TÓTH 2006: 236–246) az irodalmi nyelvből szinte teljesen kiszorul az *uzmaráz* alak, és – amint a legkeletibb nyelvjáráások kivételével a népnyelvben is – a z-vel kezdődő alak válik uralkodóvá. Mindazonáltal a *zúz* – leszámítva az Érdy-kódexben lévő két előfordulását – megmaradt nyelvjárási szónak, ami a nyelvújítás korától kezdve kerül bele az irodalmi nyelvbe, eleinte főként az ország északkeleti részeihez köthető írók, költők –

⁸ A **jbzmorzъ*-hoz hasonló szláv deverbális főnevek közül még legalább egyet átvett a magyar nyelv, mégpedig az *izgágá*-t, amely a **jbz*- ’ki-’ igekező és a **žegti* ’ég’ igéből képzett főnév (ĚSSJa. 9: 27), de jóval későbbi, 17. századi átvétel lévén, megmaradt vegyes hangrendű szónak, nem lett belőle **uzgága* (vö. ZOLTÁN 2007: 215; KNEZSA 1955: 228; TESz. 2: 252; EWUng. 633; ÚESz.).

az idézett Orczy Lőrincen és Gvadányi Józsefen kívül például Kazinczy Ferenc (1791 [1788]: 97)⁹ – művein keresztül.

A *zuzmaráz* ~ *zúzmaráz* évszázadokig a magyar szókinsés része volt, csak a 18. század vége felé kezd egyre nagyobb teret nyerni az irodalmi nyelvben a *zúzmara*, és viszonylag hamar ki is szorítja azt.

8. Összegzés. A nyelvi adatok alapján a pannóniai szláv eredetű *uzmaráz* vegyült az ismeretlen eredetű *zúz*-zal, ennek eredményeképpen jött léte a *zúzmaráz*, ebből pedig a *zúzmara*, ami máig a köznyelvi és a nyelvjárási szókinsésnek is része. Az ősi *uzmaráz*-t viszont őrzik a székely és moldvai nyelvjárások.

1. táblázat

A *maráz*, *zúz*, *uzmaráz*, *zúzmaráz* és *zúzmara* szavak történeti adatai

<i>maráz</i>	<i>zúz</i>	<i>uzmaráz</i>	<i>zúzmaráz</i>	<i>zúzmara</i>
15. század				
		v3 <i>maraz</i> 1405 k. SchlSjz. No. 104 [1 recto]		
			<i>зwзmarazok</i> 1493 k. FestK. 33 [f. 18 recto]	
16. század				
			<i>зwзmarazok</i> 16. sz. eleje AporK. 138 [f. 180]	
<i>maraz</i> 1516–1519 JordK. 45 [f. 29 verso]				
	<i>zwz</i> 1526 k. ÉrdyK. 379b és 380b			
			<i>зuzmaras</i> ¹⁰ 1533 Murm. No. 239 [17. l.]	

⁹ Kemény a' tél, // S' a' zúzos fízél // Gyorsa fízárnyra kél; // S' félelmesen // Rettent minden. // *Az el-késödött leány*. Göntz, Ruzka, és Kalsa közt. Skorpio-hav. 8d. 1788.

¹⁰ KNEZSA (1939: 96–97) szerint MURMELLIUSban gyakori a *z* hang *s* betűvel való jelölése, erre egyik példája a *zuzmaras* 'zuzmaráz', viszont KNEZSA (1955: 329) szerint „itt *zuzmaras* hiba!”.

<i>maráz</i>	<i>zúz</i>	<i>uzmaráz</i>	<i>zúzmaráz</i>	<i>zúzmara</i>
			° <i>zuzmarafft</i> ¹¹ 1548 Benczédi: Psalm. 147: 7 [f. 154 verso]	
		<i>vzmaros</i> 1573 KKrakkó B7		
		<i>uz maraz</i> 1577 K ₂		
			<i>Zuz maraz</i> 1585 Calepinus: 869	
		<i>vz marázt</i> 1590 Károli: Biblia I. 680 verso Sirach 43: 21	° <i>Zuzmarázoc</i> ¹² 1590 Károli: Biblia II. 159 verso Dániel 3: 70	
			<i>Zuzmaraz</i> 1590 SzFabr.: 2	
		<i>vzmaraffzos</i> 1592 Cis. E2		
17. század				
			<i>Zuzmaráz</i> 1604 Szenczi: Dict. UL. [Q3] + <i>Zuzmaraz</i> 1604 Szenczi: Dict. LU. [Ff8]	

¹¹ Eü aggá az hauat mint az gápiat: es az *zuzmarafft* mint az perniel el hinti.

¹² *Zuzmarázoc* és hauac az WRat hirdellétec, ötet diczériétec és magafztallyátoc öröcké.

<i>maráz</i>	<i>zúz</i>	<i>uzmaráz</i>	<i>zúzmaráz</i>	<i>zúzmara</i>
			! <i>zuzmarázokat</i> 1608 Szenczi: Biblia V. 66 147. soltar: 8 ° <i>Zuzmarázoc</i> ¹³ uo., III. 34 Mas toldalec Danielhez: 70 ° <i>zuzmaráz</i> ¹⁴ uo., III. 179 Sirach 43: 21	
			<i>zúzmaráz</i> 1613 KNagysz. E2	
			<i>zuzmarazos</i> 1621 KNagysz. I	
			<i>zúzmaráz</i> 1626 Káldi: Biblia 531 Zsolt. 77: 47 ° <i>zúzmaráz</i> ¹⁵ uo., 552 Zsolt. 118: 83 ° <i>zúz-maráz</i> ¹⁶ uo., 644 Sirak 43: 21 ° <i>zúzmaráz</i> ¹⁷ uo., 808 Dániel 3: 68	
			<i>zuzmaráz</i> 1628 Prág: Serk. 755	<i>zuzmarája</i> 1628 Prág: Serk. 841

¹³ *Zuzmarázoc* és havac az Urat hirdésétec, ötet diczerjétec és az magafztallyatoc öröcké.

¹⁴ Es az *zuzmaráz* mint sót az földre leönti, melly minekutánna megfagy, olyan, mint az ő tövifs.

¹⁵ Mert olyanná löttem mint a' tömlő a' *zúzmaráz*: a' te igaságidat el nem felejtetem.

¹⁶ A' *zúz-maráz* mint a' főt kiönti a' földre : és mikor meg-fagy, léfzen mint a' bojtorjának hegyei.

¹⁷ Álgjátok harmatok és *zúzmaráz* az Urat : dichérjétec és fel-magafztallyatok ötet öröcké.

<i>maráz</i>	<i>zúz</i>	<i>uzmaráz</i>	<i>zúzmaráz</i>	<i>zúzmara</i>
			# <i>zuzmaráz</i> 1643 Com.: Jan. 9 ¹⁸	
			! <i>zúzmaráz</i> 1668 Pós.: GBot. 42	
			# <i>zuzmaráz</i> 1670 Beniczky: 93 + <i>zuzmaráz</i> ¹⁹ uo., 256	
				— ²⁰
			° <i>zuzmaráz</i> ²¹ 1685 Tótfalusi: Biblia 644 147. soltar: 16	
			° <i>zuzmarázokat</i> ²² 1686 Tótfalusi: Soltari 98 147. soltar: 8	

¹⁸ A NySz.-ban megadott „Com: Vest. 143.” hivatkozás (AMOS COMENIUS: Januae linguae Latinae Vestibulum hungarice redditum. Lőcse, 1697) nem vezet el az adathoz. COMENIUS a latin nyelv oktatásához három könyvet szerkesztett. Az első a Vestibulum, ebben „tézisfűző le annak minden fundamentomit”, rövid mondatokba foglalt ezer alapszóval (COMENIUS 1699: [A6] és BAKOS 1958: 18). A Vestibulum-nak a magyar nyelvvel bővített első ismert kiadása rögtön három nyomdából (Bártfa, Lőcse, Várad) került ki 1643-ban, ezekben nincs *zúzmaráz*. A második könyv a Janua, ebben „fel emeljük annak egész fűzőlő alkotmányát”, ez terjedelmesebb, mint a Vestibulum, szókincse bővebb, szövege enciklopédikus (COMENIUS 1699: [A6] és BAKOS 1958: 18–19). A latin–magyar Janua első kiadása szintén 1643-ban jelent meg, ebből egy váradi és egy bártfai kiadást találtam, ezekből származik a NySz.-hoz képest jóval korábbi adat.

¹⁹ Ha most mint nyár, meleggel jár, // Biztatván sok gyümölcsel, // Félve vigyázz mert *zuzmaráz* // Csap reád nagy hideggel. //

²⁰ A NySz. (3: 1296) a *zúzmara* szócikkben idézi a „hol *zuzmara*, hol aprónként hó paraholt (MonIrók XVIII. 15)” adatot. A hivatkozás alapján ez Thököly Imre 1676–1678. évi naplójából vett idézet (Monumenta Hungariae Historica. Magyar történelmi emlékek. Második osztály: írók. 18. kötet. Pest, 1866. Késmárki Tököly Imre naplója 1676–1678. évekből. Közli TORMA KÁROLY). Viszont bevezetőjében TORMA (1866: v) közli, hogy a kézirat, ami alapján ez a kiadás készült, nem az eredeti, hanem egy későbbi másolat, illetve hogy „a napló szövegét lehetőleg a mai helyesírás szerint adni ... szükségesnek tartottam” (1866: xi) – így viszont ez a *zuzmara* 17. század végi adatként értékelhetetlen.

²¹ Ki a’ gyapjúhoz hofonló havat adja, és hinti a’ *zuzmaráz*t mint a’ hamvat.

²² A’ földre szállit fejr havat, // Mint a’ fűzép fűzálankozó gyapjat, // Es a’ deres *zuzmarázokat*, // A’ földre hinti mint az hamvat. //

<i>maráz</i>	<i>zúz</i>	<i>uzmaráz</i>	<i>zúzmaráz</i>	<i>zúzmara</i>
			<i>zuzmarázok</i> (tsz.) 1696 Illy.: Préd. I. 578 + <i>zuzmaráz</i> ²³ uo.	
18. század				
			<i>Zuzmaráz</i> 1708 Pápai Pariz: HL 266 <i>Zuzmarázos</i> 1708 Pápai Páriz: LH 474	
			! <i>zúzmaráfzt</i> 1723 Csúzy: Sip. 13 + <i>zúzmorázza</i> ²⁴ uo., 62	
				! <i>Zuzmora</i> 1742 Jambressich: 805
			# <i>zúzmaráz</i> 1784 Baróti: 50 ²⁵	
	<i>zúz</i> 1787 Orczy: KöltH. 200 + <i>zúz</i> ²⁶ uo., 21			
	<i>Zúz</i> 1789 Orczy: KöltSz. 185		+ <i>zuzmaráz</i> ²⁷ 1789 Orczy: KöltSz. 231	

²³ Azonba a' jégeflő, *zuzmaráz*, kődők, és minden ellenkező dolgok Iftentől igazgattanak, ...

²⁴ ...s-majd mindeneket temerdek hóval fõrgeteggel, és alkalmatlan *zúzmorázsal* paláftol-bé....

²⁵ A Kisded szó-tár első kiadásában a *lom* szó magyarázataként szerepel a 'fagyos *zúzmaráz* a' fa-ágainn'.

²⁶ 'S kit bé fedett volt tél *zúz* fehérségével, // Ezer lzin virágot támaft ki kelettel. //

²⁷ El lepik Gróóknak *zuzmaráz* hegyeit, // Vifzik Zoroafter' tündér elfzkozeit, //

<i>maráz</i>	<i>zúz</i>	<i>uzmaráz</i>	<i>zúzmaráz</i>	<i>zúzmara</i>
			<i>zuzmoráza</i> 1792 M. Hirmondó 1: 555	
	# <i>zúztúl</i> 1793 Gvad.: 506			+ <i>zúzmara</i> ²⁸ 1793 Gvad.: 232 + <i>Zúzmarás</i> ²⁹ uo., 124
				<i>zúzmora</i> 1800 Peretsenyi: 165
19. század				
<i>maráz</i> 1805 Verseggy: 143			+ <i>zúzmaráz</i> 1805 Verseggy: 143	
				<i>Zúzmara</i> 1808 Sl.: 502
				<i>Zúzmera</i> 1818 Peretsenyi: 17
			— ³⁰	
				<i>Zuzmara</i> 1838 Tzs.: 785

Kulcsszók: etimológia, jövevénytárszó, szláv nyelvek, pannóniai szláv nyelv, szláv–magyar nyelvi kapcsolatok.

Hivatkozott irodalom

Apor-kódex = <https://mek.oszk.hu/16300/16329/html/index.htm> (2025. 02. 20.)

E. ABÁFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS–PUSZTAY szerk. 2003. 301–351.

BAKOS JÓZSEF 1958. Comenius és a nyelvi nevelés néhány kérdése (Az Orbis Pictus megjelenésének 300. évfordulójára). *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis* 4: 5–33.

²⁸ A' *zúzmara* fáknek gallyát földig húzta // A' nagy hó görékat, Zanóztot le-zúzta, //

²⁹ A' föld zöldfégébül immár ki-vetkezett, // Mivel a' *Zúzmarás* tél bé-következett. //

³⁰ A TESz. (3: 1205) 1832-es évszámmal és KRESZNERICSre hivatkozva közli a *Zuzmarász* adatot. KRESZNERICS (1832: 344) valóban közöl *zuzmarász* címszót, két szöveghelyet megadva. Az első, Prág: Serk. 755, téves, mert ott valójában a *zúzmaráz* szó szerepel. A második Csúzy Zsigmond 1723-as Zengedező sip-szo című műve, amelyben a ! *zúzmarász* olvasható. Ez tehát nem 19., hanem 18. századi adat, így azok között szerepel a táblázatban.

- BARÓTI = ERDÉLYI BARÓTI SZABÓ DÁVID, *Kisded szó-tár; mely A' ritkább Magyar fjókat az A. B. C. rendi szerént emlékeztető verfekbenn elő-adja*. Landerer Mihály betűivel, Kassán, 1784.
- BASRJJa. = ГЕРД, АЛЕКСАНДР СЕРГЕЕВИЧ глав. ред. *Большой академический словарь русского языка* 1–. Наука, Москва–Санкт-Петербург, 2004–.
- Benczédi = *Soltar könü Szekele Estuantul magiar nielre forditatott. Touabba ez Soltar vtan szido szolasnac mogia es nehez heliecnec röuideden valo magiarazatia psalmosonkent köuetkezie. Tablaia is vagion, ki eleuszer az psalmosoknac rendet deakul meg mutatia. Masodtsor abece szerint valo magiarul irt helet mutatia meg*. Krackoba 1548 Ieronymos Viotor felesighe hazanal Strikouia beli Lazar. [= RMK I. 19]
- Beniczky = *Magyar rithmusok avagy versek, Mellyeket irt Nemzetes BENEYCZKI [!] PETER Szentelt Vitéz. Első Réfze szép Isteni dicséreteket, és pœnitentia tartáfra indító énekeket foglal magában. Második közönséges Magyar példa befzédeket szép oktatással*. Nyomtatta Verese gyházi Szentyel Mihály, Colosvarat, 1670. [= RMK I. 1099]
- BEREGSZÁSZI PÁL 1796. *Ueber die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen...* Gedruckt bei Breitkopf und Härtel, Leipzig.
- CHELIMSKIJ 1988 = ХЕЛИМСКИЙ, ЕВГЕНИЙ АРНОЛЬДОВИЧ 1988. Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. In: ТОЛСТОЙ, Н. И. отв. ред., *Славянское языкознание. X Международный съезд славистов. София, сентябрь 1988 г. Доклады советской делегации*. Наука, Москва. 347–368.
- Cis. = *Cisio Magyar nyeluen, és az égh iarasánac és czillagoknac külömb külömb természetinec follyasából valo Practica...* Colosvarat, 1592. [= RMK I. 256]
- Com.: Jan. = JOHN AMOS COMENII, *Janua Linguae Latinae reserata aurea. Sive Seminarium Linguae Latinae & Scientiarum omnium*. Apud Abrahamum Szenci, Varadini, 1643. [= RMK I. 748] + Typis Jacobi Klósz, Barthphæ, An. C. 1643. [= RMK I. 735a]
- COMENIUS 1699 = [COMENIUS, JOHANNES], *Eruditionis scholasticæ pars prima, Vestibulum, rerum et lingvarum Fundamenta exhibens. Olim In Usum Scholæ Patachinæ editum. Editio duodecima*. Typis Breverianis, Leutschoviæ, 1699. [= RMK I. 1546a]
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. [1–4.] Emich Gusztáv, [5–6.] Athenaeum, [1–5.] Pest, [6.] Budapest, 1862–1874.
- CsángA. = *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* 1–2. Szerk. GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1991.
- CsángSz. = WICHMANN, YRJÖ, *Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialektes*. Helsinki, 1936.
- DebrGr. = *Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenben egy magyar társaság*. Alberti betűivel, Bétsbenn, 1795.
- DERKSEN, RICK 2008. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series. Volume 4. Brill, Leiden–Boston.
- D'OMINA 2012 = ДЬОМИНА, ЕВГЕНИЯ ИВАНОВНА глав. ред. 2012. *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст на Тихонравовия дамаскин)*. Издателство Валентин Траянов, София.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- Érdy-kódex = <https://sermones.elte.hu/erdy> (2025. 02. 20.)
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- ESJS. = HAVLOVÁ, EVA hlav. red. 1989–2022. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* 1–21. Academia / Tribun EU, Praha / Brno.

- ÉSSJa. = ТРУБАЧЁВ, ОЛЕГ НИКОЛАЕВИЧ ред. 1974–. *Этимологический словарь славянских языков. Пра斯拉вянский лексический фонд* 1–. Наука, Москва.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- Festetics-kódex = <https://nyelvemlekek.oszk.hu/sites/nyelvemlekek.oszk.hu/files/festetics.pdf> (2025. 02. 20.)
- GALINOVA–TRESKOVA 2019 = ГАЛИНОВА, НАТАЛЬЯ ВЛАДИМИРОВНА – ТРЕСКОВА, ВАЛЕРИЯ С. 2019. К изучению семантической структуры гнезда **mork-* в русских говорах. In: БЕРЕЗОВИЧ, ЕЛЕНА ЛЬВОВНА отв. ред., *Этнолингвистика. Ономастика. Этимология. Материалы IV Международной научной конференции Екатеринбург, 9–13 сентября 2019 г.* Издательство Уральского университета, Екатеринбург. 85–88. <https://doi.org/10.31168/7996-2700-3.30>
- GALLASY MAGDOLNA 1991. A névelő és névelő-előzmény. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 461–475.
- GALLASY MAGDOLNA 1992. A névelők. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 716–771.
- GEROV = ГЕРОВЪ, НАЙДЕНЪ 1895–1904. *Ръчникъ на българский языкъ съ тълкувание ръчи-ты на българскы и на русскы* 1–5. Дружествена печатница „Съгласие“, Пловдивъ.
- GERSTNER KÁROLY 2018. Hangtörténet. In: KISS–PUSZTAI 2018. 103–128.
- Gl. = *Régi magyar glosszárium.* Szerk. BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- Gvad. = *Rontó Pálnak egy Magyar lovas Köz-Katonának és gróf Benyovszki Móritznek életek', Földön, Tengereken álmélkodásra méltó Történettyeiknek, 's véghez vitt Dolgaiknak le-írása, a' mellyet Hazánk Dámáinak kedvéért Versebbe foglalt Gróf GVADÁNYI JÓZSEF Magyar Lovas Generális.* Weber Simon Péter költőfégevel és betűivel, Pozsonban és Komáromban, 1793.
- GYARMATHI, SAMUEL 1799. *Affinitas linguae hvngaricae cum lingvis fennicae originis grammaticae demonstrata.* Typis Joann. Christian. Dieterich, Göttingae.
- GYARMATHI, SÁMUEL 1816. *Vocabularium in quo plurima hungaricis vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit. Szótár; mellyben sok magyar szókhöz hasonló hangú, idegen nyelvbéli szokat rendbe szedett Gyarmathi Sámuel.* Zweck Bertalan betűivel, Bétsben.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HORGER ANTAL 1924. *Magyar szavak története. Közérdekű magyar szófejtések gyűjteménye.* Kókai Lajos kiadása, Budapest.
- HSSJ. = *Historický slovník slovenského jazyka.* <https://www.juls.savba.sk/hssj.html> (2025. 02. 20.)
- IMRE SAMU – KÁLMÁN BÉLA 1954. A szlovákiai nyelvátlaszgyűjtés tájszóanyaga. *Magyar Nyelv* 50: 212–221, 501–506.
- JAMBRESSICH, ANDREAS 1742. *Lexicon Latinum Interpretatione Illyrica, Germanica Et Hungarica Locuples, In Usum Potissimum Studiosae Juventutis Digestum.* Typis Academicis Societatis JESU, per Adalbertum Wilh. Wesseli, Zagrabiae.
- Jordánszky-kódex = http://bibliotheca.hu/scan/ms_ii_1/index.html (2025. 02. 20.)
- JUNGMAN, JOSEF 1835–1839. *Slovník česko-německý* 1–5. W kněžec arcibiskupské knihitiskárně, u Josefy wdowy Fetterlowé, řizenjm Wáclawa Špinky, W Praze.
- Kazinczy Ferentz (szedte) 1791. *Heliconi virágok 1791 esztendőre.* Weber Simon Péter költőfégevel, és betűivel, Pozsonyban és Komáromban.
- KISS–PUSZTAI 2005 = KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest.

- KISS–PUSZTAI 2018 = KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KNagysz. 1613 = [*Kalendárium és prognosztikon az 1613. esztendőre*]. [Typ. archiepiscopalis], [Pozsony], [1612]. [= RMK I. 442]
- KNagysz. 1621 = *Calendarium*. Mollerus Miklos által, Nagy Szombatban. [1620]. [= RMK I. 516]
- KNIEZSA ISTVÁN 1939. Adalékok a magyar z hang jelöléséhez. *Magyar Nyelv* 35: 93–102.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOROMPAY et al. = KOROMPAY KLÁRA (a kódexkiadási munkálat vezetője) – HAADER LEA – KOSCSIS RÉKA – KOROMPAY KLÁRA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF (közzéteszi). *Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt*. (Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, A. 1330.) <https://mek.oszk.hu/16300/16329/html/index.htm> (2025. 02. 20.)
- KSSJ. = *Krátky slovník slovenského jazyka*. https://www.juls.savba.sk/kssj_4.html (2025. 02. 20.)
- LESCHKA, STEPHANUS 1825. *Elenchus Vocabulorum Europaeorum cum primis Slavicorum Magyarici usus...* Typis Typographiae Regiae Univ. Hungaricae, Budae.
- MMTnySz. = *A moldvai magyar tájnyelv szótára I/1–2, II*. Szerk. PÉNTEK JÁNOS. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2016–2018.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6*. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- MSS. = *Malý staročeský slovník*. <https://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx> (2025. 02. 20.)
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár 1–2*. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1884. Adalékok a magyar szókinccs szláv elemeihez I–II. *Magyar Nyelvőr* 13: 312–315, 364–366.
- NMTsz. = *Nagy magyar tájszótár*. Főszerk. KISS GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2019.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvmélekektől a nyelvújításig 1–3*. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- OkI Sz. = *Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz / Lexicon vocabulorum Hungaricorum. In diplomatibus aliisque scriptis quae reperiri possunt vetusto*. Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN. Szótárá szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.
- PÁLFI MÁRTON 1907. Kolozsvári Glosszák. *Magyar Nyelv* 36: 12–22, 65–71, 128–133, 172–179, 226–229, 260–264, 316–320, 364–368, 415–424.
- PÁZMÁNDY, SÁMUEL 1786. *Schediasmata praelvdialia cogitationvm coniectvralivm, circa originem, sedesque antiquas, & linguam, Vhro-Magarvm popvlorvm... Pars I*. Litteris I. Michaelis Landerer, Pestini.
- PÉTER 1966 = ПЕТЕР, МИХАЙ 1966. Заметки о приставках ву и из в славянских языках (К постановке вопроса). *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 12: 345–354.
- POHLIN, MARKO 1781. *Tu malu besedishe treh jesikov. Das ift: das kleine Wörterbuch in dreyen Sprachen. Quod est: parvum dictionarium trilingue*. Gedruckt und zu haben bey Johann Friedrich Eger, Laibach.
- RMNy. 1473–1600 = BORSA GEDEON – HERVAY FERENC – HOLL BÉLA – KÄFER ISTVÁN – KELECSÉNYI ÁKOS 1971. *Régi magyarországi nyomtatványok. 1473–1600*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza 1–11*. Gyűjt. MURÁDIN LÁSZLÓ. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Magyar Nyelvtudományi Társaság, [3–11.] Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó, Budapest, 1995–2010.
- RnBE. = *Речник на българския език (онлайн)*. <https://ibl.bas.bg/rbe/> (2025. 02. 20.)

- R[OŽNAY], S[AMUEL] 1815. Slawische Wörter in der ungrischen Sprache, mit Rücksicht auf die altslawische, russische, pohlnische, böhmische, slowakische und windische Mundart. *Intelligenzblatt zur Wiener allgemeinen Literaturzeitung* April 1815 N° 16: 127–128, N° 17: 129–136.
- SÁNDOR ISTVÁN 1808. *Sokféle. Tizenkettedik darab*. Pichler Antal betüivel, Bétsben.
- SIMONYI ZSIGMOND 1903. Elvonás. Képzők és látszólagos képzők elhagyása I–II. *Magyar Nyelvőr* 32: 467–482, 529–551.
- SRJa. 11–17 vv. = БАРХУДАРОВ, СТЕПАН ГРИГОРЬЕВИЧ отв. ред. 1975–. *Словарь русского языка XI–XVII веков* 1–. Наука, Москва.
- SRNG. = ФИЛИН, ФЕДОТ ПЕТРОВИЧ сост. 1965–. *Словарь русских народных говоров* 1–. Наука, Москва–Ленинград / Санкт-Петербург.
- SSJČ. = *Slovník spisovného jazyka českého*. <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?db=ssjc> (2025. 02. 20.)
- SSKJ. = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. <https://fran.si> (2025. 02. 20.)
- SStp. = URBAŃCZYK, STANISLAW red. 1953–2002. *Słownik staropolski* 1–11. Krakowska Drukarnia Naukowa, Warszawa etc.
- SZAMOTA ISTVÁN 1894. *A Schlágli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből*. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- SzegSz. = BÁLINT SÁNDOR, *Szegedi szótár* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957.
- SZILASI PÁZMÁNY ZOLTÁN 1933. Népnyelv. A komárommegyei Szilas község nyelvéből. *Magyar Nyelv* 29: 121–122.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár*. Budapest, 1941.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- Tótfalusi: Biblia = *Szent Biblia. Az-az, Istennek Ó és Új Testamentomában Foglaltatott egész Szent Iras. Magyar Nyelvre Fordítottatott Karoli Gaspar által. Es mostan Hatodszor e' kis formában kibotfáttatott a' Belgyiomi Académiákban tanuló Magyaroknak forgolódások által*. Nyomtatott Amstelodamban M. Tótfalusi Kis Miklós Költségével 's Betüivel 1685 eftendőben.
- Tótfalusi: Soltari = *Szent David Kiralynak és Profetanak százötven Soltari. A' francziái Nótáknak és Verfeknek módjokra magyar Verfekre fordítottak és rendeltettek, Szenczi Molnar Albert által*. Mellyek most ujjolag kinyomtatattak M. Totfalusi Kis Miklos által Amstelodamban, MDCLXXXVI. [1686] eftendőben.
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY 2006. Könyvek és olvasók. In: KÓSA LÁSZLÓ szerk., *Magyar művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 236–246.
- Tsz. = *Magyar tájszótár*. A' Magyar Tudós Társaság, Buda, 1838.
- ÚESz. = GERSTNER KÁROLY szerk. 2011–2024. *Új magyar etimológiai szótár*. <https://uesz.nyud.hu> (2025. 02. 20.)
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- WSJP. = *Wielki słownik języka polskiego*. <https://wsjp.pl> (2025. 02. 20.)
- ZOLTÁN ANDRÁS 2007. Szélgjegyzetek az „Etimológiai szótár”-hoz. *Magyar Nyelv* 103: 208–223. (Új kiadása: ZOLTÁN 2024b: 49–68.)
- ZOLTÁN ANDRÁS 2017. Az ómagyar szerencs 'útonálló' nyoma a kárpátukránban. *Magyar Nyelv* 113: 206–210. (Új kiadása: ZOLTÁN 2024b: 143–145.) <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2017.2.206>
- ZOLTÁN ANDRÁS 2024a. Jelentéstani kérdések régi szláv jövevényszavaink köréből. In: NAGY SÁNDOR ISTVÁN szerk., *Nyelvünkben élünk. Jelentéseken innen és túl*. MTA Modern Filológiai Társaság, Budapest. 379–383. (Új kiadása: ZOLTÁN 2024b: 109–112.)
- ZOLTÁN ANDRÁS 2024b. *Slavo-Hungarica*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 243. szám. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. <https://doi.org/10.26546/5061202>

Hungarian *zúzmaráz* ~ *zúzmara* ‘rime ice’

The Hungarian word *zúzmaráz* ~ *zúzmara* ‘rime ice’ is considered by the Hungarian etymological literature to be a tautological compound of the words *zúz-* ‘soft rime, frost’ of unknown origin and *-maráz* ‘frost’ of Slavic origin. After collecting, checking, and analysing all words listed in the relevant entries of Hungarian historical, etymological, and dialectological dictionaries, this paper argues that *zúzmaráz* ~ *zúzmara* is not a compound of said words but a word of Slavic origin (**izmrazь*) in Hungarian.

Keywords: etymology, loanword, Slavic languages, Pannonian Slavic language, Slavic–Hungarian language contacts.

JUHÁSZ GABRIELLA

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

A *Varajt* településnév eredete

A mai Bács-Kiskun vármegye nyugati határán, Fajsz és Bátya között a Duna bal partján fekvő, középkori eredetű magyar falu neve először 1369-ben, a kalocsai káptalan egyik oklevelében bukkan föl egy családnév, illetve megkülönböztető név részeként *Varajt*-i formában (AOKlt. 53: 66): „a Saxard-i egyház ezen hadakozó jobbágyai közül azok nevében Philpe fia: Péter, Lukács fia: Miklós, Bathya-i János fia: Bertalan, *Varajt*-i Lőrinc fia: Mihály, Fayz-i Péter fia: Pál, Halascy-i Chola fia: Miklós jelentek meg a káptalan előtt, és kérték, hogy Ottó apát mondott válaszát nekik adják ki”. Majd 1433-ban a fehérvári keresztes konvent levéltárának egyik dokumentumában *Varayth* formában szerepel (Cs. 3: 356). Később, a török hódoltság korában, 1570-ben a szegedi szandzsák települései között a [*Varajt*] nevet említi a török nyelvű defter, amelyben ekkor 51 család él (KÁLDY-NAGY 2008: 112). A török uralom alól felszabadult középső országrész állapotát feltáró 1690-es összeírás *Varajd* formában őrzi a településnevet (GALGÓCZY 1876: 66) a következő kiegészítéssel: „7 lakos, semmijök sincs”. A falu a Rákóczi-szabadságharc idején néptelenedhetett el végleg. Az utolsó varajti lakosokról egy 1703-as határper tesz említést, 1715-ben pedig *Varajt* már nem szerepel az összeírt falvak között (BÁRTH 1997: 10). A középkorban még népes, a török hódoltságot túlélő, a 18. század elejére azonban elnéptelenedett falu maradványait az 1809. és 1811. évi dunai árvíz pusztította el végleg (TÖRY 1952: 197). A név kérdésére visszatérve érdekes fejlemény a korábbi adatok tükrözta [*Varajt* ~ *Varajd*] hangalak után a Magyar Királyság 1709-ben Bécsben (T22.B.IX.a.491), valamint egy 1718-ban Nürnbergben kiadott térképén (T22.B.IX.a.493/2) olvasható *Parait* névalak. Végül Mikoviny Sámuel 1742-es (T14.PmT.4), valamint Ruttkay Mihály 1763-as térképén (T1.S.12.XIV.3) ismét *Varajd* formában találkozunk vele. Az első katonai felmérés térképén (EKFT.) 1785-ben már nem szerepel a név, amelyet azonban *Varajt* formában máig őrzi a helyi emlékezet, valamint a mai *Varajti* családnév. A 17. század végétől Bátyára beköltöző ráchorvát telepések nyelvében a név a máig ismert *Varec* [*Varéty*] formát öltötte.

A közeli Fajsz helyneveit közreadó NAGY ENDRE (1967: 75–76) a *Varajt* nevet a *varang* népnévből eredezteti. Megidézi GYÖRFFY GYÖRGY megállapítását (1959: 89), amely szerint a bizánci oroszokkal kapcsolatban említett *Βάραγγοι* (bár talán inkább helyesen *Βάραγγοι*), vagyis *varang* népnevet a Dombóvártól északnyugatra fekvő Várong (1138/1329: *Warang*), valamint a Nagycsepely és Teleki között fekvő egykori Várong (1193: *Warung* ~ *Warang*) falvak neve is őrzi. NAGY ENDRE erre a körülményre, valamint arra a tényre alapozva, hogy a Bátya melletti Varajttól nem messze feküdt Orosz falu, amelynek neve mögött szintén népnévi eredetet valószínűsít (1431: *Oroz*, Cs. 3: 340), arra a következtetésre jut, hogy a *Varajt* név ugyancsak a *varang* népnévből ered. FEHÉR ZOLTÁN, Bátya helytörténetének kutatója, mások mellett szintén ezt a származtatást követi, ezzel Orosz és Varajt 11. századi létezését is feltételezve (2021: 101). A két névvel azonban a 14–15. századig nem találkozunk írott forrásokban. Az Árpád-házi királyok orosz-varang druzsina testőreinek magyarországi jelenléte nincs bizonyítva, a részben helynevekre alapozott elméletet KATONA CSETE történeti munkája cáfolja (2018). A Bátya környéki *Orosz* és *Varajt* nevek tehát ilyen módon nem magyarázhatók megnyugtatóan.

Amellett továbbá, hogy természetesen egy település nevének első előfordulásánál általában a település alapítását valamivel korábbra tételezhetjük, kissé nagyvonalú becslés a forrásokban 1369-ben először felbukkanó Varajtot bő háromszáz évvel korábbra helyeznünk. E kronológiai feltételezés kétségessége mellett azonban erősebb ellenérv a fenti eredetmagyarázattal szemben, hogy a *varang* hangsorból nemigen vezethető le a *Varajt* ~ *Varajd* ~ *Parajt* névforma.

Jelentéstanilag egy merőben más, ugyanakkor hangtanilag sokkal könnyebben elfogadható megközelítés is kínálkozik a *Varajt* név etimológiájához. (Értékes nyelvtörténeti és nyelvjárástani kiegészítésekért, megfigyeléseikért köszönet illeti Korompay Klárát, Gerstner Károlyt és Müller Mártát.) BÁNÓCZI JÓZSEF szerény, 1878-as Heves megyei tájszógyűjteménye két figyelemreméltó adatot is tartalmaz, amelyek talán – a véletlen egybeesés lehetőségét sem kizárva – valamilyen minőségű kapcsolatot sejtetnek a déli palóc nyelvjárás csoport tájszókincese és a Kalocsai Sárköz helynevei között. (E téma külön vizsgálat tárgyává emelése minden bizonnyal gyümölcsöző volna önmagában is.) A Heves megyéből közölt adatok között szerepel a *katorka* 'csöveskukorica-tároló' kifejezés, míg Fajszon a belterület szélén egy kisebb földterület viseli a *Katorka* nevet (WENDL megj. e.). A gyűjteményben emellett a *paraj* egy alakváltozataként a *varaj* forma olvasható (vö. MTsz. *paraj*).

A *paraj* ófrancia jövevényszó, amely bizonyára a 13. század folyamán francia szerzetesek közvetítésével került a magyarba (1395 k.: *paraj*, TESz.) a kertészkedéshez kapcsolódó fogalomként. Ha ebből a növénynévből, illetve ennek *varaj* változatából indulunk ki, már csupán azt a kérdést kell föltennünk, hogy alakulhatott-e a *Varajt* (~ *Varajd* ~ *Parajt*) név a településnevek köréből jól ismert, a 13–14. században a helynevekben igen produktív *-d* ~ *-t* képzővel (vö. SZEGFÜ 1991: 253–254, 1992: 317). Az 1369-es *Varaht* [*Varájt*] adatban a *-d* helynévképző *-t* alakváltozatát a megelőző palatális zöngétlen spiráns hívhatta elő, de az ok-okozati összefüggés fordított irányú is lehetett, tehát a *-t* képzőváltozat is előhozhatta a *χ* hangot, amely később *j*-vé változott. Körültekintve a Kárpát-medencében, nem csupán a növénynévből *-d* képzővel alakult településnevekre találunk számos példát, de egyenesen kínálkozik a Hargita megyei Parajd neve, amely pontosan

így, a *paraj* közszből alakult *-d* képzővel (FNESz.), jöllehet az utóbbi név esetében az 'egyfajta növény' mellett más jelentés is szóba jöhet.

Főbb szótáraink (MTsz., NySz., ÚMTsz., SzT., TESz.) adatközlései és az MNyA. *gaz* térképlapja (78) által élénk tárul a *paré ~ paraj (~ varaj)* gazdag szemantikája, miszerint a közszo a nyelvterület nagyobb részén jelen van valamilyen konkrét veteménynövény (pl. 'spenót' vagy 'cékla') jelentésben, valamint 'gyomnövény, gaz' jelentésben a Tisza–Körös-vidéki nyelvjárási régióban és a dél-alföldi régió egy részén, illetve 'mező, rét, legelő; pázsit' jelentésben a Székelyföldön (ahol viszont 'gyomnövény' jelentésben leginkább a *burján(y)* használatos). Ez alapján a Kalocsa környéki *Varajt* név valószínűleg egy 'bizonyos veteménynövény' vagy egy 'gyomnövény' jelentésű közszoa vezethető vissza, míg az erdélyi *Parajd* közszoí alapjával kapcsolatban felmerülhet a 'legelő, mező (stb.)' jelentés is.

Látszólagos probléma, hogy a *Varaht* településnév már 1369-ből, míg a *paraj* közszo legkorábban csupán 1395 tájáról adatolt (s tegyük hozzá, a *varaj* alakváltozat pusztán 1878-ból), jöllehet BÁRCZI GÉZA szerint, aki hangtani és jelentéstani szempontból egyaránt rendkívüli alapossággal járja körül a kérdést (1933: 264–269), a *paraj* közszo (< ófr. *porrey*) az *o > a* hangváltozást figyelembe véve legkésőbb a 13. században meg kellett, hogy jelenjen a magyar nyelvben (e megállapításokat az ÚESz. a feltételes mód diszkrét távolságtartásával veszi át, tekintettel az 1395 előtti adathiányra). A szó magyar nyelvbe való átkerülésének körülményeit és ófrancia nyelvföldrajzi vonatkozásait BÁRCZI GÉZA után SZABICS IMRE árnyalja tovább (2007: 540), a két elemzés szintézisét később KOROMPAY KLÁRA nyújtja (2021: 285, 291–292). Mindazonáltal ha a *Varajt* név a *varaj* közszből származik, ami ennek révén nem csupán egy elszigetelt, késői alakváltozata a *paraj*-nak, akkor e helynév a szó magyar nyelvbeli történetének idővonalát egészítheti ki egy még korábbi adattal (1369-ből).

Az 1709-es és 1718-as országtérképeken felbukkanó *Parait* névforma eredete bizonytalan, mindazonáltal figyelmet érdemlő körülmény, hogy a térkép készítőinek (Johann Cristoph Müller és Iohann Baptist Homann) anyanyelve valószínűleg nem a magyar, hanem a bajor német, amely nyelvváltozatban a szókezdő *b* és *p* hangok egy a bilabiális zöngés spiránshoz hasonló hangzóvá lágyulnak. Ez a különbség az adatok nyelve és a térkép készítőinek nyelvi kompetenciája között a településnevek beírásakor jól láthatóan interferenciát okozott, amely sok esetben a lejegyző számára többé-kevésbé értelmesnek tűnő hangsorok „korrigálásának” szándékával is párosulhatott. További, más forrásból is adathozható *Parajt* alakok hiányában a fent vázolt körülmény adhat magyarázatot a bécsi és nürnbergi térképek sajátos alakváltozatainak eredetére.

Lehetséges továbbá, hogy van egy másik település, amelynek neve ugyancsak a *varaj* közszből származik. A mai erdélyi Kőváralját 1405-ben *Waray*, 1424-ben *Waraly*, illetve *Waray* néven említik (Cs. 1: 566). A település később a *Váralja*, illetve *Varalyu* nevet viseli (Szatmármegyei Közlöny 26/11: 4) egészen 1908-ig, amikor hivatalosan átnevezik *Kőváraljára* (Heti Szemle 17/9: 3). A logikus és valószínűbbként elfogadható, *váralj* 'vár alatti terület' értelmű [*váralj*] olvasat mellett (vö. PAIS 1916: 18–19) elképzelhető, hogy a *Waray* névalak olvasata [*varaj*], s így a későbbi *Váralja* név népetimológia útján, a korábban elhomályosult jelentésű *Varaj* településnév újraértelmesítésének szándékával jöhetett létre (míg az 1908-ban születő *Kőváralja* név a környező Kővárvidékre utal). Ha így is történt, természetesen még mindig nem bizonyos, hogy ez a *varaj* hangsor ugyanazon

feltételezett közszón alapul, mint a Kalocsa környéki *Varajt* név. Ha azonban igen, akkor értékes megerősítést jelenthet a *varaj* közszóval történő településnév-alkotásra.

A *Varaj* napjainkban felbukkan családnévként is (BERNSCHÜTZ – HORVÁTHNÉ HARGITAI szerk. 2004: 270), ennek etimológiája egyelőre bizonytalan, a tájszóval való alaki egyezése azonban figyelmet érdemel. Mindazonáltal azon körülmény, miszerint a gazdagon adatolt *paraj* és *paré* alakváltozatok mellett a *varaj* közszoji előfordulása mindössze egy helyről ismert biztosan, továbbra is nyugtalanító.

Felhasznált források

- AOkt. = KRISTÓ GYULA szerk., Anjou-kori oklevéltár. 1–. Csongrád Megyei Levéltár – Szegedi Középkorász Műhely, Budapest–Szeged, 1990–.
- BERNSCHÜTZ SÁNDOR – HORVÁTHNÉ HARGITAI KATALIN szerk. 2004. *A Bereczki Máté Szakképző Iskola Emlékkönyve 1904–2004*. Kiadja az iskola igazgatósága, Baja.
- EKFT. = *Első Katonai Felmérés. 1763–1787*. URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary>
- T1.S.12.XIV.3 = Generalis Topographia defluxus Danubii per Comitatus Articulariter unitos Pest-Pilis-Solth decurrentis. 1763. – MNL Országos Levéltár S 11–15, 74, 84–86, 101, 105, 107, 115–116, 118, 139. Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek. 17. sz. – 20. sz. – S 12. Helytartótanácsi térképek. 18. sz. – 1935. Div. XIV. Nr. 3.
- T14.PmT.4 = Mappa Danubii cursum situmque tam ex eo, quam aliis I. Comitatus Pestiensis partibus procurrentium Alveorum Aquarumque meatuum, ac inde per Districtum Solthiensem formataru lacunarum et Paludum representans. 1742. – MNL Pest Vármegyei Levéltár XV.6. Térképek, metszetek levéltári gyűjteménye. 1665–1976. PmT. 4.
- T22.B.IX.a.491 = [Mappa] Regni Hungariae propitiis elementis fertilissimi cum adjacentibus regnis et provinciis nova et accuratiori forma ex optimis schedis collecta. 1709. – Hadtörténeti Intézet és Múzeum B.IX.a. Az Osztrák-Magyar Monarchia politikai és általános térképei. Nr. 491.
- T22.B.IX.a.493/2 = Regni Hungariae Tabula Generalis. [1718]. – Hadtörténeti Intézet és Múzeum B.IX.a. Az Osztrák-Magyar Monarchia politikai és általános térképei. Nr. 493/2.

Hivatkozott irodalom

- BÁNÓCZI JÓZSEF 1878. Tájszók. Hevesmegyeiek. *Magyar Nyelvőr* 7: 41.
- BÁRCZI GÉZA 1933. Paraj. *Magyar Nyelv* 29: 264–269.
- CS. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1890–1913.
- FEHÉR ZOLTÁN 2021. Török világ a bátyai néphagyományban. *Hitel* 2021/3: 92–103.
- FNESz. = *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. KISS LAJOS, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- GALGÓCZY KÁROLY 1876. *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája* 1. Pest megye közönsége, Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1959. *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁLDY-NAGY GYULA 2008. *A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.
- KATONA CSETE 2018. Viking zsoldosok a IX–XI. századi Kelet-Európában. *Hadtörténeti Közlemények* 131: 811–833.
- KOROMPAY KLÁRA 2021. Magyar nyelvtörténet és romanisztika: két tudományterület metszéspontjai Bárczi Géza és Szabics Imre munkásságában. In: NAGY SÁNDOR ISTVÁN szerk., *A nyelvtu-*

- domány aktuális kérdései. Tanulmányok Nyomárkay István emlékére.* MTA Modern Filológiai Társaság, Budapest. 282–294.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Budapest, 1968–1977.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901. [Reprint: Nap Kiadó, Budapest, 2003.] [Online: <https://mek.oszk.hu/07000/07025/pdf>]
- NAGY ENDRE 1967. *Fajsz földrajzi nevei.* Kézirat. Viski Károly Múzeum, Kalocsa. Elektronikus adattárként: BÁRTH M. JÁNOS szerk., Bács Kiskun megyei helynevek. <http://45.67.156.30:4444/adattar>
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvmélekektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893. [Online: <https://mek.oszk.hu/07000/07026/pdf>]
- PAIS DEZSŐ 1916. Helynévmagyarázatok. *Magyar Nyelv* 12: 15–19.
- SZABICS IMRE 2007. Influences wallonnes et lotharingiennes sur les toponymes et le lexique hongrois. *A Herman Ottó Múzeum évkönyve* 46: 535–542.
- SZEGFÜ MÁRIA 1991. A helynévképzés. In: TNyt. I: 253–255.
- SZEGFÜ MÁRIA 1992. Helynévképzés. In: TNyt. II/1: 317–320.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1975–2014. [Online: <https://mek.oszk.hu/08300/08370/pdf/index.html>]
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. *Mutató* 4. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. – II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- TÖRY KÁLMÁN 1952. *A Duna és szabályozása.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÚESz. = Új magyar etimológiai szótár. Főszerk. GERSTNER KÁROLY. HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2011–2025. <https://uesz.nytud.hu>
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010. [Online: <https://www.szaktars.hu>]
- WENDL DÁVID (megjelenés előtt). Fajsz helynevei. In: BÁRTH M. JÁNOS – RÁCZ ANITA szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár* 5. *A Kalocsai járás helynevei I.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

WENDL DÁVID
 Debreceni Egyetem
 ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

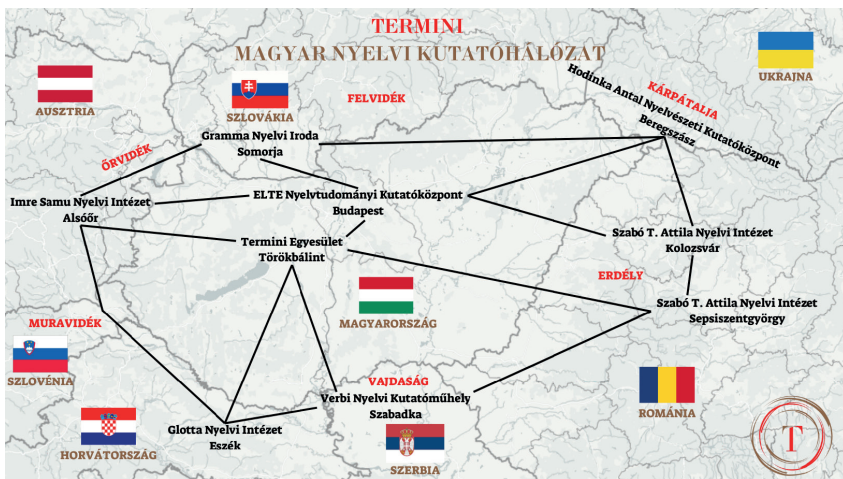
ÉLŐNYELV

Termini A hét szava – a magyar nyelv határtalanításának eszköze

1. Bevezetés. Az 1920-as trianoni békeszerződést követően átrajzolódtak a magyar államhatárok, amelyek kisebb-nagyobb változásokkal a mai napig megmaradtak. Az új politikai határok egyben azt is jelentették, hogy több mint hárommillió magyar került az anyaországon kívülre. Ezek a közösségek napjainkban is a Magyarországgal szomszédos államok határmenti régióiban élnek, és döntő többségben megtartották magyar identitásukat és anyanyelvi dominanciájukat. Az 1989-es rendszerváltás előtt nem foglalkoztak olyan mértékben a határon túli magyarok nyelvhasználatával, mint az azóta eltelt évtizedekben. LANSTYÁK (1998: 158) már az ezredforduló előtt megírta, hogy a magyar többközpontú nyelvnek számít, mivel a Kárpát-medence több országában is úgynevezett „emelkedett funkciókat” tölt be, vagyis használják az államigazgatás, az oktatás, a tömegtájékoztatás, az egyházi szertartások, a kulturális élet és a tudományos kutatás nyelveként. Nem sokkal később, 2001-ben jött létre a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat, amely a szomszédos országokban működő magyar nyelvészeti kutatóhelyeket fogta össze. Fennállása tizedik évfordulóján a kutatóhálózat tagjai egy ünnepi kötetben ismertették a Termini célját: „...el kellene érni, hogy a *magyar* jelző a nyelvvel kapcsolatban (valamint a kultúra, a történelem stb. vonatkozásában) valóban *a magyart* jelentse, ne csak a *magyarországit!*” (BENŐ-PÉNTEK szerk. 2011: 299).

1. ábra

A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat térképe
(saját szerkesztés VÁRADI–LEHOCKI-SAMARDŽIĆ 2025: 10 nyomán)

A kutatóintézetek munkatársai elindították határtalanító szótárprogramjukat, amely a határon túli magyar nyelvváltozatok sajátos szókincselemeinek dokumentálását és a magyar nyelv szótáraiba, kézikönyveibe való beépítését tűzte ki célul. A Termini nyelvészei szorgalmazták, hogy az újonnan készülő lexikográfiai munkákban a magyarországi (sztenderd) magyar szókészleti elemek mellett jelenjenek meg a határon túli (sztenderdtől eltérő) lexikai elemek is. Ennek egyik első hozadéka a Magyar értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadásának (ÉKsz.²) a megjelenése volt, amelybe az erdélyi, felvidéki és kárpátaljai magyarok által használt sajátos szókincselemek és szójelentések is bekerültek. Ez összesen 383 címszót jelentett (BEREGSZÁSZI–CSERNICSKÓ 2004; KISS 2004). A Termini kutatói 2004 júniusában létrehozták a határon túli szavak listáját (h t - l i s t a), amely 2012 szócikket tartalmazott hét külső régióból. Ezt a szójegyzéket vette alapul az Osiris Kiadónál megjelent Idegen szavak szótára (TOLCSVAI NAGY szerk. 2007).

Hamarosan a ht-listából h t - s z ó t á r lett, ugyanis 2007-ben elérhetővé vált az interneten a Termini magyar–magyar szótár és adatbázis¹, amely a Kárpát-medencében, az anyaország határain túl élő magyar közösségek által használt idegen eredetű szavakat és állandósult szókapcsolatokat tartalmazza. A szótár gerincét képező hét külső régió kölcsönszavait a következő felségjelzésekkel jelölik: Erdély (Er), Felvidék (Fv), Horvátország (Hv), Kárpátalja (Ka), Muravidék (Mv), Órvidék (Öv), Vajdaság (Va). Emellett a szótárba fokozatosan beépítették a magyarországitól eltérő denotatív jelentésben használt közmagyar szókincselemeket (jelentésbeli kölcsönszavak, pl. Er Fv Hv Va *kanális* ‘tévécatorna’), valamint azokat az archaizmusokat, amelyeket az elcsatolt területeken a hasonló hangalakú államnyelvi megfelelőik hatására mindmáig eredeti stílusértékben használnak, míg az anyaországi beszélők nyelvhasználatában egy új, köznyelvi szó vette át a helyüket (stílusbeli kölcsönszavak, pl. Er Fv Hv Ka Mv Va *advokát* – Hu *ügyvéd*). A Termini-szótár részét képezik még a kölcsönhomonimák, amelyek hangalakja megegyezik egy létező közmagyar szóval, viszont jelentésük között semmilyen logikai összefüggés nem tapasztalható (pl. Hv Va *patika* ‘edzőcipő, tornacipő’). Az alaki kölcsönszavak hangalakja az átadó nyelvi alak hatására módosult (pl. Er Fv Ka *bufet* ‘büfé, falatozó’), a kalkok tükörfordítás útján jöttek létre (pl. Ka Hv *átfordít* ‘lefordít’), a többedleges kölcsönszók pedig azt bizonyítják, hogy az idegen eredetű lexikai elemek a magyar nyelv szóképzési szabályainak megfelelően vesznek részt a szóalkotásban (pl. Fv Hv Ka Mv Va *szmenázik* ‘több műszakban dolgozik’ ← Fv Hv Ka Mv Va *szmena* ‘műszak’). A lexikográfiai adatbázist folyamatosan bővítik és szerkesztik nyolc ország nyelvészei, aminek köszönhetően a határon túli szavak listája immár több mint 5590 szócikket számlál.

Számos kutatás jelent már meg a Termini-szótár tartalmáról és működéséről, amelyek közül csak néhányat emelünk ki (LANSTYÁK–BENŐ–JUHÁSZ 2010; M. PINTÉR 2017, 2019a, 2019b; BENŐ–JUHÁSZ–LANSTYÁK 2020; BENŐ–LANSTYÁK–P. MÁRKUS–M. PINTÉR 2021; CSERNICSKÓ–MÁRKU 2021; KOLLÁTH–LEHOCKI–SAMARDŽIĆ–VUKOV RAFFAI 2021; SZOTÁK 2021; LEHOCKI–SAMARDŽIĆ–SZOTÁK 2022; KARMACSI–MÁRKU–CSURMAN–PUSKÁS 2023; M. PINTÉR–P. MÁRKUS–BENŐ 2023; VÁRADI 2025), ezzel is támogatva a szóhatártalanítás programját. Fontosnak tartjuk azonban, hogy a határon túli nyelvváltozatok szókincselemeivel ne csak a nyelvészeti folyóiratokat böngésző kutatók ismerkedjenek meg, hanem a tudományos élet iránt kevésbé érdeklődő emberek is.

¹ <https://termini.nytd.hu/htonline>

E célt szem előtt tartva jött létre A hét szava elnevezésű disszeminációs projekt a Termini gondozásában, amelyről eddig csak egy angol nyelvű ismertetés készült, összefoglalva a projekt újraindítását követő első év eredményeit (VÁRADI–LEHOCKI–SAMARDŽIĆ 2025), magyar nyelven azonban még nem született tudományos jellegű bemutató írás a jelen cikk tárgyát képező szóhatártalanítási kezdeményezésről. Ezt a hiányosságot kívánjuk most pótolni, részletesen bemutatva A hét szava elnevezésű projekt történetét, működési elveit, eredményeit és fontosságát.

2. A hét szava projekt célja és története. A hét szava című disszeminációs projekt célja, hogy népszerűsítse a Termini magyar–magyar szótár és adatbázis tartalmát a szélesebb közönség körében. Egy ehhez hasonló nyelvészeti adatbázis nemcsak a nyelvészek számára készül, hanem a laikus magyar internethasználóknak is, beleértve az anyaországi és a külső régiókban élő magyarságot. Mivel még mindig sokan nem tudnak a Termini-szótár létezéséről, ezért a tudományos publikációk készítése mellett a kutatócsoport elindította A hét szava kezdeményezést, amelynek lényege, hogy minden héten egy előre kiválasztott, a szótár adatbázisából származó, valamilyen szempontból az adott időszakban releváns kölcsönzöt mutatunk be a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat Facebook-oldalán.² Célunk, hogy új olvasókat szerezzünk, ezáltal növekedjen a szótár látogatottsága, és egyre több emberhez eljusson a határon túli kölcsönzések, megőrzött nyelvi régiségek, regionális köznyelvi és népnyelvi szavak adatbázisa. Ez különösen akkor lehetséges, ha a Facebook-bejegyzéseket minél több ember osztja meg az ismerőseivel.

A hét szava projekt első koordinátora Lehocki-Samardžić Anna, horvátországi nyelvészprofesszor volt. A projekt egy korábbi horvátországi kezdeményezés alapján indult, ugyanis 2016 januárjától a helyi Új Magyar Képes Újságban heti rendszerességgel jelent meg egy-egy horvátországi (drávaszögi) vonatkozású szócikk a Termini-szótárból. A szócikkeket Lehocki-Samardžić Anna és az akkori projektvezető, Benő Attila (Erdély) szerkesztették, a nyelvi lektor pedig Molnár Mónika, a Glotta Nyelvi Intézet alelnöke volt. A rovat célja a Termini Egyesület, azon belül is a horvátországi kutatóállomás, a Glotta Nyelvi Intézet munkájának és a szótár tartalmának a népszerűsítése volt. A horvátországi magyar közösség ekkor értesült a Glotta munkásságáról, ekkor kerültek nyilvánosságra a szóhatártalanító törekvések eredményei.

A hetilapban megjelenő szóanyag kiválasztását az adott (naptári) időszakban aktuális témákhoz igazították, emellett a fontosabb társadalmi eseményeket (például az iskolakezdet) is próbálták figyelembe venni. A rovat népszerűségét az is bizonyítja, hogy többen felvették a kapcsolatot az Új Magyar Képes Újság szerkesztőségével, s ennek során nemcsak a rovatra vonatkozó pozitív gondolataikat fejezték ki, hanem újabb ötleteket is adtak a rovat és a szótár szerkesztőinek. A horvátországi kezdeményezés eredményeképpen a Termini elnöksége és a szótár szerkesztősége felkérte a horvátországi kollégákat a minden régióra kiterjedő projekt elindítására. A projekten dolgozó Termini-tagok a következők voltak: Lehocki-Samardžić Anna (Horvátország) – koordinátor; Benő Attila (Erdély) és Lanstyák István (Felvidék) – szerkesztők, a szótár főszerkesztői; Bockovac Tímea (Horvátország) és Walkó Ádám (Horvátország) – nyelvi lektorok; Dobsai Gabriella (Horvátország) – műszaki tervező. Ebben a stádiumban született meg az az ötlet, hogy ne csak a helyi

² <https://www.facebook.com/p/Termini-Magyar-Nyelvi-Kutatóhálózat-100064596016186>

sajtóban publikáljanak szócikkeket, hanem egy szélesebb, a közösségi médiát aktívan használó közönséget célozzanak meg a Termini Facebook-oldalán keresztül, amely addig csak az egyesületről és a kutatóállomások tevékenységeiről közölt rövid híreket.

Mivel egy adott régióban élő nyelvész nem ismer(het)i a más régiókban előforduló nyelvi sajátosságokat, ezért a projekt koordinátora minden régióból felkért egy munkatársat, aki egy adott témához (ünnephez, emléknaphoz) javasolt szócikkeket, és ezek felhasználásáról közösen döntöttek. A hét szava-bejegyzések megjelenési folyamata a projekt koordinátorától indult, aki a megjelenés előtt kiválasztotta a releváns információkat a szótárban található szócikkekből, majd azokat a műszaki szerkesztő által kidolgozott minta szerint képpé alakította. Az így elkészült bejegyzéseket először a nyelvi lektoroknak küldték el, ezután a két főszerkesztő nézte meg, végül a régiók képviselőihez került. Amennyiben a régiós képviselőnek volt valamilyen megjegyzésük, először a főszerkesztők fontolták meg azokat a koordinátorral együtt, majd megosztották az eredményt a többi régiós képviselővel. A leírt munkafolyamatnak köszönhetően a projektnek pozitív eredményei voltak. A szócikkek megjelenésre való előkészítése során számos olyan problémás adatot találtak a szótárban, amit felhívásukra a régiós képviselő az adott régió szerkesztőjével karöltve azonnal kijavított. A projekt koordinátora és a szerkesztők mindig ügyeltek és nagy figyelmet fordítottak arra, hogy a szócikkek anyagát csak a régió nyelvi helyzetét legjobban ismerő kolléga javítsa, ezzel is növelve a közös munka fontosságának érzését.

2. ábra

A hét szava korábbi formája

(Forrás: A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat Facebook-oldala, 2021. május 3.)

A hét szava

Aptecska

apteczka [apteczka, aptyeczka] (aptyeczka)

(főnév) ~`k, ~`t, ~`ja

Jelentése: elsősegélydoboz

A kárpátaljai magyar nyelvhasználatban általános, közhasználatú, többféle ejtészváltozatban használatos szó.

Élőnyelvi példák:

A közúti ellenőrzésnél a rendőr megbüntetett, mert nem volt az autóban aptecska.

Hozd be az autóból apteckát, mert elvágtam az ujjam, és elfogyott a kötszer.

[or/ukr аптечка 'elsősegélydoboz' < lat apothēca 'összetétel, állomány']

Forrás: <http://termini.nyud.hu/htonline/htlista.php?action=search>

A külső régiókban élő nyelvhasználók bizonytalansága sokszor a többségi nyelvből kölcsönzött lexikai elemek használatából ered, ezért a Termini-szótárból vett szócikkek egyfajta hitelességet adtak a felhasznált nyelvi anyagnak. Ezek korántsem standardizáló, a nyelvi norma átalakítására irányuló kezdeményezések, sokkal inkább a regionális nyelvváltozatok népszerűsítését és a magyar nyelvi identitás erősítését szolgálják, ami véleményünk szerint a projekt legfontosabb eredménye. Hosszabb szünet után 2024 tavaszától a projekt koordinálását Várad Krisztián, a Termini-adatbázis kárpátaljai szóanyagát gondozó fiatal kutató és nyelvész vette át. Az egyes régiók felelős szerkesztői továbbra is javaslatokat tesznek a népszerűsítő bejegyzéseket illetően, ezzel is biztosítva a megjelenő anyagok hitelességét. A Termini-szótár jelenlegi szerkesztősége a következő személyekből áll: M. Pintér Tibor és P. Márkus Katalin (Felvidék), Lehocki-Samardžić Anna (Horvátország), Sófalvi Krisztina és Benő Attila (Erdély), Kolláth Anna és Gaál Péter (Muravidék), Sztók Szilvia és Sági Zsuzsanna (Őrvidék), Molnár Csikós László (Vajdaság), Várad Krisztián (Kárpátalja), valamint Nádor Orsolya (Magyarország). Az ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont (korábban HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont) is hozzájárult A hét szava népszerűsítéséhez Lipp Veronika és Prószyék Gábor közbenjárásával.

3. Hogyan készül jelenleg A hét szava? Első lépésként a Termini-szótár szócikkeiből kiválogattuk azokat, amelyek az év adott időszakában relevánsak lehetnek. A relevancia többféle tényezőn alapulhat. Az első tényező a *n e m z e t k ö z i ü n n e p n a p o k*, például a karácsonyhoz kötődnek a következő kölcsönzések: Fv *borókafenyő* ‘karácsonyfának való erdefenyő’; Hv *bozsicsnica* ‘karácsonyi ajándékpézn’; Hv *Öv lametta* ‘fényes karácsonyfadísz, angyalhaj’. Ehhez kapcsolódnak a különböző *v i l á g n a p o k*, például március 14-én ünnepeljük a matematika világnapját, amellyel kapcsolatban számos szócikk szerepel a Termini-szótárban: Fv *kalkulacska* ‘(zseb)számológép’; Fv *matika* ‘matematika’; Hv Mv Va *digitron* ‘zsebszámológép’. A harmadik relevanciátípus a *h í r e s s z e m é l y e k h e z k ö t ö d ő d á t u m o k*, például október 9-én ünnepeljük John Lennon születésnapját, amelyhez két kölcsönzó is köthető: Hv Va *lenonka* ‘kerek üvegű napszemüveg John Lennon viselete alapján’; Fv *lenonki* ‘kerek üvegű szemüveg’. A negyedik szempont szerint a *j e l e s é v f o r d u l ó k é s i d ő p o n t o k* is képezhetik a hét szavának alapját, például 1992. december 3-án küldték el az első SMS-t a világon, amihez olyan szókölcönzések kapcsolódnak, mint: Fv *Öv eszemesz* és Fv *eszemeszka* ‘mobiltelefonon küldött rövid üzenet, SMS’. Az utolsó relevanciátípus az *é v s z a k o k h o z k ö t ö d ő j e l e n s é g e k*, például a téli időszakban relevánsak a következő szócikkek: Mv *pancerka* ‘sícipő’; Ka *grippjárvány* ‘influenzajárvány’; *Öv glüvejn* ‘forralt bor’. A felsorolt tényezők alapján egy egész évre kiterjedő tartalomnaptárt állítottunk össze, amelyből minden hónapban négy-öt kölcsönzót választunk ki, tehát minden héten egy bejegyzés jelenik meg.

A hét szava-bejegyzéseket a projekt koordinátora a Canva³ képszerkesztő felületén készíti el. Várad Krisztián vezetésével egy új, egységes sablonelrendezést alkottunk, amelybe a Termini-szótárban lévő szócikkekből származó adatok kerülnek bele. Ez a következőket foglalja magában: a kiválasztott címszó; azon régiók felsorolása, amelyekben a kölcsönzó használatos; szófaj feltüntetése; jelentés(ek) megadása a szócikk alapján;

³ <https://www.canva.com>

a kölcsönszóhoz kapcsolódó kép a vizuális szemléltetés céljából; élőnyelvi példamondat a szótárból; egyéb érdekességek, például kapcsolódó fogalmak, alakváltozatok vagy stílusrétegek szerinti besorolások. Az elkészült bejegyzéseket minden esetben jóváhagyják a szótár szerkesztői, ezzel egy időben pedig a Termini adatbázisában is javításra kerülnek az esetlegesen észlelt pontatlanságok. Külön öröm számunkra, hogy a megosztott képekhez gyakran érkeznek hozzászólások, amelyek megerősítik a kölcsönszavak használatát az adott régióban, vagy éppen új ötleteket adnak az adott fogalomhoz kapcsolódó regionális kifejezések feltüntetéséhez. Ezáltal hatékony párbeszédet tudunk folytatni a követőinkkel a határon túli magyar nyelvváltozatokról.

3. ábra

A hét szava jelenlegi formája

(Forrás: A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat Facebook-oldala, 2025. január 16.)

A HÉT SZAVA

csinkaterem

Felvidék

főnév

Jelentése: konditerem

Élőnyelvi példa: *Ez nem is csinkaterem, ez kínzókamra – önkínzókamra.*

A szlovák *činka* 'súlyzó' jelentésű szóból eredő összetett kölcsönszó.

TERMINI

MAGYAR NYELVI KUTATÓHÁLÓZAT

4. Összefoglalás, eredmények. A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis egy hiánypótló kezdeményezés, amely a határon túli magyarok által használt idegen eredetű és sajátos jelentéstartalmú kölcsönszavakat dokumentálja. A szótár immár tizennyolc éve érhető el az interneten keresztül, azonban sokan még mindig nem tudnak a létezéséről. Többek között ez vezetett A hét szava elnevezésű disszeminációs projekt létrejöttéhez, amelynek fő feladata, hogy a szóhatártalanítási program keretében érdekessé, könnyen fogyaszthatóvá és népszerűbbé tegye a külső régiókban élő magyar kisebbségek mindennapi nyelvhasználatában előforduló sajátos lexikai jellegzetességeket. Erre nagy szükség

van, ugyanis hiába jelennek meg szociodialektológiai és kontaktológiai közlemények, az egynyelvű beszélők egy része továbbra is stigmatizálja a nyelvjárásokat és a kölcsönszóhasználatot (vö. MÁRKU 2013: 166–169; DUDICS LAKATOS 2020; JÁNK 2020; PARAPATICS 2020: 69–75). Emellett az iskolákban is a sztenderd nyelvváltozat elsajátítására helyezik a hangsúlyt, amihez gyakran nem társul a szituatív nyelvhasználat tanítása. Ennek eredményeként a nyelvjárási beszélők gyakran kerülendőnek, nem kívánatosnak ítélik meg az otthonról hozott nyelvváltozatukat (vö. JÁNK 2021; BENŐ 2022; BEREGSZÁSZI – DUDICS LAKATOS 2023). Ezt a helyzetet (is) hivatott javítani A hét szava, amely kötetlen, kevésbé tudományos formában igyekszik népszerűsíteni a magyar nyelv regionális változatainak egyedi szókészleteti elemeit. Egyrészt párbeszédet kezdeményez a Facebookon keresztül az anyaországi és a határon túli magyarok között, másrészt népszerűsíti a Termini-szótár tartalmát, harmadrészt pedig megismerteti az államnyelvi kölcsönzések jelentését az egynyelvű beszélőkkel. A hét szava eredményességét statisztikai adatokkal is alá lehet támasztani, hiszen pontos adataink vannak a projekt újraindítását követő közel másfél évről (2024 áprilisa és 2025 szeptembere között). Ez idő alatt a bejegyzéseink 101 038 alkalommal jelentek meg 31 716 ember számára, akik 5042 alkalommal végeztek valamilyen műveletet (kedvelés, hozzászólás, megosztás) a bejegyzéseknél. A tartós érdeklődés fenntartása érdekében az is fontos eredmény, hogy másfél év alatt 367 új követőt szereztünk a határon túli kölcsönszavakat bemutató Termini Facebook-oldal számára. Kijelenthetjük, hogy A hét szava disszeminációs és szóhatártalanító projekt emberek tízezreit szólítja meg, s ezzel hozzájárul a Termini-szótárban összegyűjtött regionális kölcsönszavak népszerűsítéséhez és a nyelvjárásokkal szembeni elfogadóbb szemlélet kialakításához.

Kulcsszók: kisebbségi nyelvhasználat, kölcsönszó, közösségi média, nyelvjárások, szóhatártalanítás, Termini magyar–magyar szótár és adatbázis.

Hivatkozott irodalom

- BENŐ ATTILA 2022. Magyar nyelvváltozatok a Kárpát-medencében. A nyelvi határtalanítás eredményei és további feladatai. In: KARMACSI ZOLTÁN – MÁRKU ANITA – MÁTÉ RÉKA szerk., *A határ mint konvergáló és divergáló tényező a nyelvben*. Termini Egyesület, Törökbálint. 27–51.
- BENŐ ATTILA – JUHÁSZ TIHAMÉR – LANSTYÁK ISTVÁN 2020. A Termini „határtalan” szótára. *Magyar Tudomány* 181: 153–163. <https://doi.org/10.1556/2065.181.2020.2.2>
- BENŐ ATTILA – LANSTYÁK ISTVÁN – P. MÁRKUS KATALIN – M. PINTÉR TIBOR 2021. A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis szerkezeti és szerkesztési sajátosságai. *Magyar Nyelvőr* 145: 378–389. <https://doi.org/10.38143/Ny.2021.4.378>
- BENŐ ATTILA – PÉNTEK JÁNOS szerk. 2011. *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve*. Gramma Nyelvi Iroda – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Dunaszerdahely – Kolozsvár.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ – CSERNICKÓ ISTVÁN 2004. Magyar értelmező kéziszótár: (majdnem) minden magyar szótára. Kárpátaljai szójegyzék. In: BEREGSZÁSZI ANIKÓ – CSERNICKÓ ISTVÁN szerk., *...itt megnyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról*. PoliPrint, Ungvár. 127–138.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ – DUDICS LAKATOS KATALIN 2023. *Huszonkettő. A kárpátaljai magyar anyanyelvi nevelés 22 évének története*. Termini Egyesület, Törökbálint.
- CSERNICKÓ ISTVÁN – MÁRKU ANITA 2021. Ízelítők a Termini magyar–magyar szótár kárpátaljai anyagából. *Magyar Nyelvőr* 145: 417–431. <https://doi.org/10.38143/Ny.2021.4.417>

- DUDICS LAKATOS KATALIN 2020. Kárpátaljai magyar pedagógusok és tanítványaik metanyelvi ismereteiről. *Magyar Nyelvjárások* 58: 165–173. <https://doi.org/10.30790/mnyj/2020/08>
- ÉKSZ.² = PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- JÁNK ISTVÁN 2020. Aki nyelvjárásban beszél, nem szereti a nyelvtant? Nyelvi attitűdök magyart tanító pedagógusoknál. *Magyar Nyelvőr* 144: 346–359. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2020.3.346>
- JÁNK, ISTVÁN 2021. Linguistic discrimination in pedagogical evaluation. A study of teachers of Hungarian language and literature in Slovakia, Ukraine, Romania and Hungary. *L1-Educational Studies in Language and Literature* 21/1: 1–29. <https://doi.org/10.17239/L1ESLL-2021.21.01.09>
- KARMACSI ZOLTÁN – MÁRKU ANITA – CSURMAN-PUSKÁS ANIKÓ 2023. A Termini online magyar–magyar szótár célszerűsége a magyar mint idegen nyelv oktatásának folyamatában (Kárpátalján). In: LEHOCKI-SAMARDŽIĆ ANNA – SZOTÁK SZILVIA szerk., *Az anyanyelv megőrzésének lehetőségei a magyar nyelvterület peremén*. Glotta Nyelvi Intézet, Eszék. 121–135.
- KISS JENŐ 2004. Egy régi-új nyelvi sikerkiadvány: a Magyar értelmező kéziszótár. *Magyar Tudomány* 49: 670–673.
- KOLLÁTH ANNA – LEHOCKI-SAMARDŽIĆ ANNA – VUKOV RAFFAI ÉVA 2021. Az oktatás terminológiája a Termini-szótárban – délszláv nyelvi kontaktusban. *Magyar Nyelvőr* 145: 389–401. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2021.4.389>
- LANSTYÁK ISTVÁN 1998. Gondolatok a nyelvek többközpontúságáról (Különös tekintettel a magyar nyelv Kárpát-medencei sorsára). In: LANSTYÁK ISTVÁN szerk., *Nyelvünkben – otthon*. NAP Kiadó, Dunaszerdahely. 158–172.
- LANSTYÁK ISTVÁN – BENŐ ATTILA – JUHÁSZ TIHAMÉR 2010. A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis. *REGIO – Kisebbség, Politika, Társadalom* 21/3: 37–58.
- LEHOCKI-SAMARDŽIĆ ANNA – SZOTÁK SZILVIA 2022. Oktatási terminusok és oktatási rendszerek: avagy mi konvergál, és mi divergál? In: KARMACSI ZOLTÁN – MÁRKU ANITA – MÁTÉ RÉKA szerk., *A határ mint konvergáló és divergáló tényező a nyelvben*. Termini Egyesület, Törökbalint. 133–142.
- MÁRKU ANITA 2013. „Po zákárpátszki”. *Kétnyelvűség, kétnyelvűségi hatások és kétnyelvű kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar közösségben*. „Lira” Poligráfcentrum, Ungvár.
- PARAPATICS ANDREA 2020. *A magyar nyelv regionalitása és a köznevelés. Tények, problémák, javaslatok*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 209. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- M. PINTÉR TIBOR 2017. A Termini magyar–magyar szótár mint a határon túli magyar nyelvvaltozatok lexikai adatbázisa. *Gyermeknevelés Tudományos Folyóirat* 5/3: 123–130. <https://doi.org/10.31074/gyntf.2017.3.123.130>
- M. PINTÉR TIBOR 2019a. Magyar nyelv a határon. A Termini magyar–magyar szótár (1. rész). *Magyar Nyelv* 115: 333–347. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2019.3.333>
- M. PINTÉR TIBOR 2019b. Magyar nyelv a határon. A Termini magyar–magyar szótár (2. rész). *Magyar Nyelv* 115: 473–479. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2019.4.473>
- M. PINTÉR, TIBOR – P. MÁRKUS, KATALIN – BENŐ, ATTILA 2023. Termini Online Hungarian Dictionary and Database (TOHDD). A Dictionary for Hungarian Varieties Spoken in the Carpathian Basin. *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica* 15/2: 166–181. <https://doi.org/10.2478/ausp-2023-0023>
- SZOTÁK SZILVIA 2021. Országspecifikus oktatási terminusok terminológiai és szociolingvisztikai elemzése a Termini magyar–magyar szótár példái alapján (Ausztria). *Magyar Nyelvőr* 145: 402–417. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2021.4.402>
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2007. *Idegen szavak szótára*. Osiris Kiadó, Budapest.

VÁRADI KRISZTIÁN 2025. A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis. *Modern Nyelvoktatás* 31/1–2: 172–180.

VÁRADI, KRISZTIÁN – LEHOCKI-SAMARDŽIĆ, ANNA 2025. *The Word of the Week* – A dissemination project of pluricentric Hungarian. *Acta Academiae Beregsasiensis, Philologica* 4/1: 9–25. <https://doi.org/10.58423/2786-6726/2025-1-9-25>

Termini *The Word of the Week* as a means of debordering the Hungarian language

Linguists of the Termini Hungarian Language Research Network have been working on the lexical debordering of the Hungarian language for more than two decades. Their aim is to ensure that not only the standard variety as spoken in Hungary is regarded as part of the Hungarian language but also the language varieties of Hungarian-speaking communities in the seven cross-border regions. This endeavour is supported by the pluricentric nature of the Hungarian language (LANSTYÁK 1998). One of the most significant achievements of the lexical debordering work is the creation of the Termini Online Hungarian Dictionary and Database, which collects state-language loanwords, archaisms, dialectal expressions, and semantic loanwords used by Hungarian minorities in Transylvania, Southern Slovakia, Croatia, Transcarpathia, Prekmurje, Burgenland, and Vojvodina. To promote the dictionary's content, a dissemination project called *The Word of the Week* was launched. Each week, it shares one of the loanwords from the Termini Dictionary on Facebook, reaching tens of thousands of people annually and contributing to the growing acceptance of dialectal varieties.

Keywords: minority language use, loanword, social media, dialects, lexical debordering, Termini Online Hungarian Dictionary and Database.

LEHOCKI-SAMARDŽIĆ ANNA
Josip Juraj Strossmayer Egyetem
Glotta Nyelvi Intézet

VÁRADI KRISZTIÁN
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Egyetem
Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont
Pannon Egyetem

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Miért utazott Budenz Göcsejbe?

Adalékok a Magyar Nyelvőr, a hazai nyelvjárásgyűjtés és a korai terepmunkák történetéhez

1. Bevezetés. A tudománytörténet-írás számontartja ugyan, hogy BUDENZ JÓZSEF 1872 nyarán Göcsejbe, az Őrségbe és az Ormánságba utazott nyelvjárást gyűjteni SZARVAS GÁBORRAL,¹ ám ezt csak azt igazolandó említik röviden, hogy Budenzet érdekelték a magyar nyelvjárások is, az út jelentőségével, körülményeivel, motivációjával korábban nem foglalkoztak. (Másik ilyen, többször említett és egyébként ismertebb útja az 1859-ben Erdélyben tett látogatása, melynek anyagát a következő évben a Magyar Nyelvészet folyóiratban közölte, l. BUDENZ 1860.) Budenz nyelvi dokumentációs tevékenységét egy másik írásban tekintem át (SZEVERÉNYI 2026).

Pedig a göcseji út több szempontból is figyelmet érdemel. Először is, eddig senki nem foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy miért az a BUDENZ JÓZSEF utazott el nyelvjárás-gyűjtésre, akinek képe szobatudósként és a történeti-összehasonlító nyelvészet legjelentősebb hazai képviselőjeként él az utókorban, akitől távol áll a terepmunka. Másodszer, az utazó „csapat” összetétele további magyarázatot kíván. Harmadszor, meglepő mértékű volt az érdeklődés a sajtó részéről. Negyedszer pedig véletlen-e, hogy a hazai nyelvjárás-kutatás terén korszakhatárának tekinthető 1872-ben került sor a terepmunkára (vö. pl. LAZICZIUS 1936: 16), a Nyelvtudományi Bizottságnak az 1870-es évek elején megújuló tevékenysége részeként, amelynek legjelentősebb és legemblematikusabb eseménye a Magyar Nyelvőr folyóirat elindítása volt. Ebben a rövid írásban ezekre a kérdésekre válaszolok.² A kérdések száma tán soknak tűnik, de a válaszokból kiderül, hogy egymással összefüggnek. Ugyanakkor nem foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy a göcseji úton gyűjtött anyaggal

¹ Például: „Ide kíváncozik még annak a megállapítása, hogy — német származása ellenére — érdekelték Budenzet a magyar nyelvjárások is, s kutatásuk fontosságát elvi szempontból is kiemelte. 1859-ben ellátogatott Erdélybe. Előbb a híres művelődés-politikusnak, Mikó Imre grófnak a házánál időzött, mely az akkori irodalmi törekvések központja volt. Innen folytatta útját a Székelyföldre, mihez valószínűleg Hunfalvytól kapott ösztönzést. Három hétig tartózkodott a Székelyföldön. Gyűjtött nyelvi anyagát még ugyanazon évben feldolgozta, s »Adalék a székely beszéd ismertetéséhez« címen meg is jelentette (MNyszet. V.)” (LAKÓ 1980: 392). Az idézet azt is jól szemlélteti, hogy „német származása” meglepőnek hatott még 100 évvel később, ha a magyar nyelvjárásokról esett szó, de nem, ha a finnugor vagy a török nyelvek kutatásáról, miközben pont német származásából az is következhet, hogy neki a Magyarországon való tartózkodás is terepmunkának tekinthető, mint ahogy arra CSEPREGI MÁRTA (1998) is rámutatott.

² Írásommal ahhoz a kurrens diskurzushoz kapcsolódom, amelyek a korai terepmunkák során a kutató-adatközlő viszonyt vizsgálja, vö. pl. BAKRÓ-NAGY 2021, 2025, SZEVERÉNYI 2021; KOZMÁCS 2007; RUTTKAY-MIKLIÁN – GULYÁS 2024; MÉSZÁROS 2025.

mi történt, mivel sem SZARVAS, sem BUDENZ nem publikált belőle, és egyelőre nem sikerült nyomára bukkanni. De ez a csend is sokatmondó.

2. A korabeli sajtó szerepe. A göcseji utat igazi szenzációként kezelte a sajtó, amely rendszeresen tudósított 1872 januárjától októberig az előkészületekről, a hazatérésről és SZARVAS GÁBOR beszámolójáról az Akadémián, így a Reform, a Pesti Napló, az Ellenőr, A Hon, a Fővárosi Lapok és a Vasárnapi Újság mellett a szaklapok, tudományos folyóiratok, mint a Budapesti Közlöny, sőt vidéki lapok is beszámoltak több-kevesebb rendszerességgel és terjedelemmel. Ez nemcsak önmagában figyelemreméltó, hanem annak fényében is, hogy az ezt megelőző és az ezt követő utak közel sem kaptak ekkora figyelmet, így SZARVAS immár egyedül megtett útjai 1873-ban (a csángókhoz Moldovába) és 1874-ben (szlavóniai magyar falvakba), valamint BUDENZ és SZARVAS feltételezett útja a Palócföldre 1874 tavaszán³ teljesen visszhang nélküli a napi sajtóban. Mi indokolta ezt a nagy érdeklődést 1872-ben? A nagy érdeklődés mögött esetleg lehet azt feltételezni, hogy az utazó csapatban helyet kapott Berczik Árpád, aki a Pesti Napló tárcaírója volt többek között ekkoriban, és a Pesti Naplóban több tárcát is közölt az útról. A legfőbb ok minden bizonnyal az volt, hogy a sajtó eleve rendszeresen beszámolt az akadémiai hírekről, ülésekről, előadásokról, és mivel az előkészületek több hónapig tartottak és témái voltak az üléseknek, ráadásul ez volt az első ilyen jellegű esemény – az Akadémia két nyelvészt elküld vidékre nyelvjárást gyűjteni –, nagyobb hírértéke volt, mint bármely akadémiai ülésnek.

3. Előkészületek és a Nyelvőr indulása. Bizton állíthatjuk, hogy a göcseji volt az első, az Akadémia által központilag megszervezett, felügyelt, finanszírozott és a közvélemény által is átlátható tudományos nyelvjárásgyűjtő terepmunka.⁴ Jól ismert, hogy 1872 elején megjelenik a Nyelvőr első száma, melynek főszerkesztője SZARVAS GÁBOR lett (1871. december 1-jén szavazza meg a Nyelvtudományi Bizottság). A Nyelvőr (és az 1862 óta rendszeres munkarenddel működő Nyelvtudományi Bizottság) céljai között szerepelt a magyar nyelvjárások gyűjtésének szervezettebbé és tudományosabbá tétele, és ezt többféle módon próbálta meg elérni: gyűjtőút szervezésével, amit toborzásra is felhasználtak egyben, illetve a Nyelvőrben rendszeresen megjelenő felhívásokkal. Az alábbi, akadémiai ülések jegyzőkönyveiből vett részletekből kitűnik, hogy a Nyelvőr létrehozásának koncepciója mögött a szervezett terepmunka igénye áll, és nem véletlen, hogy az első

³ Az Eger napilap számolt be erről csupán egy rövid hírben, az akadémiai kiadványokban nincs nyoma, és sem BUDENZ, sem pedig SZARVAS nem publikált palóc adatokat: „A palóc nyelvjárás tanulmányozása céljából Budenz József, Szarvas Gábor magy. akadémiai tagok, és Komáromy Lajos tanár Pestről a múlt hó 29-én városunkba érkeztek, s mindjárt másnap a Mátra-vidék belsejébe indultak nyelvbuvárlatokra, honnét csak a húsvéti ünnepekre térnek ismét vissza körünkbe.” (Eger hetilap, 1874. április 2. 108. oldal).

⁴ Természetesen a nyelvjárások gyűjtése már a kezdetektől fontos tevékenységként jelent meg az Akadémián, ugyanakkor központilag szervezett és támogatott nyelvészeti terepmunkára tudomány szerint nem került sor. Írásom egyik lektora felhívta a figyelmemet arra, hogy korábban is volt olyan, aki finnugor népek között gyűjtött és magyar nyelvjárási területeken is járt – ő REGULY ANTAL, aki a palócok között végzett gyűjtést. REGULY viszont nem akadémiai támogatásból indult, és gyűjtése több tudományterületet is érintett, amelyek közül a néprajzon volt a hangsúly. Ugyanakkor REGULY említése valóban nagyon fontos ebben a kontextusban (vö. pl. SELMECZI KOVÁCS 1975).

ilyen útra 1872-ben került sor, abban az évben, amikor a Nyelvőr megkezdte működését. Az I. Osztály értekezletének (tehát nem az ülésnek!) 1871. január 28-i jegyzőkönyvében a következőt találjuk:⁵ „Szilády Áron [levelező]. t[ag]. mint a múlt év jun[ius] 18án tartott értekezletből a tájszólások s az ezzel kapcsolatos nyelvkincsek gyűjtése ügyében kinevezett bizottság egyik tagja,⁶ jelenti, hogy a bizottság összeült ugyan indítványozó Mátyás Flórián l. tagnál, de mindeddig semmi nemű tervbe nem állapodott meg. A maga részéről úgy vélekedik, hogy a tájszólások gyűjtése ügyét utaztatás nélkül s kevesebb költséggel is meg lehetne indítani oly módon, hogy az I.só osztály vagy a Nyelvtudományi Bizottság a Nyelvtudományi Közlemények mellett indítson meg egy kisebb folyóiratot, mely kizáróan a magyar nyelvészetnek legyen a Közlönye s mindennemű néphagyományi és tájszólási adalék gyűjtőtársa. Ha a vidéken lakó tagtársaink, tanárok, papok, s mindazok, kiket az ügy érdekel, felszólíttatnak a gyűjtésre, ha a megindítandó folyóirat irányt ad a gyűjtésnek s a küldeményekből az értékest kiemeli; így pár év alatt utaztatás nélkül is sok kincs birtokába juthatunk. Egyébként az utaztatást is szükségesnek tartja, csak legyen reá pénz s akadjon utazó, mert indítványozó Mátyás Flórián tagtársunk teljességgel nem vállalkozik az utazásra.”

Vagyis már 1871 elején megtaláljuk azt a koncepciót, amely szerint a Nyelvőr megkezdí a szervezett munkát, s ez majd meg is határozza hosszú távon a működését; ez pedig SZILÁDY ÁRONTól származik (és nem SZARVAS GÁBORTól, ahogy a szakirodalom általában számontartja). A folyóirat ötletét MÁTYÁS FLÓRIÁN indítványa váltotta ki, ugyanis az I. Osztály 1870. június 18-án tartott értekezletén „Mátyás Flórián l.t. részletesben előadta a múlt ülésen⁷ tett s egyhanguan elfogadott indítványát, hogy küldessék ki egy arra vállalkozó nyelvész a magyar tájszólások pontos megfigyelésére s minden, ezzel kapcsolatos nyelvkincs összegyűjtésére annyival inkább, mert a vasutak terjedésével, a népnevelés jobb karba állításával a magyar nyelvészet ez egyik forrása mind inkább el fog apadni.”⁸

Az osztály ehhez a következő megjegyzést fűzte: „Az indítvány részletei, valamint a kiküldendő utazó költségére szükséges pénzösszeg megállapítására egy három tagból álló bizottság küldetik ki, melynek tagjai: Joannovics György, Mátyás Flórián és Szilády Áron. E bizottság egyszersmind felkéretik, hogy megállapodása eredményét az akadémiai szünet⁹ után terjessze az értekezlet elébe.”

A Nyelvtudományi Bizottság BUDENZ JÓZSEFet és HUNFALVY PÁLt megkéri, hogy körvonalazza és dolgozza ki a Nyelvtudományi Bizottság idevágó feladatait. Ezt a Bi-

⁵ A felhasznált akadémiai jegyzőkönyveket (MTA Kézirattár) nem hivatkozom külön. Az idézeteknél jelzem a dátumot, és hogy az I. Osztály vagy a Nyelvtudományi Bizottság jegyzőkönyveiből származik-e. A jelzetek és a pontos adatok megtalálhatók a tanulmány végén. A jegyzőkönyvek három csoportra oszthatók. Az első az I. Nyelv- és Széptudományi Osztály üléseinek jegyzőkönyvei (ezek jelentek meg az Akadémiai Értesítőben). A hétfői osztályüléseket szombaton az I. Osztály értekezlete követte (ezt a rendet 1870-ben hozták létre). Az értekezletek jegyzőkönyvei nem jelentek meg nyomtatásban, kéziratban érhetők el. A harmadik csoport a Nyelvtudományi Bizottság üléseinek leiratai, amelyeket a vizsgált időszakban HUNFALVY PÁL készített.

⁶ A bizottság harmadik tagja JOANNOVICS GYÖRGY volt. Az ő szerepe a jegyzőkönyvek alapján nem világos.

⁷ Nem világos, hogy melyik ülésről van szó. Az előző ülések jegyzőkönyveiben nem találtam erre utaló adatot.

⁸ Nem tudok olyan, MÁTYÁS FLÓRIÁN indítványánál korábbi megnyilatkozásról, amely felismeri a nyelvek, nyelvjáráások veszélyeztetettségét, és fellépést sürget gyűjtésük érdekében.

⁹ Az akadémia nyáron, kb. június közepe és októbere eleje között nem tartott üléseket.

zottság megtárgyalta, s az 1871. januári 5-i ülésén az alábbi javaslat született: „A' Bizottság egy előre a' tájnyelveket, a' mennyire léteznek, találja kikutandóknak, minthogy azok napról napra inkább elenyésznek az iskolák és az irodalmi nyelv hatása alatt. Ezen kutatás pedig utaztatás és jutalmazás nélkül nem boldogulhat: tehát erre a folyó évre kér 500 Fr” (1871. január 5.). Ennek apropóján született tehát az az ötlet, hogy a tájnyelvi gyűjtéseket költséghatékonyabb módon is meg lehet oldani, ehhez viszont szükség van egy kisebb folyóíratra. A megvalósítás első fele – „vidéken lakó tagtársak” bevonása – megoldható levelezés útján, de mégiscsak fontos és hatékonyabb, ha a kutatók személyesen jelennek meg az adott területen, és egyfelől saját gyűjtést végeznek, másfelől pedig munkatársakat toboroznak a Nyelvőrnek. Ám erre pénz kell. De honnan lesz 500 forint?

FOGARASI JÁNOS 1871. november 19-én írt levelet az I. Osztálynak, melyben általában nyelvészeti célokra ajánl fel öt éven keresztül 500 forintot, amit aztán az akadémiai nagygyűlésnek is jóvá kell hagynia.¹⁰ Az I. Osztály a Nyelvtudományi Bizottságot kérte fel, hogy döntsön a pénz sorsáról.

SZILÁDY márciusban hozakodik elő az új folyóírat ötletével: „Az I.só osztály vagy a' Nyelvtudományi bizottság a' Nyelvtudományi Közlemények mellett indítson egy kisebb folyóíratot, mely kizárólag a' magyar Nyelvészethez legyen a' közlönye, s' mindennemű néphagyományt (sic!) és tájszólási adalék(?) gyűjtőtára. A Nyelvtudományi Bizottság magáévá teszi az indítványt, s hónaponként 1 ívet szándékoznék kiadni, úgy hogy a' folyóírat 12 ívet tenne, s arra előfizetést is foganasít – ha a' kért 500 forintot megkapja az igazgatótanácstól addig csak előkészítheti a vállalatot, az által, hogy érleli a gondolatot.” (1871. március 10.).

Az 1871. december 15-i ülésen felolvassák a Nyelvőr programját, amely majd az első számban, januárban *Szerkesztőség* aláírással jelenik meg, de tudjuk, hogy SZARVAS fogalmazta meg, azt kevésbé, hogy a szöveget GYULAI PÁL és HUNFALVY PÁL hagyta jóvá mielőtt a bizottság elé került volna. Ugyanezen ülésen születik javaslat a FOGARASI által felajánlott összeg 1872-ben történő felhasználásáról: „Fogarassi János nagylelkű ajánlása által azon több ízben már szóba hozott, de költséghiánya miatt mindannyiszor félbehagyott munkáltatások lehetségesebbé válván, a' Bizottság meghallván Hunfalvy Pál indítványát, melly szerint az öt évig és talán tovább is kijáró évenkénti 500 forintot a tájnyelvek, s első sorban mindjárt a' Palóczok nyelvének tanulmányozására kellene fordítani, meghallván továbbá Budenz Józsefnek indítványát, melly szerint a' nevezett segélyforrást a' Magyar nyelv történeti szótárának készítésére ohajtja fordítani; a' további tanácskozást még közelebbi alkalommal is folytatatni határozá”.

Vagyis a FOGARASI által felajánlott összeget a bizottság a tájnyelvi kutatásokra fordítaná, és közben elindulnak az egyeztetések az új folyóírat elindításáról. Az nem derül ki a jegyzőkönyvekből, hogy a jegyzőkönyvben szereplő palóc nyelvjárás helyett miért a göcseji, az őrségi és az ormánsági lesz a célpont. Az 1872. január 5-i jegyzőkönyvben konkrét ajánlások és instrukciók is szerepelnek, hogy mit és hogyan kellene a gyűjteniük a kijelölt vagy felkért kutatóknak: „(...) Legczélszerűbben tartja a' bizottság, hogy ketten mennének ki, a' kik egymást kiegészítsék, hogy az észrevett dolgok annál bizonyosabban legyenek felfogva és leírva. Erre a' kiküldetésre már a bizottság Budenz József

¹⁰ „Ezen ötszáz forintot a nyelvtudományi osztály saját hatáskörében bármely célra tetszés szerint fordíthatja. Azonban hova fordíttatása iránt az osztály javaslatára mindenkor az akadémiai nagygyűlés határoz.”

és Szarvas Gábor tagokat ajánlja, a 'kik a' szünidő alatt tehetnék meg a' kitzűött vidékek átvizsgálását. (...) Szó lévén, kell-e s' milyen utasítást a két kiküldendőnek, legjobbnak találtaték csak általában azt fejezni ki, hogy a két kutató a nyelv sajátosságaira figyeljen leginkább: azomban a' kinálkozó népmeséket, népdalokat, népszokásokat stb. nem fogják szánt szándékkal elmellőzni."

BUDENZet és SZARVAST tehát a bizottság kéri fel, ennek háttere nem derül ki – láttuk, BUDENZ szívesebben fordította volna a FOGARASI által felajánlott 500 forintot a nyelvtörténeti szótár munkálataira. Ám nem csak BUDENZ személye miatt különleges ez a gyűjtőút. Az útra ugyanis négyen indultak, BUDENZ mellett tehát SZARVAS GÁBORT bízta meg az Akadémia, akinek ez volt az első gyűjtőútja. BUDENZ sem járt terepmunkán sokszor, de valamennyi tapasztalatot már szerzett Székelyföldön vagy akár Csagatáj Izsákkal (Szadik Mollával) folytatott gyűjtése alkalmából.¹¹ Az biztosnak tűnik, hogy az utazóknak a bizottság tagjai közül kellett kikerülniük. Kérdésként merülhet fel, miért pont ők lettek végül az utazók?

1872 elején a Nyelvtudományi Bizottság elnöke TOLDY FERENC volt. Tagjai ARANY JÁNOS, BALLAGI MÓR, BUDENZ JÓZSEF, FOGARASI JÁNOS, HUNFALVY PÁL, MÁTYÁS FLÓRIÁN, RIEDL SZENDE, VÁMBÉRY ÁRMIN, VASS JÓZSEF. Rajtuk kívül négy tudóssal bővül a bizottság az év során, ők GYULAI PÁL, JOANNOVICS GYÖRGY, SZARVAS GÁBOR és SZILÁDY ÁRON (FRÁTER 1974: 85–87). A két utazónak minden bizonynyal közülük kellett kikerülni. Nyelvjárásgyűjtő specialista értelemszerűen nem volt. Mondhatjuk ugyan, hogy a magyar nyelvjárások gyűjtését mindnyájan szorgalmazták, eltérő mértékű tapasztalattal: BUDENZnek, VASSnak volt már magyar nyelvjárásról publikációjuk, de SZILÁDY, FOGARASI, BALLAGI, ARANY, RIEDL is nyitott volt. VÁMBÉRY sokat utazott külföldre.

Mi dönthetett SZARVAS és BUDENZ mellett? A sajtó utal arra, hogy nem feltétlenül önként vállalták a feladatot, és BUDENZ feljegyzései között is találunk egy sokat sejtető mondatot, ami arra utal, hogy nem sok kedve lehetett útnak indulni. 1872 januári naplószerű jegyzetében egy mondatot ír, finnül¹² (MTA Kézirattár, Budenz József Kézírtatos hagyatéka, Ny-r/156), és amely mondat egészen biztosan a göcseji útra értendő, hiszen a januári bizottsági ülésen jelölik ki a két utazó nyelvészt: *Suvella matk(?)n¹³ on käsketty maaseudulle, kieltä tutkimaan.* (Nyáron utazásra köteleznek vidékre, nyelvet kutatni.)

A bizottság több tagjánál az életkor is szerepet játszhatott a két tag kiválasztásában. Szarvas 1832-ben, Budenz 1836-ban született, 40, ill. 36 évesek voltak. Korábbi nagy utazóink ennél is jóval fiatalabban indultak neki Keletnek vagy Északnak, s sokan közülük az 50 évet sem élték meg, elég csak Regulyra vagy épp a finn Castrénra gondolni. 1872-ben a bizottság több tagja 60 is elmúlt már, vagy azt közelítette: Toldy 1805-ben,

¹¹ Terepmunkán minden olyan gyűjtőmunkát értek, amikor dokumentációs nyelvész dokumentációs céllal nyelvi adatokat gyűjt anyanyelvi beszélő(k)től, helyszíntől függetlenül. Ideális esetben a terepmunka a helyszínen (a beszélő lakóhelyén), a közösségben történik, és a kutató a lehető legtöbb időt tölti velük (de REUSE–CHELLIAH 2011: 8; HYMAN 2001: 21, vö. SEVERÉNYI 2015: 147–148).

¹² Budenz naplószerű feljegyzéseit többnyire finnül vagy magyarul írta, ritkábban németül, oroszul esetleg franciául.

¹³ A szó nehezen kiolvasható. Leginkább *matkustan* 'utazok/utazni fogok' a valószínű alak, de akkor a mondat nyelvtanilag helytelen.

Hunfalvy 1810-ben, Arany 1817-ban, Vass 1813-ban, Ballagi 1815-ban, Mátyás 1818-ban született – bár épp utóbbi jelzi azt is, hogy a kor nem feltétlenül volt kizáró ok, ugyanakkor ő, épp az ötletgazda az, aki már előre jelezte, hogy nem kíván részt venni ilyen utazáson. Joannovics (1821) még esetleg vállalhatta volna, Vámbéry (1832) és Szilády (1837) körülbelül Szarvassal és Budenzzel volt egyidős. Szilády is logikus választásnak tűnt, de kora alapján szóba jöhetett volna Riedl Szende (1831) is. Riedl viszont fiatalon, a következő évben meghal, 1873 októberében, a jegyzőkönyvek tanúsága szerint az utolsó két-három évében üléseken is alig vett részt. Sokat mondó az Atheneumban megjelent őszinte nekrológja (1873/4: 2754): „ki az ész és szív minden fényes adományával meg vala áldva, egynek kivételével: az élet gyakorlati képessége hiányzott nála.” Anyagi és egészségügyi problémái már jóval korábban jelentkezhettek, illetve egy ilyen jellegű tanulmányút egészen biztosan „gyakorlati képességek”-et kívánt volna.

SZILÁDY ÁRON – amint említettük – szorgalmazta egyfelől a Nyelvőr ügyét, olyannyira, hogy BOGNÁR¹⁴ (1987: 54) szerint az első számban megjelent program is SZILÁDY nézeteit tükrözi, aki egyébként BUDENZcel jó barátságot ápolt. Az nem derül ki, hogy az ő neve felmerült-e a lehetséges utazók között.

BUDENZ jó barátja volt SZARVAS GÁBOR is. Az út célja is SZARVASHoz állhatott a legközelebb. Ezt az is alátámasztja, hogy 1873-ban a csángókhoz látogatott, 1874-ban pedig a szlavónai magyar falvakban gyűjtött a mostoha körülmények ellenére.¹⁵ Néhány jel arra utal, hogy 1874-ben a palóc nyelvjárás volt a cél, ahová ismét BUDENZcel utazott el március végén, 1875-ben pedig egyedül tért vissza Egerbe. A csángó út is a FOGARASI által felajánlott pénzből volt finanszírozva, ám több terepmunka támogatására nincs jel, valószínűleg ez az 500 ft is része lett annak a segélynek, amelyből aztán három éven keresztül az időközben külföldről hazatért BÁLINT GÁBORT támogatta az Akadémia. A csángóföldi útra is BUDENZet és SZARVAST kérte fel a bizottság, de BUDENZ végül – nem ismert okok miatt – nem utazott el. Több útra viszont, úgy tűnik, nem is került sor, aminek több oka is lehet, pl. Szarvas kialakuló betegsége az 1870-es évek vége felé, illetve öt év elteltével a Fogarasi által biztosított támogatás is megszűnt.

A harmadik utazó Berczik Árpád¹⁶ volt. Hogy ő hogyan került kapcsolatba a két tudóssal, nem világos.¹⁷ Ahogy maga Berczik írja: „Budenz és Szarvas Gábor barátaim az

¹⁴ BOGNÁR méltánytalannak tartja, hogy SZILÁDY nevét nem említik a folyóirat történetét és jelentőségét tárgyaló munkák (tudomásom szerint azóta sem). Idézi BOGNÁR SZARVAS 1871. december 15-én SZILÁDYnak írt levelét, melyben SZILÁDYt nevezi meg az „újszülött kised”, vagyis a Nyelvőr családapjaként (BOGNÁR 1987: 54).

¹⁵ Sepsiszentgyörgyről így ír BUDENZnek 1873. július 27-én (MTA Kézirattár, Ms 5450/128): „Holnap indulok Moldova országba. Az utazás harmadfél napig fog tartani; a koplalás, és ágyban nem fekvés, hiteles biztatások szerint két hétig.”

¹⁶ Berczik Árpád (1842–1919) temesvári származású novellista és színműíró volt, 1907-től az MTA rendes tagja. Jogot végzett. 1864-től a helytartótanácsi, 1867-től pedig a miniszterelnökségi sajtóosztály tisztviselője, 1872–1904 között vezetője volt. 1870–1872 között a Pesti Napló tárcaírója, ekkor írta az említett cikkeket is. Lapokban, élclapokban, folyóiratokban publikált verseket, novellákat, de leginkább színműveket írt, összesen 58-at, amelyből 47-et Budapesten be is mutattak. Több írása a Nyelvőrben is megjelent.

¹⁷ Talán nem véletlen, hogy barátainak nevezi a két tudóst. Motivációként pedig feltételezhető, hogy Bercziket érdekelte a paraszti kultúra, novelláiban, színműveiben gyakran voltak szereplői,

Akadémia megbízásából a göcseji tájnyelv tanulmányozására lévén kiküldve, hozzájuk szegődtem műkedvelőnek.” (BERCZIK 1912: 49). Berczik miután hazatért, két tárcában számol be nagyon élvezetes és érzékletes módon az útról a Pesti Naplóban (BERCZIK 1872a, 1872b), melynek akkor tárcaírója volt Argus álnéven. Ezek az írások nagyon fontos részleteket árulnak el az adott terepmunka körülményeiről. Berczik külön tárcában emlékezik meg Donnerrel kötött barátságáról is (1872c).¹⁸ A negyedik utazó ugyanis Otto Donner, az éppen Magyarországon tartózkodó finn nyelvész volt.

4. Az utazás. Július 11-én indult útnak a csapat. „Szarvas Gábor, Budenz és Donner Ottó finn tudós csütörtökön indultak az ormánsági és göcseji tájnyelvek tanulmányozására, s Szombathelyen Berczik Árpád is csatlakozik hozzájuk.” (Fővárosi Lapok 1872. július, 688. oldal). Az út során Budenzék igyekeztek Donnernek megmutatni minél többet Magyarországból: Esztergom, Győr, Pápa érintésével jutnak el Szombathelyre, az utazás majdnem egy hétig tartott. Donner aztán továbbutazott, nem maradt a kutatókkal, augusztus 2-án már Pestről ír levelet Budenznek, szeptember 5-én pedig hazaérkezéséről számol be Helsingforsból küldött levelében (TERVONEN 1989: 33–34). Magyarországi útjáról a Morgonbladet svéd nyelvű újságban cikksorozatban számolt be (DONNER 1872).

Berczik Árpád nem töltötte a teljes időszakot Budenzékkal, talán csak két hetet. A két tárca július 28-án és augusztus 5-én jelenik meg, Budenzék viszont csak augusztus végén térnek haza. Tudomásom szerint – az írások humora, szellemessége ellenére – ez tekinthető a legelső olyan beszámolóknak, amelyekből értesülni vagy legalább következtetni lehet a nyelvészkutató és adatközlő viszonyára, az adatgyűjtés módszerére, a kutatói attitűdre. Az írások azért is fontosak, mert nem maga a kutató vagy épp az adatközlő reflexióit olvashatjuk, hanem egy, a témára érzékeny és nyitott, művelt ember, de mégis kivülálló feljegyzéseit – aki minden bizonnyal ki is színezte valamelyest az eseményeket –, ahogy ő maga írja (1872a): „Szinképzésül szolgál néhány tükördarabbal.” A két tárcával jól megfogalmazott célt szolgált (1872b): „E két tárcának czélja pedig nemcsak egy-két képet nyújtani társaim nyelvészeti barangolásaiból, hanem érdeklődést költeni minden vidéken az odavalók körében a tájbeszéd és a szokások iránt. Az utazó nem kísérheti oly figyelemmel a népet, mint a közötte tartózkodó, nincs is alkalma vele mindenről szólani, s a nép nem is nyílik meg előtte oly elfogulatlanul, mint ismerőseivel szemben. Azért ismerje minden gondolkozó hazafi kötelességének feljegyezni még most a meglevő kincset s megmenteni azt ekképpen az enyészettől”. Berczik írása csak jóval később lett ismertebb annak köszönhetően, hogy a Nyelvőr jubileumi számában újraközölte őket szerkesztői kérésre, ám rövidítve (vö. BERCZIK 1912).

5. Adatközlő, módszer, terepmunka. SZARVAS és BUDENZ soha nem publikálta anyagát. Októberben SZARVAS bemutatja ugyan az Akadémián előadás formájában, BUDENZ is azt írja jegyzeteiben, hogy összeállt az anyag, de mégsem adják közre. A göcseji

talán maga is tapasztalatokat próbált gyűjteni. Donner szerint Berczik nagyon szeretett magyar nő-tákat énekelni.

¹⁸ Ez azért is érdekes, mert Berczik külön utazott – Donner említi (1872), hogy Berczik egy salzkammerguti kirándulásról hazafelé jövet csatlakozott hozzájuk, és Szombathelyen találkozott Budenzékkal, ahol viszont Donner nem maradt sokáig.

nyelvjárásról végül KARDOS ALBERT ír többször is a Nyelvőrben, részben SZARVAS és BUDENZ gyűjtötte anyag alapján, bár írásaiból nem derül ki, hogy pontosan mi is származott a két akadémikustól.¹⁹ SZARVAS hagyatékából később még SIMONYI adott közre adatokat (SIMONYI 1918). Az elsődleges cél Göcsej volt, de előtte még bejárták az Őrséget – Őriszentpéter, Kerca, Nagyrákos –, majd Göcsej, végül Ormánság volt az útvonal.

BERCZIK szerint SZARVAS és ő volt az, akik a beszélgetéseket irányították, próbálták rávenni a falu népét, hogy beszéljenek, meséljenek, daloljanak, BUDENZ pedig a háttérben jegyzetelt, s vastkos jegyzetekkel tértek vissza Körmentre. A beszélőknek kiváló motivációt jelentettek a csecsebecsék, vagyis mindenféle ajándékok, játékok, tükrök, labdák. A „kincstárnok” SZARVAS volt. BERCZIK szemléletesen ábrázolja azt a bizalmatlanságot, amely akkor támadt, amikor a helybeliek észrevették, hogy szavaikat lejegyzik, ezért gyakran nézték őket „ispion”-nak, máshol viszont komédiásnak. Később – a bizalmatlanság elkerülése végett – igyekeztek úgy is jegyzetelni, hogy azt a beszélők ne vegyék észre, de BERCZIK leír olyan alkalmat is, amikor többször mondat el valamit egy beszélővel.

BERCZIK leírásában megjelenik egy új nézőpont is, az adatközlő nézőpontja, ugyanakkor teszi ezt úgy, hogy közben a nyelvész szempontja is érvényesül. Kimondja ugyanis, hogy az adatközlő elsősorban a kutatás tárgya, a nyelvi adat forrása (kiemelés: SzS): „A szíves házigazda egy élénk mesemondó lányért küldött. Ez egy Kálmán Róza nevű hajadon, kinek szép arca oly élénken beszél, mint a nyelve. A házigazdával kimegyünk a kertbe, egy pompás »tölfának« árnyékában leheveredünk s a szép Rózát faggatni kezdjük tudományos szempontokból. [Bekezdés.] A lány azt hiszi, hogy e gyöngéd pillantások, melyek feléje röpülnek, őt illetik. Csalóddol! E gyöngéd biztatás csak arra való, hogy valami jegyezni valót mondj, s mikor a nyelvészek édes szavakkal fordulnak hozzád, *ne higgy nekik, mert te csak tudományos objektum vagy az ő szemökben.*”.

Az útnak volt egy másik célja: gyűjtők toborzása – ez teljesen összhangban volt a SZILÁDY ÁRON-féle koncepcióval, ami aztán SZARVAS megfogalmazásában megjelent a Nyelvőrben. A napilapok tudósítása szerint 28-an (egy-két helyen 22-t írnak) ígérték meg BUDENZÉKNEK, hogy rendszeresen gyűjtenek majd nyelvjárási anyagot, ám az nem ismert, hogy ők pontosan kik is voltak, és mit is gyűjtöttek a későbbiekben. Az egyik kivétel Könye (vagy Könyye) Nándor (1850–1912) volt, aki BUDENZÉK hatására kezdett el írásokat küldeni a Nyelvőrnek, ebből több meg is jelent a folyóiratban.

Fontos felismerés és gyűjtésre motiváló információ a nyelvjárások eltűnése. Ennek okát a vasút fejlődésében és a közoktatásban látja BERCZIK, ezt említette okként már MÁTYÁS FLÓRIÁN is. Továbbá azt is megfogalmazza, hogy mi vehette rá BUDENZET, hogy útnak induljon: személyes jelenléttel próbálták meg motiválni a helyi értelmiséget, tanítókat, egyházi embereket, és egyben módszertani segítséget nyújtani nekik (1872a: 157): „Mindenütt élénk visszhangra talált barátainak felszólítása, hogy a vasutak korában oly gyors enyészetnek induló népies sajátosságokat iparkodjanak szorgalmas gyűjtéssel megmenteni. Őri-Szt.-Péterben, Kerczán, Nagy-Rákoson mindkét felekezeti lelkészek és tanítók nemcsak érdekes felvilágosítással szolgáltak, hanem felcsaptak jövőre is szorgalmas munkatársakul. Még a nők is felkarolták az eszmét és sok érdekes adat épen tőlük került

¹⁹ KARDOS felsorolja forrásait, köztük: „Szarvas Gábor és Budenz József uraknak 1872-ből való gazdag gyűjtése, melyet hogy oly szívesen rendelkezésemre bocsátottak, fogadják érte hálás köszönetemet.” (KARDOS 1884: 211).

ki. Azon vidék köztudalmában régóta élt e gyűjtés szükségessége, s *kutatóink megjelenése csak irányt adott s fellobbantotta e törekvést.*”

6. Összegzés. Úgy tűnik, hogy BUDENZ göcseji gyűjtőmunkájával feladatot teljesített. Ez beleillik azon tevékenységek közé, amelyekkel az 1870-es évek elején, a Nyelvőr indulása előtt és közvetlenül utána foglalkozott. 1890-ben arról ír, hogy az 1870-es évek elején megtorpanást tapasztalt a magyar nyelvtudományban, s „a magyar nyelvészetnek ezen a bizonyos ellankadásán segíteni kell” (idézi BUDENZet SIMONYI 1912: 70). Az 1870-es évek első felében mindenhol ott találjuk BUDENZet: tagja a helyesírási szabályzatot kidolgozó három tagú bizottságnak, részt vesz a Nyelvelmléktár elindításában, ott van a Nyelvőr elindulásánál (ő írja az első tanulmányt!), vagyis próbál motorja lenni a teljes magyar nyelvészet fellendülésének, gyakran barátjával, SZARVASSal együtt, s majd csak az 1870-es évek második felére tisztulnak le a feladatok, amikor már csak az egyetemi munkájára, a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztésére és a finnugor rokonság bizonyítására koncentrálhat. Ebben valószínűleg szerepet játszott BUDENZ nyelvjárásgyűjtés során szerzett tapasztalata. Elég csak arra gondolni, hogy több tanítványa is, így KÚNOS IGNÁC és MUNKÁCSI BERNÁT is, először nyelvjárásgyűjtésen szereztek tapasztalatokat (vö. KOZMÁCS 2007), mielőtt elindultak volna külföldi gyűjtőutakra. Kevés tanulmány tárgyalja, még kevesebb részletezi BUDENZ tevékenységének szerteágazó jelentőségét (SZATHMÁRI 1973; LAKÓ 1980). Ez az írás elsősorban erre igyekezett felhívni a figyelmet, másodsorban pedig arra, hogy függ össze az első nyelvjárásgyűjtő út a Nyelvőr indulásával, és hogy kik voltak mindennek a valódi ötletgazdái. Utóbbihoz kapcsolódóan összefoglalom az alábbi táblázatban a források alapján leírható indulását a Nyelvőrnek, a göcseji út körüli szervezésével összefüggésben:

1870. jún. 18.	I. Osztály értekezlete	Három tagú bizottság felállítása MÁTYÁS FLÓRIÁN indítványa kapcsán (tagok: SZILÁDY ÁRON, JOANNOVICS GYÖRGY, MÁTYÁS FLÓRIÁN)
1871. jan. 12.	NyB. ülése	A NyB. a tájnyelvek kutatását tartja a legfontosabb feladatnak, erre a célra a folyó évre 500 forintot kér.
1871. jan. 28.	I. Osztály értekezlete	SZILÁDY felolvassa az I. Osztálynak a bizottság javaslatát, amelyben egyfelől új folyóirat létrehozására tesz javaslatot, másfelől pedig fontosnak tartják nyelvészek kiküldését. Az Osztály a NyB.-hoz utalja a kidolgozást.
1871. márc. 10.	NyB. ülése	SZILÁDY felolvassa a javaslatukat.
1871. nov. 20.	I. Osztály ülése	FOGARASI felajánl öt éven keresztül évi 500 forintot nyelvészeti kutatásokra.
1871. nov. 25.	I. Osztály értekezlete	FOGARASI felajánlását a NyB.-hoz utalják, hogy tegyen javaslatot a pénz felhasználására.
1871. dec. 1.	NyB. ülése	SZARVAS GÁBORT megválasztják a Nyelvőr főszerkesztőjének.
1871. dec. 8.	NyB. ülése	GYULAI PÁL felolvassa a Nyelvőr programját. Felolvassák FOGARASI levelét.
1871. dec. 15.	NyB. ülése	Jóváhagyják a Nyelvőr programját. Javaslat igen, de döntés nem születik FOGARASI pénzének felhasználására.

1871. jan. 5.	NyB. ülése	Javaslat születik a pénz felhasználására: két nyelvész, BUDENZ és SZARVAS kiküldése a nyári szünetben tájnyelvek gyűjtésére Göcsejbe és Ormánságba. SZARVAS ismerteti a Nyelvőr I. számának tartalmát.
1872. jan. 22.	I. Osztály ülése	A NyB. javaslatát az I. Osztály elfogadja.

Kulcsszók: Budenz József, Magyar Nyelvőr, a magyar nyelvjárásgyűjtés története, Szilády Áron, MTA.

Felhasznált források

A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárából:

Budenz József Kéziratos hagyatéka, Ny-r/156

Az I. (Nyelv- és Széptudományi) Osztály jegyzőkönyvei:

1870. K 1484

1871. K 1485

1872. K 1486

A Nyelvtudományi Bizottság jegyzőkönyvei és iratai:

1871–1877. K1567

Szarvas Gábor levelei Budenz Józsefhez. Ms 5450/128–131.

A 19. századi napilapok feldolgozásához az Arcanum Újságok adatbázist használtam (<https://adt.arcanum.com/hu/discover/>).

Hivatkozott irodalom

BAKRÓ-NAGY MARIANNE 2021. Az őshonos népek közötti anyaggyűjtés gyakorlata a 19. században: Reguly példája. *Magyar Tudomány* 182/1: 39–44. <https://doi.org/10.1556/2065.182.2021.1.7>

BAKRÓ-NAGY, MARIANNE 2025. Munka az adatközlőkkel: Munkácsi Bernát példája. *Folia Uralica Debreceniensia* 32: 69–79. <https://doi.org/10.52401/fud/2025/03>

BERCZIK ÁRPÁD 1872a. Tárcza Girgácziból. *Pesti Napló* 23/173. szám. 1872. július 28.

BERCZIK ÁRPÁD 1872b. Még egyszer Girgácziban. *Pesti Napló* 23/179. szám. 1872. augusztus 4.

BERCZIK ÁRPÁD 1872c. Az én finn barátom. *Pesti Napló* 23/195. szám. 1872. augusztus 25.

BERCZIK ÁRPÁD 1912. Tárcák Girgáciából I–II. *Magyar Nyelvőr* 41: 49–51, 181–182.

BOGNÁR ZOLTÁN 1987. *Szilády Áron*. Kiskunhalasi Városi Tanács Művelődési Osztálya, Kiskunhalas.

BUDENZ JÓZSEF 1860. Adalék a székely beszéd ismertetéséhez. *Magyar Nyelvészet* 5: 348–363.

CSEPREGI MÁRTA 1998. Terepmunka régen és most. In: CSEPREGI MÁRTA – DOMOKOS PÉTER szerk., *125 éves a budapesti finnugor tanszék: Jubileumi kötet*. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 153–156.

DE REUSE, WILLEM J. – SHOBHANA L. CHELLIAH 2011. *Handbook of Descriptive Linguistic Fieldwork*. Springer, Dordrecht – Heidelberg – London – New York. <https://doi.org/10.1007/978-90-481-9026-3>

DONNER, OTTO 1872. En resa i Ungern I–IV. *Morgonbladet* 210., 211., 213., 216., 218. száma.

- FRÁTER JÁNOSNÉ 1974: *Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai 1854–1949*. A MTAK kiadványai 70. MTA, Budapest.
- HYMAN, LARRY M. 2001. Fieldwork as a state of mind. In: PAUL NEWMAN – MARTHA RATLIFF szerk., *Linguistic Fieldwork*. Cambridge University Press, Cambridge. 15–33. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511810206.002>
- KARDOS ALBERT 1884. A göcseji nyelvjárás II. *Magyar Nyelvőr* 13: 211–219.
- KOZMÁCS ISTVÁN 2007. Munkácsi Bernát és a magyar nyelvészeti terepmunka kezdetei. *Nyelvtudományi Közlemények* 107: 258–275.
- LAKÓ GYÖRGY 1980. Módszerbeli újítás és elvi-elméleti állásfoglalások néhány XIX. századi magyar nyelvész műveiben. *Magyar Nyelv* 76: 385–394.
- LAZICZIUS GYULA 1936. *A magyar nyelvjárások*. MTA, Budapest.
- MÉSZÁROS CSABA 2025. Otherness and Sameness in Hungarian Ethnology and beyond. <https://histanthro.org/notes/otherness-and-sameness> (2025.11.11.)
- RUTTKAY-MIKLIÁN ESZTER – GULYÁS ZOLTÁN 2024. Változó tervek, változó viszonyok, változó eredmények: Reguly Antal a terepen. *Ethno-lore* 41: 31–55. <https://doi.org/10.58449/el.2024.02>
- SELMECZI KOVÁCS ATTILA 1975: *Reguly Antal palóc jegyzetei*. Dolgozatok a palóckutatás körében I. Eger.
- SIMONYI ZSIGMOND 1907. A Nyelvtudományi Bizottság félszázados munkássága. *Akadémiai Értesítő* 18: 65–72.
- SIMONYI ZSIGMOND 1918. A göcseji s az őrségi nyelvjáráshoz. *Magyar Nyelvőr* 48: 128–130.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1973. Budenz József és a korabeli magyar nyelvtudomány. *Magyar Nyelvjárások* 19: 5–16.
- SZEVEÉNYI SÁNDOR 2015. Rendkívül rövid bevezetés a dokumentációs nyelvészetbe. In: SZÉCSÉNYI TIBOR – SZEVEÉNYI SÁNDOR szerk., *Érdekes nyelvészet*. JATEPress, Szeged. 145–156.
- SZEVEÉNYI SÁNDOR 2021. Sajnovics, the responsible fieldworker. In: SZEVEÉNYI, SÁNDOR szerk., *Uralic studies, languages, and researchers: Proceedings of the 5th Mikola Conference*. University of Szeged, Department of Finno-Ugric Studies, Szeged. 55–70. <https://doi.org/10.14232/sua.2021.54.55-70>
- SZEVEÉNYI SÁNDOR 2026. Budenz József nyelvi gyűjtései. Kézirat. Benyújtva lektorálásra *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XIII.* című konferencia kötetébe. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- TERVONEN, VILJO szerk. 1989. *József Budenzin ja Otto Donnerin kirjeitä vuosilta 1867-1886*. MSFOu. 201. Suomalais-ugrilainen seura, Helsinki.

Why did Budenz travel to Göcsej?

New perspectives on the early history of Magyar Nyelvőr and Hungarian dialect research and fieldworks

The study examines the circumstances and motivations of József Budenz's dialect-collecting fieldwork in the Göcsej, Őrség and Ormánság, drawing on Budenz's publications, Academy minutes, and contemporary press reports. It shows that the idea of founding Magyar Nyelvőr originated with Áron Szilády, while Flórián Mátyás first emphasized the importance of Academy-organized dialect-collecting expeditions in 1870. The study also highlights a committee proposal – Mátyás, Szilády and György Joannovics – that advocated organizing dialect collection through a dedicated journal by publishing calls for contributions to local teachers and clergy. This approach enabled the first fieldwork in the summer of 1872, funded by János Fogarasi, and carried out by Gábor Szarvas

and József Budenz. Although the collected material was not published, the expedition attracted new subscribers and contributors to the journal. Its uniqueness lies in Árpád Berczik's contemporaneous newspaper reports, which document both local informants' and academic perspectives.

Keywords: József Budenz, Magyar Nyelvőr (Hungarian linguistics journal), the history of dialect research in Hungary, Áron Szilády, Hungarian Academy of Sciences.

SZEVERÉNYI SÁNDOR
Szegedi Tudományegyetem

S Z E M L E

Bauko János, Kétnyelvűség és keresztnévhasználat

Magyar–szlovák keresztnévkönyv

Magyar Tudományos Akadémia – Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács, Budapest, 2024. 326 lap

Elöttem egy kötet – szerzője a szlovákiai magyar névtan ismert képviselője –, amely átfogó módon a (szlovákiai) magyar keresztnévadás kérdéseivel (a bevezető fejezet keretében), illetve gyakorlatával (keresztnévszótár formájában) foglalkozik. Egy kötet, amely a felsőoktatásban és nyelvi problémák megoldása esetén is használható. Ilyen nyelvi probléma lehet akár a születendő (vagy már megszületett) gyermek keresztnévének kiválasztása, de akár a személynév más elemeinek megadása vagy akár az azokat érintő sorrend, esetleg egy nevet kiegészítő elem(ek) feltüntetése. A határon túli magyarság ilyen döntések meghozatalakor a magyarországi vagy az államnyelvi kézikönyvekre támaszkodik (most nem sorolva ide a laikusok által írt, szerkesztett kézikönyveket, listákat), amelyek nem biztos, hogy teljesen megfelelnek a kétnyelvű nyelvhasználó esetlegesen sajátos igényeinek.

Ebben a dilemmában próbál segítségül szolgálni BAUKO JÁNOS könyve, amely egyszerre jelent tudományos segítséget (részletes, elemző tanulmány: Kétnyelvűség és keresztnévhasználat), névválasztási segítséget (névkönyv, névjegyzék: Magyar–szlovák keresztnévszótár) és jogi segítséget (szlovákiai jogszabályok magyar fordításának közlése: A személynévadás és -viselet szabályozó szlovákiai törvények). E kézikönyv jó példája a nyelvtudomány alkalmazott jellegének: olyan produktum, amely a kutató nyelvész és a laikus nyelvhasználó számára is képes kérdéseket megfogalmazni és azokra válaszokat adni. Mindezt a kötet mindhárom tematikus fejezetében. A szerző e könyvvel olyan igényes névszótárat jelentetett meg, amely egy nyelvi hiányt pótol, illetve amely a laikus nyelvhasználó számára is megbízható használati értékkel bír (ez utóbbi nem mondható el minden szótárról, sőt névtárról vagy névjegyzékről). Ahogy a szerző fogalmaz, „»útmutatóként« szolgál a keresztnévek anyanyelven történő anyakönyvezését illetően” (7).

Az első fejezet (Kétnyelvűség és keresztnévhasználat, 9–42) részletes áttekintést ad a kétnyelvű környezetben meglévő keresztnévhasználatról, különösképpen (és természetesen) a szlovákiai és szlovákiai magyar helyzetről. Olvashatunk a keresztnéveknek

a személynevek rendszerében elfoglalt helyéről, azok kialakulásának történeti, diakrón sajátosságairól, s mindezt nemcsak a magyar, hanem a szlovák névtan szemszögéből is. (Számomra a felhasznált szakirodalom nyelvi és tematikai széleskörűsége mindig előnyt jelent egy tudományos mű olvasásakor – egy magyar nyelvet érintő kötet esetében kifejezetten hasznos a szlovák oldal eredményeiről is tájékozódni, akár szakirodalmi tételek formájában is.) A nyelvészeti háttér mellett kitér a névhasználat jogi szabályozásának diakrón és szinkrón bemutatására, a hatályos szlovákiai törvények tömör, tájékoztató jellegű és – legfőképpen – érthető elemzésére is.

A névhasználat nemcsak nyelvi, hanem társadalmi kötöttségekre is rámutat. Így van ez a nyelvi divattal, ez esetben a keresztnévdívattal is, amely elemzésének a szerző szintén teret ad. Így a magyarországi és a szlovákiai mainstream névadás mellett képet kaphatunk az utóbbi évek névdívatjairól, névadási szokásainak változásairól is, valamint arról, milyen társadalmi folyamatok (például tévésorozatok) befolyásolják azt. A fejezet témái közül külön kiemelném a szlovákiai magyarság névadási szokásainak leírását, például a politikai indíttatású változásokat, valamint a temetkezési szokások névhagyományait, -szokásait. A fejezet utolsó része a nyelvmenedzselésként ismert szakterület személynév-menedzseléssel foglalkozó alapismereteit közli. Bemutatja a szlovákiai magyarok keresztnév-választása, -használata során létrejövő különféle gyakorlati problémákat, miközben rámutat a névhasználat külső és belső tereimainak különbségeire és a névhasználat érzelmi vetületeire.

A kötet második nagy fejezete (Magyar–szlovák keresztnév-szótár, 43–290) a tulajdonképpeni fő rész: az, amiért a szélesebb szlovákiai magyar névhasználói közösség a kötetet kézbe veszi. A szótár ugyanis 3673 (1580 férfi- és 2093 női névhez) kapcsolódó névcikket (a szócikk névtári megfelelője) tartalmaz. A tágabb szakirodalom aprólékos és szakértő feldolgozása eredményeként létrejött névtár a szerző saját kutatásaira, valamint már megjelent alapvető fontosságú magyar, szlovák és cseh névkönyvek anyagára épít. Ennek megfelelően egy névcikk mikrostruktúrája többféle adatot is tartalmaz. Így az olvasó a név írott alakján kívül megismerkedhet annak hivatalos, anyakönyvezhető magyar és szlovák megfelelőjével (és rájön, hogy a *Teo* még mindig csak szlovák megfelelő, nem magyarországi); a névetimológiával és -jelentéssel; a becenévalakkal (azonban fontos, hogy a névtárban a keresztnévként anyakönyvezhető becézett névalakok címszóként szerepelnek); a névnapok időpontjával, valamint a keresztnévek azon rokon neveivel, amelyek megtalálhatók a magyar névkészletben (és így jelen névtárban is). A névtár fontos rendezési elve, hogy a férfi és női keresztnévek külön szedve találhatóak (azaz kétféle névtár is olvasható: férfi és női) – ami jó, de jobb és kezeesebb lett volna az indexen vagy az oldalszámon jelölni, meddig tart a férfi és meddig a női rész. De ez nem a szerző, hanem inkább a kiadó feladata, sőt érdeme lett volna. A névtár olvasását elősegítendő a szerző a 6. lábjegyzetben összehasonlítja a magyar és a szlovák ábécé betűkészletét, kitérve a két nyelv eltérő hang- és betűállományára – segítve a szótárban történő eligazodást, valamint fogalmi képet nyújtva a két nyelv fonémaállományának különbségéről (43).

A kötet harmadik, egyben befejező része (A személynévadási és -viselést szabályozó szlovákiai törvények, 291–313) a szlovákiai névadást és névviselést szabályozó hatályos törvények magyar fordítását tartalmazza. Ezek az utó- és családnévről szóló 1993. évi 300. számú és az anyakönyvekről szóló 1994. évi 154. számú törvények, amelyekből

a laikus névhasználó – most már – magyar nyelven is tájékozódhat a keresztnévadás szlovákiai lehetőségeiről és a névadó jogairól.

Összességében BAUKO JÁNOS kötete egyszerre tudományos igényű munka és gyakorlati kézikönyv, amely hidat képez a kutató nyelvészek és a laikus nyelvhasználók között. A kétnyelvűség és a keresztnévhasználat kérdésköre nem csupán nyelvészeti vagy jogi probléma, hanem identitásbeli és közösségi ügy is, amely a szlovákiai magyar közösség mindennapjait közvetlenül érinti. A könyv értéke éppen abban rejlik, hogy egyszerre kínál elméleti támpontokat, gyakorlati eligazítást és közösségi kapaszkodót: hozzájárul ahhoz, hogy a kétnyelvű térben élő magyarok tudatosabban és önazonosabban formálják névhasználatukat. Így a kötet nem csupán egy hiánypótló szakmunka, hanem egyfajta kulturális és nyelvi önmegerősítés eszköze is.

M. PINTÉR TIBOR
Károli Gáspár Református Egyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Köszönet a 200 éves Akadémiának

A Magyar Tudományos Akadémia 2025–26-ban ünnepli alapításának 200 éves évfordulóját. A jubileumot számos rendezvény, megemlékezés, kiadvány tematizálja. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és folyóirata, a Magyar Nyelv is szeretné megragadni az alkalmat, hogy köszönetét nyilvánítsa a kezdetektől fennálló szellemi és anyagi támogatásért, amelyet napjainkban is élvez. Az Akadémia számos alkalommal kifejezésre juttatta, hogy a tudományos társaságok és szervezetei, rendezvényei, folyóiratai, szervesen kapcsolódnak azokhoz a társadalmi célokhoz, amelyek a saját alapdokumentumaiban is kifejezésre jutnak.

Társaságunk – törvényi kötelezettségeinek is eleget téve – éves közgyűlés keretében számol be a szakmai és társadalmi tevékenységéről, gazdálkodásáról. Ezt a beszámolót saját honlapján, valamint folyóiratának, a Magyar Nyelvnek a hasábjain közzé is teszi. A 2025. évről szólót – benne az akadémiai támogatásokkal – a Társaság vezetősége a 2026. március 3-i közgyűlésén ismertette, ez a Magyar Nyelv 2026/2. számában lesz olvasható.

A Magyar Nyelv szakmai közleményein és szerzőin keresztül is folyamatos – közvetlen vagy közvetett – interakcióban van az Akadémiával. Szívesen számolunk be például nagyobb szabású, gyakran akadémiai háttérű és intézményközi keretben megvalósuló projektekről, többek közt egyes akadémiai kutatócsoportok, illetve az Akadémia nemzeti programjai közé tartozó Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program egyes projektjeiről. Így pl. HOFFMANN ISTVÁN, Magyar Nemzeti Helynévtár Program (2023: 471–478); PRÓSZÉKY GÁBOR – VÁRADI TAMÁS – HOLL ANDRÁS, A magyar nyelv digitális támogatása a magyar tudományosság szolgálatában (uo. 478–482); PRÓSZÉKY GÁBOR – VÁRADI TAMÁS, A magyar nyelv digitális fenntarthatóságának támogatása (uo. 482–489); NÉMETH T. ENIKŐ, Álhírek, áltudományos nézetek nyelvészeti azonosítása (uo. 490–496); KISS

JENŐ, Visszatekintés az Új magyar nyelvjárási atlaszra (2025: 224–228). – Akadémiai székfoglalókat is olvashatunk a Magyar Nyelv évfolyamaiban, pl. HOFFMANN ISTVÁN, Névadók és névhasználók az Árpád-korban (2025: 385–399). Nyelvész akadémikusok kerek évfordulójáról ugyancsak megemlékezünk, pl. a hetvenéves Tolcsvai Nagy Gáborról (2023: 501–505), Hoffmann Istvánról (2023: 377–380), a nyolcvanéves Kiss Jenőről (2023: 129–134), Honti Lászlóról (2023: 496–501). – A Tudománytörténet rovatunkban híres akadémikusok munkásságát is elemezzük, árnyaljuk, pl. Gombocz Zoltánét (2023: 364–366), Zsirai Miklósét (2025: 67–69), Herman Józsefét (2025: 70–71), Benkő Lorándét (2025: 329–332). A 2026/2. számban közöljük a Szentkatolnai Bálint Gábor és az MTA kapcsolatát elemző írást. – Még ebben az évfolyamban publikáljuk Az élő Akadémia kétszáz éve: a nyelvtudomány és az MTA című jubileumi kötetről szóló ismertetést.

JUHÁSZ DEZSŐ

a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke,
a Magyar Nyelv felelős szerkesztője

Zelliger Erzsébet 80 éves*

Tisztelt Kollégák, Tanítványok és Tisztelők!

Kedves Erzsi Tanámó!

Köszöntő szavaimat hadd kezdjem egy FERDINAND DE SAUSSURE-nek tulajdonított gondolattal: „Az idő megváltoztat minden dolgot; nincs ok feltételezni, hogy a nyelv kivonná magát ettől az egyetemes törvény alól.” Ezt az alapvető igazságot úgy fűzhetjük tovább, hogy az idő ugyan változást eredményez, a nyelv is mindig újabb formákat ölt, ugyanakkor a maradandóság is jellemzi a nyelv történetét, de ez csak azok számára nyilvánvaló, akik e bonyolult folyamatot megértik, dokumentálják és továbbadják.

A mai különleges alkalmon Zelliger Erzsébet nyugalmazott egyetemi docens 80. születésnapját ünnepeljük. Ez a kerek évforduló alkalmat nyújt egy gazdag és sokrétű életmű méltatására, ünnepeltünk ugyanis több évtizedes munkásságával jelentősen hozzájárult a nyelvtörténet, dialektológia, szociolingvisztika és rovásírás-kutatás fejlődéséhez. Ezek mellett az oktatásban, a tudománynépszerűsítésben és a közösségi tevékenységekben is egyaránt maradandót alkotott.

Zelliger Erzsébet 1945-ben született a csallóközi Somorján. A családi háttér és indíttatás minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy későbbi kutatásai során kiemelt figyelmet fordított a határon túli magyar közösségek nyelvhasználatának és identitásának

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasóülésén 2025. május 27-én.

vizsgálatára. Egyetemi tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte, ahol 1969-ben magyar nyelv és irodalom szakos tanári diplomát szerzett. 1975-ben bölcsészdoktori címet kapott, 1990-ben pedig megvédte kandidátusi értekezését. Oktatói munkája 1969-ben kezdődött az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén, ahol 1993-tól egyetemi docensként tanított 2010-es nyugállományba vonulásáig. Emellett 1993 és 1999 között a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvi Tanszékén, 2005 és 2006 között pedig a Bécsi Egyetem Finnugor Tanszékén is tartott órákat.

Zelliger Erzsébet munkásságának középpontjában a magyar nyelv története, valamint a nyelv területi és társadalmi változatossága áll. Ezek egymást kiegészítve jelennek meg publikációiban, amelyek alapján egy többdimenziós nyelvészeti életmű rajzolódik ki előttünk. Több mint 290 publikációjával ünnepeztünk a nyelvtudomány termékeny szerzői közé sorolható.

Kutatómunkája során kiemelkedő figyelmet fordított a magyar nyelv történeti változására. Tagja volt a Benkő Loránd által vezetett etimológiai szótári, valamint a történeti grammatikai munkacsoportnak. Utóbbi keretében részletesen elemezte a korai ómagyar kori összetett szavak alakulását. Különösen kiemelkedőek a Tihanyi Alapítólevéllel kapcsolatos kutatásai, melyek során az egyik legfontosabb nyelvemlékünk átfogó és részletekbe menő elemzését végezte el. Ezen munkái nemcsak a nyelvtörténet, hanem a magyar kultúrtörténet szempontjából is jelentősek, ugyanakkor az oktatásban is kiválóan használhatóak.

Szociolingvisztikai tárgyú kutatásai során a határon túli magyar közösségek nyelvhasználatát, különösen is a felső-ausztriai magyar diaszpóra nyelvi helyzetét tanulmányozta, feltárva a kétnyelvűség, az identitás kérdéseit, a nyelvi kiegyenlítődés és a nyelvvesztés folyamatait, valamint bemutatta a kódválasztás és a nyelvi attitűdök szerepét a magyar szórványközösségek nyelvi életében.

Nagyjából másfél évtizede, de különösen is a 10 évvel ezelőtti méltatás óta eltelt időszakban érdeklődése a magyar őstörténet és a rovásírásos emlékek felé fordult, nyelvtörténészként jelentős szerepet játszott a székely-magyar rovásírás tudományos kutatásának megújításában.

Vizsgálatainak fontos általános tanulsága, hogy a rovásírásos emlékek nem csupán írástörténeti, hanem nyelvtörténeti szempontból is kiemelkedőek, a latin betűs forrásokhoz hasonlóan ezek is magyar nyelvemléknek tekinthetők/tekintendők. Felhívta a figyelmet arra, hogy a magyarországi tudományos közösség hosszú ideig elhanyagolta a rovásírás kutatását, ami hátráltatta a nyelv- és nyelvjárástörténeti vonatkozások feltárását. Az elvi alapvetés megfogalmazását gyakorlati vizsgálatok is követték. Számos korai rovás emlék megfejtésére és a rovásírás történeti kontextusának feltárására tett kísérletet. Egyik kiemelkedő tanulmányában, a Hangtörténet és rovásábécé című munkájában kritikai elemzést nyújtott a nikolsburgi ábécé alkalmazhatóságáról a korai rovás emlékek olvasatának megállapításában. Rámutatott arra, hogy a 15. századi ábécé nem tükrözi az ősmagyar kor végi, korai ómagyar kor eleji hangrendszert, így nem alkalmas a korábbi rovás emlékek megfejtésére. Nyelvtörténészként a rovásfeliratok értelmezése során a nyelvtörténeti ismeretekre támaszkodva a korabeli hangállományt vette alapul, figyelembe véve a hangrendszer változásait és a latin betűs írás hatását is. A Konstantinápolyi felirat kapcsán például kiválóan szemléltette azt, hogy a nyelvtörténeti szempontok figyelmen

kívül hagyása hogyan vezethet hibás értelmezésekhez. Kutatómunkájával elősegítette a rovásírásos emlékek mélyebb megértését és a rovásírás helyének meghatározását a magyar nyelv és kultúra történetében.

Zelliger Erzsébet négy évtizeden át volt az ELTE Nyelvtörténeti Tanszékének oktatója. Szerepet vállalt a nyelvjáráskutatás oktatásában, amelynek keretében nyelvjárás-gyűjtő tanulmányutakat szervezett és vezetett Fodor Katalinnal együtt több évtizeden keresztül. Ezek a tanulmányutak nemcsak a hallgatók gyakorlati képzését szolgálták, hanem hozzájárultak a magyar nyelvjárások dokumentálásához, valamint a hallgatók nyelvjárások iránti pozitív attitűdjének alakításához. Mindez szorosan összefüggött azzal, hogy ünnepeltünk számára a határon túli magyar közösségek nyelvhasználatának a kutatása és megismertetése alapvető fontosságú feladat volt. Az általa feltárt kutatási eredmények nemcsak a tudományos közösség számára voltak értékelhetők, hanem az oktatásban is hasznosultak, hiszen segítették a hallgatók érzékenyítését a határon túli magyarság nyelvi helyzete, a nyelvi sokszínűség, a nyelvi jogok és az identitás kérdései iránt.

Erzsi tanárnő mindig figyelemmel kísérte tanítványai előrehaladását. Ez nemcsak a témavezetésekben, mentorálásban mutatkozott meg, hanem abban is, hogy hosszú éveken át ő volt a Nyelvészeti Diákkör vezetője, sőt nyugdíjas évei alatt is rendszeresen támogatja a Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhely tevékenységét tanácsaival, javaslataival, véleményével. Lelkesedése, hivatástudata és szakmai odaadása révén ma is aktív résztvevője az egyetemi életnek. Mindig lehet arra számítani, hogy doktori dolgozatok opponenseként, tanulmányok bírálójaként, lektoraként tudományos alaposággal, jobbitó szándékkal fejt ki véleményét.

Zelliger Erzsébet egyetemi oktatói munkája mellett jelentős közéleti tevékenységet is végzett. Több évtizeden át vállalt vezetői feladatot a cserkészmozgalomban. E közösségi munkáját is elismerték, amikor 2020-ban a Magyar Érdemrend lovagkeresztje polgári tagozatával tüntették ki.

Kedves Erzsi! Az elmúlt évtizedek során végzett munkád, a tudományhoz való hozzáállásod és az ifjabb generációk iránti elkötelezettséged példaértékű. Kívánunk további alkotó éveket és sok örömet a családot, kollégáid és ismerőseid körében. Isten éltesen sokáig!

N. FODOR JÁNOS

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Új rovásfelirat Homoródkarácsonyfalváról

Homoródkarácsonyfalva unitárius templomában, ahonnan eddig két rovásírást feliratot ismertünk (KMRE. No. 172, 234), a tornyon kezdődő javítási munkálatok során 2024 novemberében Lángi József restaurátor és Fehér János művészettörténész egy újabb rovásírást feliratot találtak (vö. GÁL 2024). A munkálatok jelenleg is folynak; tudományos eredményüket, illetve magát az új köemléket Fehér János fogja közzéadni. A jelenkor sajátossága ugyanakkor, hogy a közösségi médiában már a tudományos publikálás előtt napvilágot látnak fényképek, sőt olvasati kísérletek,¹ amelyek részben el is fogadhatók. Már csak ezért is szükséges a felirat minél gyorsabb epigráfiai értékelése. Ennek érdekében 2024. 12. 30-án módomban állt autopsziával megvizsgálni az új feliratot, amiért Benedek Mihály homoródkarácsonyfalvi lelkésznek és Fehér Jánosnak tartozom köszönettel. Köszönöm továbbá Gálos Miklós fényképeit és segítségét az autopszia során.

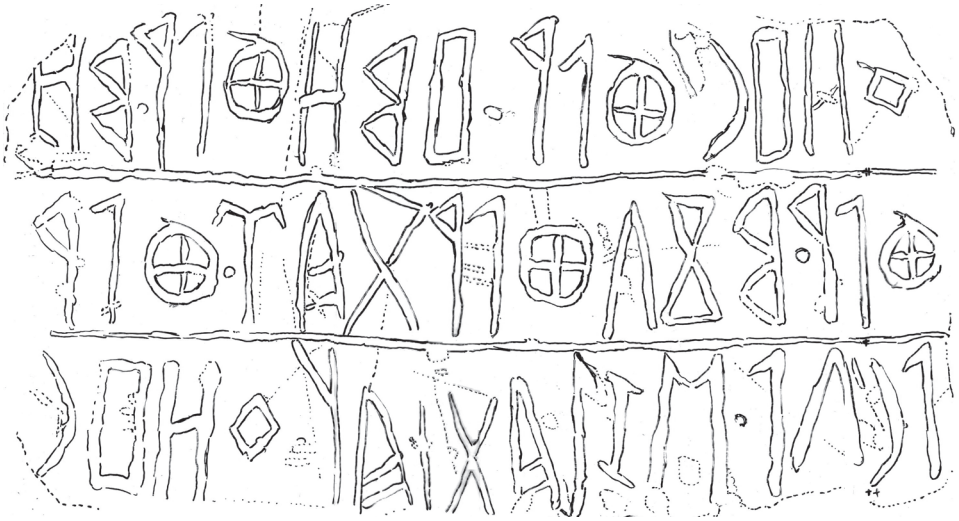
Maga a felírt kő egyébként ugyanaz, amelynek a belső, profilált oldalán a már ismert első homoródkarácsonyfalvi felirat (KMRE. No. 172) van, csak ez a lapos, sima külső felületen található, kívülről a talajtól igen nagy magasságban, tehát még bevakolatlan állapotban sem látható módon. Ráadásul a felírt kő mindegyik vakolatréteg elfedte, és – bár nem zárható ki, hogy a torony egy ideig bevakolatlan maradt – az első réteg késő középkori (Fehér János szíves szóbeli közlése). Az eddig is egyértelmű volt, hogy maga a kő a toronymúl (amelyet a nyugati kapu kő szemöldökén levő felírt tanúsága szerint 1496-ban emeltek) régebbi: a kőfaragómunka mindenképpen a 13–14. századra vall (CMASE. 171).² A templom maga a 13. század második felében épült (DÁVID 1981: 154, ENTZ 1996: 200, CMASE. 171), de az elterjedt elképzelést, hogy a kő annak később elbontott részéből származik (DÁVID 1981: 154), talán a kapuból (BENKŐ 1994: 161, 2014: 69; VÉKONY 2004: 9), nem lehet bizonyítani, és az új felírt felismerése csak még nehezebbé teszi az eredeti elhelyezés rekonstrukcióját (mivel eszerint a kő mindkét oldalán volt írás).

¹ www.facebook.com/magyarunitariusegyhaz/posts/pfbid0W4vwKUFJ1CLbid7XJovyQdqYorjbrgVyvfgjDR5cw45WkteFtx77hq36eL8EB11 (TÖKÉS LEHEL, 2018. 11. 29.; a hozzászólások közt SÓLYOM FERENC olvasata), www.facebook.com/groups/586235285988268/posts/1240233400588450; www.facebook.com/vitezek.a.hazaert/posts/pfbid0Nrf2cVFbTfTAP1fQuQuieNzmAWrm2sEfNewuBWcydrSHsKdHLUADxdXUVQRVZDabl (SZÁSZ TIBOR ANDRÁS 2018. 11. 20-i olvasata és rajza). Ezeket az amatőr olvasati kísérleteket a továbbiakban SÓLYOM 2024 és SZÁSZ 2024 formában fogom idézni.

² VÉKONY (2004: 9–16) a belső felírt kő nyelvi alapon a 12. század közepe és a 13. század közepe közé datálta, de olvasatának bizonytalansága miatt ezt nem vehetjük alaphipotézisnek. TUBAY és szerzőtársai (2020: 184–187, 191–194) archeometriai vizsgálatot végeztek rajta, ami a datáláshoz nem vitt közelebb, de annyi kiderült, hogy a torony környező anyagától jelentősen eltérő felépítésű, vagyis ez is alátámasztja másodlagos beépítését.

1. ábra

A felirat átrajzolása (a szerző rajza)

2. ábra

A felirat fényképe (készítette: Gálos Miklós)

A külső felirat (egyébként a belső is) készülhetett a kő eredeti megmunkálásakor, de eredeti felhasználása idején másodlagosan is, tehát elvileg 1496 előtt bármikor. Mindazáltal a gondosan vésett, szemmel láthatóan a nyilvánosságnak szánt feliratról nem hihető,

hogy kevéssel az elkészülése után már be is építették, ezért a 15. század elejénél későbbre semmiképp nem tenném. Korábbra elvileg tehetjük, akár jelentős mértékben is.

A feliratot tartalmazó kő mérete 39 x 23 x 21,5 cm. A kő jelenleg is be van falazva, ezért a vastagságát csak a lőrésablakon keresztül lehetett megpróbálni lemérni, így a mért adat pontossága bizonytalan. A (jelenleg) kifelé néző lapos felület egésze a feliratos mező, amelyet két, csak nagyjából egyenesen vésett sorvezető oszt három sorra (magasságuk: 6,9–7,5, 6,3–7,0, illetve 6,9–7,5 cm). A betűk mérete viszonylag egyenletes, általában 5–5,5 cm, a 3. sorban kissé variábilisabb, 4,6–5,5 cm; két betű rendszerszerűen jóval kisebb a sorogyennél: <k> 2–2,1 cm, <f> 3,5 cm. Érdekes módon a <f> jel viszont kitölti a teljes sort, 6,3 cm magas. Ezek a méretek jelentősen eltérnek a belső, profilált felirat betűméreteitől (az 1. sorban 7,8–8,0 cm, a 2. sorban 5,3–6,3 cm). Maga a profilált részen lévő írott felület kisebb, mint a külső oldalon: 36 cm széles. A betűalakok sem azonosak – már amennyiben azonosítani lehet őket egymással: a belső <f>-ek alsó szára a betű legalján áll, a külsőkön kissé magasabban ered a jobb szárból; a feltehető belső <n> szóképes, teljesen egyszerű alakú, míg a külső <n>-ek felső lezárása a BÉL MÁTYÁS-típusú rovásábécék (BELIUS 1718: tab. I, vö. CMASE. D15, D25, D28–33, D37–38) görbületére emlékeztet. Mindezek alapján úgy tűnik, a két feliratot nem ugyanaz a kéz véste. A két felirat egymáshoz való időbeli viszonya így teljesen nyitott kérdés. Az nehezen hihető, hogy egyszerre készültek, ugyanis nehéz olyan eredeti beépítési módot elképzelni, amelyben a profilált és a sima felület egyszerre látható volt.

Az új felirat 1/4., 3/2., 3/5., talán 3/7. és 3/16. (utolsó) betűje körül a felület enyhén sérült, de ez az olvashatóságot általában nem befolyásolja, a felszín kisebb anyaghibái és helyenkénti haránt irányú, bizonyára az elsődleges felületmegmunkálásból származó vonalai pedig még kevésbé: kettő híján valamennyi betű alakja vitathatatlan. Hét jel viszont nem azonosítható egyértelműen a rovásábécékből ismert standard jelekkel; ezek hangértéke legalábbis vitatható. A biztosan olvasható jelekből kiderül, hogy a felirat a rovásírásnál megszokott módon jobbról balra halad. Az elsődleges olvasat (a vitatható karaktereket * jelöli):

K²R*N ◦ FJA ◦ *MR [◦] FJA ◦ MR^K²
 FJA ◦ M*S ◦ FJA ◦ BL* ◦ FJA
 JNSJ ◦ V** ◦ LBSzLT ◦ K²R*N

A FJA betűsor értelme világos: *fja*; a tábla első két sora tehát egy genealógiai sorozat. Ez két szempontból teszi érdekessé a szöveget: 1) ilyen típusú szöveget eddig nem ismertünk rovásírással, vagyis a tartalmára és a funkciójára vonatkozó előzetes feltételezés nagyon bizonytalan lesz; 2) ezzel szemben az ismétlődő szó előtti szavak kiolvasását megkönnyíti: minden esetben egy személynév várható.

A nevek közül problémamentes a harmadik: MR^K² *Már*^k. Noha az első híradások a sorvégi ligatúráról nem vettek tudomást,³ az ha kissé megkopottan is, de ott van. A név

³ SÓLYOM (2024) javaslata *mr*^e, SZÁSZ (2024) javaslata: *M^or*. Az utóbbi olvasat nemcsak a ligatúra miatt, de inherens hibája miatt is elvetendő: a *Mór* név két kivétellel az összes Árpád-kori előfordulásában kettőshangzóval, *Mour* alakban jelentkezik (ÁSzt. 569–570; 1230-ból ismerünk egy-egy *Mor* és *Mur* alakot), amint ez etimológiailag logikus is. A két kivétel nyilván íráshiba, de még ha szórványosan monoftongizálódott is a kettőshangzó, a név kétségtelenül hosszú magánhangzóval hangzott, és teljesen indokolatlan, hogy ez jelöletlen legyen (az eddigi korpuszban kizárólag

tartalmilag és alakitanilag teljesen rendben van: már az Árpád-korban igen elterjedt név, és a 12. század vége óta jól ismerjük latinos végződés nélküli *Mark, Marc, Maark* alakokban (ÁSznt. 519–520; az első példa 1193-ból).

A negyedik név ismeretlen betűjére SÓLYOM (2024) és SZÁSZ (2024) <ty> azonosítása kézenfekvő, így és csak így kapunk jó olvasatot: *M^áty^ás*. A <ty> graféma későbbi alakváltozatai hasonlítanak annyira ehhez a betűhöz, hogy az azonosság hihető legyen; az /á/ magánhangzó „ugratása”⁴ ha ritka is, de nem példátlan (KMRE. No. 194.681.2, 200, 204, 218, kétesen 173);⁵ maga a név pedig a 12. század óta nagyon gyakori volt (ÁSznt. 528–530).

Az ötödik nevet SÓLYOM (2024) és SZÁSZ (2024) *B^ál^ent* formában oldotta fel, az utolsó betűt egyeztetve az ábécék hasonló caput dictionumával,⁶ amely abban különbözik, hogy a függőleges szára felül jelentősen túlnyúlik. Eddig két 15. századi feliraton került elő hasonló jel, azokon azonban még egy keresztzár is van, ami miatt minden értelmezés ligatúrának tekinti: KMRE. No. 190. egyelőre bizonytalan olvasattal;⁷ a KMRE. No. 197. alakilag talán jobb párhuzam, de ennek is konkuráló olvasatai vannak. Többen – meglehetősen kétes eredménnyel – ezeken is N[^]T ligatúrát vélnek látni (CSALLÁNY 1960: 52, FERENCZI 1981: 114–115, VÉKONY 1987: 18, RÁDULY 1995: 96–98), számomra azonban meggyőzőbb JAKUBOVICH (1932) *D^e(r)zs* olvasata, amelyet PAIS (1932), SÁNDOR (2014: 186), BENKŐ (2014: 69) és a CMASE. (184) is átvesz. Ha ezt az olvasatot feltételezzük a (mindenképpen korábbi) homoródkarácsonyfalvi feliraton is, akkor a *B^ál^ázs* (*B^lázs?*) név adódik, amely a *B^ál^ent*-nél névtanilag is hihetőbb: alakilag stabil, már a legkorábbi előfordulásokban is *Balas* (1234-től) vagy legalábbis *Blas* (*Blasius*) alakban jelentkezik, ami az olvasat szempontjából teljesen mindegy. A *Bálint* név elején viszont a graféma problémás, mivel a felirat viszonylag korai datálása esetén inkább várhatnánk /β/, mint /b/ hangot.⁸ Mivel a 3. sorban van <v> karakter (valószínűleg /β/ olvasattal), itt ez kizárható. A fennmaradt névanyagban igen ritka a magyar formában írt alak, de az egyértelműen többször és korábban *Valent(h)*, mint *Balent(h)* alakú (ÁSznt. 86, 790); ráadásul a későbbi periódusban a név kifejezetten ritkul. Mindennek dacára a <nt> olvasat, illetve a *Bálint* név nem lehetetlen, de a <zs> olvasatot és a *Balázs* nevet jóval valószínűbbnek gondolhatjuk.

/á/ és /é/ hosszú magánhangzók maradtak szórványosan jelöletlenek). A monoftongizálódás nyilván megtörtént a 14. században, de e korból magyar formában leírva a nevet nem ismerjük, csak a latin *Mauricius*-ra és néhány egyéb névalakra ismerünk példákat (SLÍZ 2011: 298–299, 2017a: 176–177). Az *Emre* név esetében a szóvégi magánhangzó jelöletlensége nem fogadható el (a KÁROLY-féle 1. posztulátumot sérti, vö. SZALONTAI–KÁROLY 2013: 384).

⁴ A rovásírásos szövegekben a jelzett mássalhangzó előtti magánhangzó kihagyására SEBES-TYÉN GYULA (1915: 141) óta használt terminus.

⁵ Látszatra mintha Á[^]S ligatúra volna a név végén (saját átrajzolásomon is), ez azonban minden bizonnyal csak egy spontán anyaghiba, amely valójában nem tartozik a betűhöz.

⁶ KMRE. No. 194.671.2 és 196.5 *ent*, THELEGDI JÁNOS Rudimentája (= KMRE. II No. 322, 54. old.) 4.23, CMASE. 517 (D12), 525 (D13-2) *ant* hangértékkel.

⁷ RÁDULY (2000) és LIBISCH (2001) *B^álⁱn[^]t*, a CMASE. 178–181. *Báln^t* nevet olvas, az <a> jel azonban biztosan nem létezik. Leginkább BL*O betűk olvashatók; ez egyelőre ellenáll az értelmezésnek.

⁸ A /β/ > /b/ fejlődések a 14. század végére tehetőek (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967: 117).

Végül a hatodik név JNSJ alakja⁹ szinte bizonyosan a *János* névre utal, amely a 11. századtól kezdve az egyik leggyakoribb nevünk (ÁSznt. 404–405),¹⁰ itt toldalékolt formában áll. A <j> karakternek két toldalék felelhet meg nagyjából: az *-i* melléknévképző és az *-é* birtokjel. Igaz ugyan, hogy az utóbbinak pontos írásbeli leképezése az <e> betű volna, hiszen általában ebben az alakban ismerjük az ómagyar kori forrásokból is, de ritkasága miatt tudásunk bizonytalanabb. Az *é ~ i* nyelvi variációt hihetővé teszi, hogy a birtokjel köztudottan etimológiai kapcsolatban van az *-i* melléknévképzővel is (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967: 401), és a kései ómagyar korból már ismerjük a családnévképzőként használt jel *-i* variánsát is (KISS–PUSZTAI szerk. 2003: 358). Itt azonban *-i* melléknévképzővel olvasva a szövegnek nem lenne koherens értelme, és családnévképzőként sem, hiszen akkor teljesen hiányozna az egyénnev (nem beszélve arról, hogy a feliratnak csak kifejezetten kései datálása esetén beszélhetnénk egyáltalán családnévekről). A fennmaradó lehetőség az, hogy birtokjelnek tekintsük, amit a következő szavakkal való szemantikai viszony igazolhat vagy cáfolhat.

Az első két név a fentiekkel szemben problematikus a bennük lévő azonosítatlan karakterek miatt. Az első név négy jól látható betűt tartalmaz, de csak az első kettő biztos: a harmadik ismeretlen, a negyedik pedig valószínűleg <n> ugyan, de az <o> graféma sem zárható ki. SZÁSZ (2024) magabiztosan azonosította a *Karacso(u)n* névvel, amely ugyan kézenfekvő olvasat, de az elfogadásához egyéb lehetőségeket ki kell zárni. A (külső és belső) feliraton található jelek közt nem azonosítható a <cs>, <d>, <e>, <g>, <o>, <p>, <u>, <z>,¹¹ tehát az ezekkel való összes variáció – amennyiben az első és a második név esetében is jó eredményre vezet – elfogadható lehet. Pusztán elvileg eredményes lehet a graféma <e> olvasata: a 13. századból ismerünk két példát a *Keren/Queren* névre, valamint egy *Emur*-t (ÁSznt. 458–459, 282); ezek **Kerén* és **Éműr* ejtés esetén leírhatók KREN és EMR rovásjelekkel. Gyakorlatilag azonban az így kapott ritka neveknek nem mérhető a valószínűsége. Az utolsó jelet <o>-nak olvasva felmerül továbbá a <z> lehetősége: van egy példa a *Crazo* névre (ÁSznt. 225), *Z*m*r* alakú név pedig több is van; nagy valószínűséggel azonban itt nem /z/ fonémát kell olvasni. Az egyetlen megfelelő feloldás a <cs>, mivel a (mai formában) *Karácsony* személynév különböző formáiban elterjedt volt az Árpád-korban (ÁSznt. 169, 225, 444–445), a második névre pedig többféle magánhangzóval is ismerünk neveket (bár ezek ritkák): *C(h)umur*, *Chamar*, *Chemer*, *Cimor/Chymur* (ÁSznt. 178, 187, 198, 208). Az első névre elvileg jó lehet a *Kerechen/Kersen/Cresen* megoldás is (ÁSznt. 220, 458), de ez a név rendkívül ritka volt.

Összefoglalva, a jel olvasata szinte biztosan <cs>. Némiképp alakilag is hasonlít a későbbi <cs> karakterre, sőt a KMRE. No. 218. jelzetű, kéziratot másolatban fennmaradt feliraton testált formájával szinte teljesen egyezik. A második név olvasata többeséyes,

⁹ A N és S betűk közti, éles peremű, elsőre összekötőjelnek látszó vonal valójában sérülés, s a szövegnél jelentősen későbbinek tűnik.

¹⁰ Eleinte természetesen *Ianus*, nagyon ritkán *Ianis/Ianos* írásmóddal, de a feliraton a magánhangzó-ugratás miatt ebben a kérdésben lehetetlen állást foglalni. Egy kifejezetten ritka *Inas/Inos/Inus* név is adatolt (ÁSznt. 413–414), de semmi ok nincs, amiért ennek a használatát feltételezhetnénk.

¹¹ Nem számítom itt a <gy> és <k> grafémát, mert mint később kifejtem, ezek elődjeit én a feliraton felismerni vélem, és a <ny> jelet sem, mivel a <n> előtt ez elég valószínűtlen, és az alakja alapján két, itt is szereplő jel összetételéből keletkezett.

de a 13. századi adatok többsége a **Csumur* olvasatot sugallja. Az első név szinte bizonyosan a *Karácsony* valamilyen formája, bár <k²> jellel kezdődik, amely a klasszikus (16. századi) grafotaktikai szabályok szerint bármely magánhangzó szomszédságát megengedi, kivéve az /a ~ á/ hangét. Ismerünk ugyan egy 17. századi kéziratos csoportot, amely a <k¹> jelet nem használja (KMRE. 2: 111, de többször hiányzik No. 194 is), és még későbbi magyarázatokból ismerjük azt a lehetőséget, hogy a <k¹> jelet szövégre tartották fenn (THELEGGI Rudimentájának nagyenyedi másolata, valamint CMASE. 553, 563, 587, 598, 609,¹² 630). Itt azonban – túl azon, hogy ez szinte bizonyosan másodlagos értelmezés – az 1. sor végén levő MRK² szekvencia kizárja, hogy így értelmezték a szabályt. Következésképp az első jel után nem várható /a ~ á ~ á/ magánhangzó. Mégsem a nagyon ritka **Ker(e)cse*n nevet tartom valószínűnek, hanem azt, hogy a feliraton a név ősi, még mássalhangzó-torlódással kezdődő formáját kell olvasnunk: *Krácsun* ~ *Krácsin* (vö. az 1138 és 1292 közt több mint 30 esetben testált *Cracin*, *Crachin(us)*, *Crachun*, *Crachon*, *Crachyn(us)* stb. alakokkal: ÁSznt. 446). Ez azonban kétségtelenül csak valószínűség, nem bizonyosság, hiszen a grafotaktikai szabályt csak későbbi leírásból és nem minden megfogalmazásban egyformán ismerjük, így kivételek sem zárhatók ki. Ha pedig elfogadjuk ezt az olvasatot, felvetődik a kérdés, hogy a felirat készítésekor élő, kortárs kiejtés volt-e ez még, vagy a hat nemzedékkal korábbi személy nevének hagyomány szerinti, archaizáló formában írták. Az erősen szóbeliségen alapuló korabeli társadalomban ugyan az írott alakok konzerváló hatásával nemigen számolhatunk, régies névalakok egy ideig való megőrződése mégsem teljesen példátlan, amint azt Anonymus gesztájának tövéghangzós alakjai is mutatják.¹³

A „genealógiai” szövegszakasz tartalmi újdonsága, hogy a feliratállítót egy olyan nemzedékrend végére helyezi, amely hat nemzedékkal korábban egy bizonyos Karácsonynyal mint alapító atyával indul. Ez tökéletesen egybeesik azzal, hogy Karácsonyfalva neve személynévi eredetű, a falu az alapítójáról lett elnevezve. A felirat eszerint a falu életének hatodik nemzedékében íródott.

Míg ez a szövegrész viszonylag könnyen megfejthető, az utána következő legalább három szó tartalmára már nem lehet pontos előrejelzésünk. A név mint első elem után a feliratok általános szerkezeti vonásai alapján leggyakrabban egy igét várhatnánk, amely a felirattal ellátott tárgy állíttatására, felajánlására vagy tulajdonlására (birtoklására) vonatkozó információt közöl. Itt viszont ennél mindenképp több van. Elsőre a közvetlen a név utáni elemről tehetjük fel leginkább, hogy igei természetű, de sajnos ennek csupán az 1. karaktere egyértelmű: <v> (ami a felirat készítésekor minden bizonnyal még a /β/ fonéma jele volt). Véleményem szerint azonban a további jelek is azonosíthatók ismert székely rovásjelekkel. A 2. jel könnyen lehet a belső oldal 2/2. jelének alaki variánsa¹⁴ – viszont

¹² Csakhogy ezen ábécé írója, Gottfried Oertel saját kézírásában nem ezt a szabályt követte (CMASE. 611).

¹³ Hogy csak egy kézenfekvő példát említsünk, Anonymusnál a hagyományból örökölt nevekben még szép számmal megőrződtek a szóvégi eltűnő magánhangzók: 96 mássalhangzóra végződő magyar névvel áll szemben 21 (eltűnő) -u, 2 -y, 5 esetben mindkét alakra van példa (*Hung/Hungu*, *Vrsuur/Vrsuuru*, *Sarolt/Saroltu*, *Zuard/Zuardu*, *Ound/Oundu*). Ugyanakkor az egykorú Halotti Beszédben, köznévi anyagban már nincs rájuk példa.

¹⁴ Mint láttuk, a belső oldal más kéz munkája, de ugyanazon a közösségen belül keletkezett; ezért bár alapjaiban ugyanaz az ábécé, erős alaki variánsok egyes betűknél természeteseek.

ez a jel a normatív rovásírásban ismeretlen, csak a (szintén igen korai) vargyasi feliratról (KMRE. No. 173) ismerjük. Önálló jel voltát ott VÉKONY (2004: 20–21) ismerte fel, s meglehetősen spekulatív módon <o> grafémának tekintette. Legutóbb én azt vettem fel, hogy a vargyasi feliraton <dzs> grafémának értelmezhető (FEHÉR 2022: 50, 37. j., KMRE. 2: 146, ad 173). Mivel a külső és a belső felirat készítője nem azonos (bár ugyanazon a közösségen belül keletkezett, és alapjaiban felismerhetően ugyanaz az ábécé), nem meglepő, ha akadnak jelek, amelyek nem azonos formában jelentkeznek a kettőn. Ugyanakkor a jel hasonlít a későbbi standard <gy> grafémához is – amely nyilván lehetne egy korábbi <dzs> folytatása –, azzal a különbséggel, hogy az utóbbin a keresztszárak a függőleges szárnak nem a végpontjaiba esnek.¹⁵ A 3. jel függőleges szára sajnos felső és alsó végpontján is sérült, de a felső végponton jól látszik, hogy eredetileg egy jobb oldali hegyesszögű száracska tartozott hozzá; ha nem is biztos, de elég valószínű, hogy alul, ahol nagyobb a sérülés, valaha ellenkező oldali hegyesszögű száracska volt. Ez esetben a jel erősen hasonlít a későbbi <k¹> grafémához. Így elfogadható egy VDzsK¹ olvasat, amely érthető E/1. személyű létigének: *badzsok* (vagy archaikusabb hangalakokkal: *badzsuk*). Felirattani szempontból ez megfelelő: általánosan elterjedt megoldás, hogy a felirat a megjelölt tárgy nevében, E/1. személyben szól,¹⁶ és összhangba hozható azzal a feltételezéssel is, hogy az előző szó birtokjelre végződik (ti. 'Jánosé vagyok'), így az eleve várható lehetőségek közül azt igazolva, hogy az ige a tárgy tulajdonlására vonatkozik.

Itt azonban problémát jelent a <k¹> graféma használata, amely a reneszánsz kori standard rovásban csak /a ~ á/ magánhangzó mellett szabályos (s mint láttuk a *Márk* névnél, a nemstandard szövégi használat sem jön szóba). Itteni használatát két okból lehet elfogadhatónak tartani: egyrészt a készítés korszakában mindenképp folyamatban volt az /u/ és az /o/ magánhangzó nyíltabbá válása, s nem lehet kizárni, hogy egyes térségekben túl is ment a későbbi standard nyelvhasználatban bevett formákon, tehát (illabiális?) *badzsak* alak hangzott; másrészt – ez egyszerűbb megoldás – a reneszánsz kori szabály alapvetően az /o/ nyíltabbá válása, az /á/ beolvadása idején rögzülhetett. Semmi akadály nincs annak a feltételezésnek, hogy a korábbi, illetve átmeneti korban még a <k¹> jelet az /o ~ a ~ á/ hangok mindegyikére használhatták, s az első lehetőség csupán az /o/ és /u/ tömeges nyíltabbá válása során veszett ki.

Az utolsó két jelcsoport eszerint egy új mondatot adna ki, s kézenfekvő, hogy ennek alanya volna a másodszer írott *Krácsu/in* név, állítmánya pedig a másik szó, amelynek olvasata teljesen biztos: LBSZLT. Ez odáig rendben is van, hogy eszerint az alapító ő (múltbeli) cselekedetéről van szó, az ige (?) végén pedig E/3. múlt idejű végződés látszik lenni. Azonban nagyon nehéz, ha nem lehetetlen olyan igét találni, amely ideillik.¹⁷ Az öt

¹⁵ Erre a lehetőségre lektorom hívta fel a figyelmet (amit ezúton is köszönök), azzal együtt, hogy a feltételezett <zs> jelnél ugyanez a különbség észlelhető a standard ábécék <zs> jeléhez képest. Természetesen két jelvariánsból még nem szabad következtetést levonni, de ha a későbbiekben hasonló variánsok kerülnek elő, akkor a <gy> graféma eredetét új szemmel lehet majd nézni, megkérdőjelezve a (látszólagos?) azonosságát egy <d> és <j> jelből alkotott ligatúrával.

¹⁶ Középkori magyarországi feliratokon is ismert megoldás; teljességre nem törekedve néhány példája: Vetési Albert félpillérfeje, Ernusz Zsigmond pécsi címere (VÁRADY 2002: 86–87, 70–71; első közlésük: FORSTER szerk. 1905–1915. 2: 1017, BONCZ 1891), illetve egy zalavári oroszlanos padlóburkoló kő, ahol az oroszlan szóal meg (TÓTH 1990: 165).

¹⁷ SÓLYOM (2024) felveti: *elbeszélte*, ezt azonban három érv is meggyőzően cáfolja: 1. a szó végi jelöletlen magánhangzó sértené a KÁROLY-féle 1. posztulátumot (határozatlan ragozással pedig

mássalhangzós csoport egyetlen igének elég hosszú, ezért (a szóközválasztó jel hiánya ellenére) javaslom a csoportot két szónak értelmezni. Így már adható értelmes megoldás. Az alábbi olvasatot javaslom:

LB SzLT K²RCsN – e^lb szál(l)^uo^t kr^ács^uiⁿ
'(Leg)előbb (= elsőként) szállott (= települt meg) Karácsony.'

Az *előbb* fokozott határozó eddigi első példája a Jókai-kódexből ismert (JókK. 129,6), s e korban tökéletesen elfogadható felsőfok értelmében (bár ismertek körülíró szerkezetek a felsőfok kifejezésére, de nem kötelezően). A *száll* ige a 15. századtól szinte az összes mai jelentésében jól dokumentált, de éppen a 'megtelepszik' jelentés ősiségét a 13. század óta dokumentált *szállás* származékszó és az azzal képződött nagyszámú településnév bizonyítja (TESz. *száll* és *szállás* a.). A mondat így tehát a felirat várható korától nem üt el, és az első mondathoz szituációsan illeszkedik: az előbbi megnevezi a jelen tulajdonost (és nyilván állítatót), a második pedig azt, hogy ki volt az első birtokba vevő (és a jelen tulajdonos ősatyja). A felirat eredeti funkciója tehát nyilván az, hogy a kőnek elsődleges beépítésekor helyet adó (biztosan mindmáig nem azonosított) épület állítatóját és jogainak igazolását dokumentálja. Egyébként ez az első ilyen funkciójú ismert rovásfelirat.

A felirat teljes olvasata tehát:

K²RCsN ◦ FJA ◦ CsMR FJA ◦ MR[^]K² / FJA ◦ MTyS ◦ FJA BLZs ◦ FJA / JNSJ ◦ VDzsK¹ ◦ LB SzLT ◦ K²RCsN
kr^ács^uiⁿ fja cs^um^ur (?) fja m^árk fja m^áty^ás fja b^ál^ázs fja j^án^uo^{sí} v^ád^zs^ok. e^lb szál(l)^uo^t
kr^ács^uiⁿ

A szöveg tartalma ritkán adódó kedvező lehetőséget jelent több, egymástól független datálási lehetőség egybevetésére: névtani, nyelvtörténeti és településtörténeti alapon. Településtörténetileg viszonylag tág meghatározásra nyílik lehetőség, mivel a felirat a falu létesülése után a hatodik nemzedékben keletkezett (kb. 120–180, átlagos értéket véve tehát másfél száz évvel). Régészeti adatok sajnos a falu eredetére vonatkozólag nem állnak rendelkezésre, de a templom, mint említettem, a 13. század második felére datálható; viszont a templomnál régebbi sírokat is dokumentáltak (FERENCZI 1978: 949), tehát a falu keletkezése ezt mindenképp megelőzte. Az udvarhelyszéki székely betelepülést a modern kutatás a 12. századra valószínűsíti (ENTZ 1996: 61, BENKŐ 2012: 77, 102, BENKŐ–OBORNI 2016: 156). A felirat tehát ezt a 12. századra és a 13. század első felére eső intervallumot mintegy másfél száz évvel követi.

Nyelvtörténeti alapon továbbá az ómagyar korban új fonémák önálló grafémával jelölése adhat terminus post quemet. A felirat készültekor ugyanis már a /ty/ fonémának stabilan a magyar nyelv részének kellett lennie, különben nem alkottak volna számára külön betűt: az adott név problémamentesen leírható lett volna *MTJS alakban. Sajnos a legtöbb esetben éppen a latin betűs átírásokból nem egyértelmű, ez milyen kort je-

értelmetlen a mondat); 2. az ige jelentése egyáltalán nem illik a feliratos kontextusba; 3. a nagy valószínűséggel 13–14. századi feliratban a mai formájú és jelentésű igekötős ige használata még nem várható (potenciális kortárs alak lehetne az *elé beszélette*, amelyben az <l> után is <e> jelet várnánk).

lent: a kérdéses névnél a *Matthias* alakok feltehetőleg latinul vannak, a *Mathias/Matias/Mathyas* alakoknál pedig még ha magyar olvasatot képzelünk is el (ami nem kötelező), megállapíthatatlan, hogy a THY, THI, TI szekvenciák egy fonémát vagy két, még össze nem olvadt hangot jelölnek.¹⁸ A csekély számú köznévi alapján juthatunk megbízhatóbb következtetésre: eszerint a 14. században már mindenképpen stabil fonémával számolhatunk,¹⁹ a 12. században viszont ezt még nem látjuk.²⁰ Nagy valószínűséggel a 13. század folyamán játszódhatott le a fejlődés,²¹ és a század végéről már valóban van egy-két bizonyosnak tűnő példánk.²² Így tehát a felirat a 13. sz. második felénél valószínűleg, az elejénél pedig biztosra vehetően nem korábbi. Természetesen ha a *Balázs* nevet fogadjuk el, akkor újabb datáló értékű adatot kapunk a <zs> grafémával, ami nyilvánvalóan a /zs/ fonéma önállósulása után keletkezett. Az utóbbit viszont nehéz pontosan meghatározni,²³ hiszen a latin betűs írás gyakorlatilag képtelen volt jelölni. Mindenesetre középkori latin jövevényszavainkban rendszerszerűen átvesszük ott, ahol az északolasz kiejtés tartalmazza. Ha nem történt hanghelyettesítés, akkor ez azt jelenti, hogy az átvétellel legalábbis párhuzamosan a fonéma is önállósulhatott, vagyis ez valószínűleg korábbi, mint a <ty> által kijelölt terminus post quem, így számunkra irreleváns.

Terminus ante quemnek a *Karácsony* elején megőrzött mássalhangzó-torlódás kínálkozik, de sajnos a fentebb részletezett bizonytalanságok miatt ennek az értéke lényegesen kisebb – bár önmagában az alak elég jól datálható. A *Krachin/Krachun*-szerű és a *Karachin(us)/Karachun* alakokat egybevetve egyértelmű, hogy a 12. században még gyakorlatilag kizárólag *Kr*- szókezdettel számolhatunk, a 13. század első kétharmadában már legalább kétszeres többségben van a *Kar*-, a harmadik harmadban pedig elsőprő többségre jut. A 14. századból nem tudjuk a *Kr*- kezdetet dokumentálni:²⁴ úgy tűnik, a névnek „már nemigen voltak mássalhangzó-torlódással kezdődő adatai” (KENYHERCZ 2013: 158). Ez igaz Homoródkarácsonyfalva nevére is, amelyet e kortól tudunk adatolni (HEGYI 2012: 108, *villa Karachni* és *villa Karasun* alakok 1333/34-ből.) Mindez arra utalna, hogy a szöveget (legkésőbb) a 13. század második felére tegyük. A településtörténetről inkább csak sejthető adataink viszont a 14. század egészét lehetővé tennék, a 13. századnak inkább a végét. A névtani adatok is ebbe az irányba mutatnak, ugyanis a hatnemzedékes névsor első nemzedékeinél még mindenképpen Árpád-korinak valószínűsíthető neveket találunk, az utolsó három nemzedék neveinek pedig legalábbis nincs kifejezetten korai jellege.

¹⁸ A 13. század végéről ismerünk egy *Machyas* alakot (ÁSznt. 528–530), amelynél logikus feltételezés, hogy a CHY szekvencia egy latin betűvel le nem írható fonémát rögzít, tehát valószínűleg /ty/-t.

¹⁹ Például a Königsbergi töredék *atia* alakja, a *gyertya*, *gyertyán*, *hattyú*, *tyúk* szavak 14. századi előfordulásai (TESz.).

²⁰ 1181: *Atta*, 1200: *Ata* (személynevek; TESz. *atya* a.); 1109: In villa *Ticus*, 1198 *thuc* (TESz. *tyúk* a.).

²¹ Nyelvtörténeti kézikönyveink e kérdésben meglepően bizonytalanok, de ha megengedik is az ennél korábbi kialakulás lehetőségét, annak bizonyítékait sehol nem látni – főleg nem olyan rendszerszinten, hogy már az ábécét is módosítsák emiatt.

²² 1282: Piscinam suam *Hathias* uocatam, 1282/1365 *Hothyas* (TESz. *hattyú* a.). Az *atya* szó bizonytalan (tulajdonnévi) előfordulásai még korábbiak is (1213: *Achya*, *Agya*; TESz.).

²³ Mindenesetre néhány /zs/-t tartalmazó szavunknak, amelyekben a hang már a forrásnyelvből is szerepelt, tehát így vettük át őket, első ismert előfordulása 12. századi (pl. *rozs*, *rózsa*, *zsilip*; TESz.).

²⁴ Helynevekben sem (KMHSz. 144).

Az első nemzedékekben világi nevek állnak: ezek gyakorisága már a 13. században rohamosan csökkent, a 14. század elejére bőven 5% alá esett (SLÍZ 2017b: 27–28). A két adott név használatára e századból már alig egy-két példa van (SLÍZ 2011: 78, 239, 2017a: 55, 141). Az ezeket időrendben követő *Márk* név természetesen használatban volt az egész középkorban, de a 13. század után csökkent a népszerűsége (SLÍZ 2017b: 24). A *János* név népszerűsége a 14. századra erősen megnőtt (SLÍZ 2017b: 26), de hasonló jelenség látható a *Balázs* névénél is: több mint háromszor annyi, a 14. század első felére datálható adatot ismerünk, mint a 13. századból (ÁSznt. 84, 126; SLÍZ 2011: 61–64, 2017a: 46–48 – természetesen leszámítva azokat az adatokat, amelyek a forrás koránál korábbi időszakra vonatkoznak). Ez ugyan súlyozatlan érték, és az ÁSznt. nem is teljes körű gyűjtést tartalmaz, így magában még nem statisztikai relevanciájú, de a tendenciát mutatja. Ezt figyelembe véve azt a megoldást sem zárhatjuk ki, hogy a felirat a 14. század első feléből vagy közepéről való. Ez esetben a tényleges névalak feltehetőleg már *Karácson* volt, s az itt látható betűk vagy egyszerűen pontatlan írásmód eredményei, vagy az alapító nevének hagyományos, az élőnyelvben már nem használt formáját tükrözik.

Sajnos a belső felirat értelmezéséhez az új felirat nem sok segítséget ad, minthogy a készítője más, ezért sem a datálásuk, sem a céljuk nem szükségszerűen ugyanaz. Az új, külső felirat jelentősége ettől függetlenül óriási, amennyiben nemcsak kifejezetten korai nyelvemlékünk, hanem eddig ismeretlen településtörténeti adatokat szolgáltat viszonylag jól datált formában, egy eddig dokumentálatlan középkori szövegtípusban.

Hivatkozott irodalom

- ÁSznt. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár 1000–1301*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BELIUS MATTHIAS [BÉL MÁTYÁS] 1718. *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio*. Monath, Lipsiae.
- BENKŐ ELEK 1994. Középkori rovásfelirat Vargyasról. *Magyar Nyelv* 90: 487–489.
- BENKŐ ELEK 2012. *A középkori Székelyföld* 1–2. MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest.
- BENKŐ ELEK 2014. A székely írás középkori és kora újkori emlékei. Régészeti és történeti megjegyzések. *Korunk* 25/8: 65–74.
- BENKŐ ELEK – OBORNI TERÉZ szerk. 2016. *Székelyföld története I. A kezdetektől 1562-ig*. MTA BTK – EME – HRM, Székelyudvarhely.
- BONCZ ÖDÖN 1891. Csáktornyai Ernusztt Zsigmond címere Pécssett. *Archaeologiai Értesítő Új Folyam* 11: 152–157.
- CMASE. = BENKŐ ELEK – SÁNDOR KLÁRA – VÁSÁRY ISTVÁN, *A székely írás emlékei. Corpus Monumentorum Alphabeto Siculico Exaratorum*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2021.
- CSALLÁNY DEZSŐ 1960. A székely-magyar rovásírás emlékei. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 3: 39–125.
- DÁVID LÁSZLÓ 1981. *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- ENTZ GÉZA 1996. *Erdély építészete a 14–16. században*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- FEHÉR BENCE 2022. New Runiform Inscription from Dombó. *Ephemeris Hungarologica* 2/2: 43–58. <https://doi.org/10.53644/EH.2022.2.43>

- FERENCZI GÉZA 1978. Néhány kora középkori székely falu keletkezési idejéről. *Korunk* 37/11: 947–954.
- FERENCZI GÉZA 1981. A székelyderzsi rovásírásos téglakora s felirata. *Keresztény Magvető* 87/2: 108–120.
- FORSTER GYULA szerk. 1905–1915. *Magyarország műemlékei* 1–4. Franklin Társulat, Budapest.
- GÁL LÁSZLÓ 2024. Rovásírásos kő került elő a homoródkarácsonyfalvi unitárius templomban. *Telex* 2024. november 29. <https://transtelex.ro/életmod/2024/11/29/rovasirasos-ko-kerultek-elo-a-homorodkaracsonyfalvi-unitarius-templomban> (2026. 02. 19.)
- HEGYI GÉZA 2012. A pápai tizedjegyzék tévesen azonosított székelyföldi helynevei. In: SÓFALVI ANDRÁS – VISY ZSOLT szerk., *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből*. Pro Énlaka Alapítvány – Haáz Rezső Múzeum, Énlaka–Székelyudvarhely.
- JAKUBOVICH EMIL 1932. A székely-derzsi rovásírásos téglakora. *Magyar Nyelv* 28: 273–274.
- JóK. = *Jókai-kódex*. Közzéteszi: P. BALÁZS JÁNOS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke*. A Magyar Névtárhivatal Kiadványai 28. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350*. 1–. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. A Magyar Névtárhivatal Kiadványai. 10. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 2005–.
- KMRE. = FEHÉR BENCE, *A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye* 1–2. A Magyarországi Nyelvtudományi Intézet Kiadványai 12. és 66. Magyarországi Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2020–2024.
- LIBISCH GYÖZŐ 2001. A székelydályai rovásfeliratok. *Turán* 31/2: 37–44.
- PAIS DEZSŐ 1932. „Derzs apa-pap”. *Magyar Nyelv* 28: 274–277.
- RÁDULY JÁNOS 1995. *Rovásíró őseink*. Firtos Művelődési Egylet, Korond.
- RÁDULY JÁNOS 2000. A székelydályai rovásfeliratok olvasatához. *Népújítás* 52/163: 5.
- SÁNDOR KLÁRA 2014. *A székely írás nyomában*. Typotex Kiadó, Budapest.
- SEBESTYÉN GYULA 1915. *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. MTA, Budapest.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Anjou-kori személynévtár 1301–1342*. Históriaantik Könyvesház Kiadó, Budapest.
- SLÍZ MARIANN 2017a. *Anjou-kori személynévtár 1343–1359*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. <https://doi.org/10.26546/5061158>
- SLÍZ MARIANN 2017b. *Személynévtörténeti vizsgálatok a középkori Magyarországról*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. <https://doi.org/10.26546/5061134>
- SZALONTAI, CSABA – KÁROLY, LÁSZLÓ 2013. Runiform fragments of the late Avar period from Hungary. *Acta Orientalia* 66/4: 365–396. <https://doi.org/10.1556/AOrient.66.2013.4.1>
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TÓTH SÁNDOR 1990. A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára. *Zalai Múzeum* 2: 147–187.
- TUBAY TIZIANO – MOZGAI VIKTÓRIA – FÓRIZS ISTVÁN – SIPOS GYÖRGY – PÁLL DÁVID GERGELY – FILYÓ DÁVID – TÓTH MÁRIA 2020. Korai székely írásos feliratok (Homoródkarácsonyfalva, Vargyas, Székelyderzs, Székelyudvarhely) archeometriai vizsgálata. Előzetes közlemény. *Archeometriai Műhely* 17/2: 171–198.
- VÁRÁDY ZOLTÁN 2002. *Humanista capitalis feliratok a Dunántúlon*. IPF Kiskönyvtár 9. PTE IGYFK, Szekszárd.
- VÉKONY GÁBOR 1987. *Késő-népvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. Életünk Könyvek. Életünk Szerkesztősége – Magyar Írók Szövetsége Nyugat-Magyarországi Csoportja, Szombathely.
- VÉKONY GÁBOR 2004. *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története*. Nap Kiadó, Budapest.

A recently found runiform inscription from Homoródkarácsonyfalva

A new runiform (Rovas) inscription was found in November 2024, Homoródkarácsonyfalva (Crăciunel, Romania), built in the tower of the Unitarian church secondarily. There are several letters the form of which is ambiguous, but it is clear that it contains two parts: the first one is a genealogical list of proper names. Having deciphered the names, we can understand the second part, too: a declaration of the ownership of the person at the end of the genealogical list, and mention of the foundation of the village six generations earlier. The frequency of the names used, the settlement history and the linguistic peculiarities of the text give three different clues to the dating of the text. A probable date of the inscription may be in the second half of the 13th or even more likely in the first half of the 14th century.

Keywords: Rovas (runiform script), genealogical list, onomastics, inscription, medieval church.

FEHÉR BENCE
Magyarságkutató Intézet

Számunk szerzői

DR. CSERNICSKÓ ISTVÁN, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Egyetem, Filológia Tanszék; Pannon Egyetem, Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi Intézet, Alkalmazott Nyelvészeti Intézet Tanszék, csernicisko.istvan@kmf.org.ua – DR. FEHÉR BENCE, Magyarságkutató Intézet, feher.bence@mki.gov.hu – DR. N. FODOR JÁNOS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, nfodor.janos@btk.elte.hu – DR. GYURICZA KATALIN, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Germanisztikai Intézet, Német Nyelvészeti Tanszék, gyuricza.katalin@btk.elte.hu. – DR. JUHÁSZ DEZSŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, juhasz.dezso@btk.elte.hu. – JUHÁSZ GABRIELLA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, juhasz.gabr@gmail.com – DR. LEHOCKI-SAMARDŽIĆ ANNA, Josip Juraj Strossmayer Egyetem, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék; Glotta Nyelvi Intézet, alehocki@ffos.hr – DR. M. PINTÉR TIBOR, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, m.pinter.tibor@kre.hu – DR. PÉTERI ATTILA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Germanisztikai Intézet, Német Nyelvészeti Tanszék, peteri.attila@btk.elte.hu – DR. RADA ROBERTA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Germanisztikai Intézet, Német Nyelvészeti Tanszék, rada.roberta@btk.elte.hu – DR. SZEVERÉNYI SÁNDOR, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, szevers@hung.u-szeged.hu – VÁRADI KRISZTIÁN, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Egyetem, Filológia Tanszék; Pannon Egyetem, Többnyelvűségi Nyelvtudományi Doktori Iskola, varadi.krisztian@kmf.org.ua – WENDL DÁVID, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet; ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, wendl.david@arts.unideb.hu.